

Sørlandsk kultur

Berit Eide Johnsen (red.)

Sørlandsk kultur

Mangfoldet og motsetningene
Agderseminaret 2009

© Berit Eide Johnsen
Høyskoleforlaget 2010

1. utgave, 1. opplag 2010

ISBN 978-82-7634-899-6

Det må ikke kopieres fra denne boka i strid med åndsverkloven eller i strid med avtaler om kopiering inngått med Kopinor, interesseorgan for rettighetshavere til åndsverk.

Omslag: Kristin Berg Johnsen
Formgivning og sats: Laboremus Oslo AS
Brødtekst: Minion 11/15,5 pkt
Titler: Whitney
Trykking og innbinding: AIT AS e-dit, 2010

Utgitt av:
Høyskoleforlaget AS – Norwegian Academic Press
Gimlemoen 19
4630 Kristiansand
Norway

Telefon: (+47) 38 10 50 00
Telefaks: (+47) 38 10 50 01
E-post: post@hoyskoleforlaget.no
HOYSKOLEFORLAGET.NO

Forord

Artiklene i denne boken bygger på foredrag fra Agderseminaret som ble arrangert ved Aust-Agder kulturhistoriske senter 16.–17. oktober 2009. Seminaret hadde – som denne antologien – tittelen *Sørlandsk kultur. Mangfoldet og motsetningene*. Agderseminaret viderefører en lang tradisjon for årlige samlinger om regionalhistoriske emner. «Sommerseminarer i historie» (med påfølgende bokutgivelser) ble holdt fra 1976 og fram til 1999. Fra 2007 har Rådet for Forskernettverk Agder, som består av representanter for Universitetet i Agder, Vest-Agder-museet, Statsarkivet i Kristiansand og Aust-Agder kulturhistoriske senter, videreført denne tradisjonen med et seminar lagt til høsten.

Antologien er redigert av en komité som har bestått av de seks historikerne som utgjør Rådet for Forskernettverk Agder: Kjell Bråstad, statsarkivar ved Statsarkivet i Kristiansand, Berit Eide Johnsen, professor ved Universitetet i Agder, Kjell-Olav Masdalen, direktør ved Aust-Agder kulturhistoriske senter, Jan Henrik Munksgaard, avdelingsleder ved Vest-Agder-museet Kristiansand, Bjørg Seland, førsteamanuensis ved Universitetet i Agder og Anne Tone Aanby, forskningsleder ved Aust-Agder kulturhistoriske senter.

Artikkelsamlingen dekker et bredt område med temaer som gir grunnlag for diskusjon mellom forskere med ulik faglig bakgrunn, og som bør ha interesse for det allmenne publikum. Målet er å bidra til en dyper forståelse av landsdelens sosiale og kulturelle utvikling.

Kristiansand, 16. september 2010

Berit Eide Johnsen

Innhold

	Innledning	11
<i>Kapittel 1</i>	Kollektiv identitet	16
	Hvordan kan vi tenke oss nasjonale og regionale identiteter?	
	<i>Frank Meyer</i>	
	Innledning	16
	Klassiske forestillinger om kollektiv identitet	17
	Den postmoderne individualismen	18
	Hvordan kan vi tenke oss kollektive identiteter i dag?	20
	Nasjonale og regionale identiteter	23
	Hvordan internaliserer mennesker forestillingen om et nasjonalt fellesskap?	26
	Når og hvordan blir <i>regionalisme</i> til <i>separatisme</i> ?	29
	Oppsummering: sørlandsk separatisme eller enhet i mangfold?	32
	Litteratur	33
	Vedlegg	36
<i>Kapittel 2</i>	Skipperne, sommergjester og Sabeltann	37
	Sørlandske stereotyper fra 1800-tallet og fram til i dag	
	<i>Berit Eide Johnsen</i>	
	Seiglivede stereotyper	38
	Skipsfartens vekst og tilbakegang	39
	1814-1930: maritime helter - de første stereotypene	40
	Vilhelm Krag og Sørlandet	42
	Scotts sørlendinger	43
	1930-1970: forsoringen av Sørlandet og stereotypenes utvikling	45
	Stemmen fra Sørlandet	46
	Kjutta og sørlandshumorens «understatement»	47
	Stereotyper som merkevare	50

	Sjørøverlandsdelen Sørlandet?	51
	Ny selsikkerhet. Nye trender. Nye forestillinger?	57
	Oppsummering: sørlandske stereotypier i lys av forfattere, forsomring og festivaler	60
	Litteratur	62
Kapittel 3	Agders indre kulturgrenser - en skisse til et prosjekt	66
	<i>Jan Henrik Munksgaard</i>	
	Innledning	66
	Tømmerbygde hus	67
	Stavverk	68
	Enkle reisverksbygninger	72
	Taket	72
	Sleppverk	73
	Sleppverk i Norden	76
	Panelet	79
	Naust	80
	Steinarkitektur	80
	Jordkjellere	82
	Fra byggeskikk til byggestil	82
	Konklusjon	85
	Litteratur	89
Kapittel 4	Ei forteljing om mangfald - egdemål i tale og skrift	90
	<i>Rune Røstad</i>	
	Innleiing	90
	Mangfald i talemålet	91
	Kva med «sørlandsk»?	97
	Korleis opplever egdene sjølv det talespråklege mangfaldet? ..	98
	Skriftspråket på Agder - opposisjonen mellom nynorsk og bokmål	100
	Skriftspråket og brukarane	103
	Kvifor vann nynorsken fram, og kvifor ikkje?	105
	Sluttord	113
	Litteratur	114

<i>Kapittel 5</i>	I skuggen av sørlandspietismen – ein gløymd kulturkamp? ..	116
	<i>Bjørg Seland</i>	
	Innleiing	116
	«Her er tvo ungdomsrørslar i landet, ei frilynd og ei kristlynd»	117
	Frilynte folkehøgskolar	119
	Kristelege ungdomsskolar	121
	«høgskulane jamna vegen ... for 'fritenkjarane'»	123
	Ungdomslagsrørsla	126
	Den lokale religionskrigen	130
	Kristeleg eller nasjonal – eller begge delar?	135
	I skuggen av sørlandspietismen	139
	Kjelder og litteratur	140
<i>Kapittel 6</i>	Sørlandet – et politisk «annerledesland»	142
	<i>Helge Røed</i>	
	Innledning	142
	Trekk i utviklingen av det politiske mønsteret	142
	Er Sørlandet et politisk «annerledesland»?	146
	Hvorfor er Sørlandet et politisk «annerledesland»?	151
	Teoretisk forståelse av geografiske ulikheter i politikken	153
	Motkulturenes betydning på Sørlandet	155
	Sosial polarisering på Sørlandet	161
	Kristelige organisasjoner skapte sosial integrasjon?	167
	Skipsfarten	168
	Moderniseringen som gikk i stå	171
	Mangfold og motsetninger i politikken på Sørlandet	182
	Oppsummering	184
	Vedlegg	187
	Litteratur	190
<i>Kapittel 7</i>	Kjønnsroller og likestilling på Agder – eit historisk perspektiv	193
	<i>Anne Tone Aanby</i>	
	Innleiing	193
	«Det annet kjønn»	194
	Likestilling og kjønnsarbeidsdeling på Agder i dag	195
	Kvinnene i økonomiske oppgangstider på slutten av 1700-talet ..	196
	«Rederinnenens tidsalder», borgarskapets kvinner i Arendal på slutten av 1700-talet	198

	Kvinner i leiinga på jernverk og i gruvedrift	201
	Kulturell frigjoringstid fram mot 1814 - følgt av tilbakeslag	202
	Kvinnene i arbeidslivet etter 1850 - seglskutetidas gullalder ..	204
	Kvinnefrigjoring og nye kvinneyrke på slutten av 1800-talet ..	206
	Oppsummering	208
	Kjelder	209
<i>Kapittel 8</i>	Identitetsforvirret sørlending	211
	<i>Stein Gauslaa</i>	
	Litteratur	219
	Bidragstere	221

Innledning

Formålet med denne antologien er å rette et kritisk søkelys på forestillinger om sørlandsk kultur og identitet. Den er et innspill i debatten om hva Agder – eller Sørlandet – var, er og vil komme til å være. Historikere og forskere fra andre fagfelt stiller spørsmål ved utbredte klisjeer om hva som er typisk for landsdelen når det gjelder tankesett, holdninger og væremåte, og retter oppmerksomheten mot mangfold og motsetninger både i fortid og samtid. Gjennom åtte artikler belyses utvikling og tendenser på ulike felt – materielt, språklig, religiøst og politisk.

Hva er det som kjennetegner denne landsdelen, dette triangelformede området lengst sør i Norge? Snakker vi om Sørlandet eller Agder? Agdernavnet blir brukt om det politisk-administrative området, aktualisert i forbindelse med debatten om fylkessammenslåing. Men hvilke turister reiser til Agder? Benevnelsene Agder og Sørlandet konkurrerer stadig om hegemoniet, og gir ulik mening og ulike assosiasjoner, alt etter tema og diskurs.

Er *Agder* en region med så mange og så sterke felles trekk at det utgjør et enhetlig område – kulturelt, økonomisk og politisk? Og hva med *Sørlandet*? Kan vi si at det er et område som – til forskjell fra Agder – egentlig ikke lar seg avgrense geografisk? Dreier det seg mer om en *tilstand*? Kan *Sørlandet* forstås som et forestilt fellesskap – slik Frank Meyer beskriver det i sin artikkel, med referanse til Benedict Andersons berømte bok *Imagined communities* fra 1983? Hvis det er tilfelle, hvilke karakteristiske trekk og hvilke stereotype forestillinger bygger det på? Dette er spørsmål som vil bli belyst og forsøkt besvart i denne artikkelsamlingen.

Norsk historieforskning har i stor grad vært preget av – og styrt av – tradisjonelle geografiske rom: lokalmiljø, region og nasjon. Men forskning innenfor lokale, regionale og nasjonale fortolkningsrammer har ofte

ikke fanget opp og analysert viktige aspekter ved kulturdiffusjon. Fenomener og kulturelle trekk som har hatt sitt opphav i andre geografiske områder, og som har vært del av internasjonale trender, kan dermed ha blitt tolket som unike og genuine for det området som er blitt analysert.

De siste årene har flere forskere også stilt spørsmål ved om begrepene *region* og *nasjon* er tjenlige analytiske redskaper. Både innenfor historiefaget og samfunnsfagene kritiseres nå den forskningstradisjonen som spissformulert kan karakteriseres som «metodologisk nasjonalisme og lokalisme». En diskuterer hensiktsmessigheten ved tradisjonelle geografiske inndelinger, og legger opp til studier av alternative rom på tvers av etablerte politiske enheter. Ingen av bidragsyterne i denne antologien forkaster de etablerte begrepene, men de problematiserer og diskuterer kategorier og geografiske grenser.

Som flere av artiklene viser, er det vesentlige skillelinjer innad i Agder-regionen, mellom øst og vest, mellom kysten i sør og innlandet i nord, mellom by og land. Vi finner mange grenser, basert på blant annet politisk, bygningshistorisk og språklig kultur. Viktige spørsmål er: Hvor spesielle er slike trekk for *denne* regionen? Finner vi mye av det samme også utenfor Agder, og er det spor etter internasjonal påvirkning? Og hvis *så* er tilfelle: Gir det fortsatt mening å snakke om *ett* Agder, eller *ett* Sørlandet – kulturelt og kulturhistorisk sett?

Landsdelens særpreg og karakteristiske trekk er jevnlig gjenstand for offentlig oppmerksomhet og debatt. Et viktig tema de siste årene har vært *Sørlandets omdømme*. Mange vil hevde at det som andre nordmenn forbinder med landsdelen, ikke stemmer med innbyggernes selvbilde og egne forestillinger om Sørlandet. I mediediskusjonene er den historiske dimensjonen ofte fraværende. Det er fristende å hevde at det ikke er mulig å forklare og forstå mange av de kulturelle og politiske særtrekk som påvises i dag, uten en historisk tilnærming.

Historikere analyserer hvordan mennesker og samfunn har utviklet seg gjennom tidene. Flere av dem som hevder at det gir mening å snakke om landsdelen Sørlandet og området Agder – og ikke bare som en administrativ enhet – vil finne sterke argumenter i landsdelens historie. For å forstå – og for å kunne stake ut veien videre for denne regionen – er den historiske dimensjonen nødvendig.

Frank Meyer innleder artikkelsamlingen med å rette søkelyset på begrepet *kollektiv identitet*, og han spør: Hvordan kan vi tenke oss nasjonale og regionale identiteter? Han påpeker at mange har stilt spørsmål ved om en i det hele tatt kan snakke om kollektive identiteter i vår postmoderne, globaliserte verden. Likevel holder han fast ved at det finnes kollektive identiteter, at de kanskje er midlertidig svekket, men ikke døde. Kollektive identiteter har hatt stor betydning på nasjonalt nivå, men også regionalt.

I neste artikkel drøfter *Berit Eide Johnsen* hvordan sørlendingen har blitt framstilt som kulturell – og særlig maritim – stereotypi på 18- og 1900-tallet. Hun viser eksempler på hvordan Sørlandet og Sørlandskystens innbyggere har blitt presentert i skjønnlitteraturen, i turistmagasiner og andre medier, på festivaler og ellers i offentligheten. En hovedkonklusjon er at forestillingene har blitt påvirket av sosiale og økonomiske forhold: veksten i skipsfarten fram til slutten av 1800-tallet, den påfølgende tilbakegangen rundt forrige århundreskifte og turismens vekst på 1900-tallet. Hun viser også hvordan *sørlendingen* framstår som kulturell stereotypi i dag, og hvordan de tradisjonelle forestillingene har blitt utfordret de senere årene.

I den tredje artikkelen fokuserer *Jan Henrik Munksgaard* på en særegen del av Agders kulturgeografi, nærmere bestemt landsdelens byggeskikk før 1850. På grunnlag av det materialet han presenterer, kan han peke på noen klare, kulturgeografiske trekk. På samme måte som Agder kan betegnes som et overgangsområde mellom vestnorsk og østnorsk natur, finner han også at landsdelen er et overgangsområde når det gjelder byggeskikkens geografi. Byggeskikken er annerledes i vestre Vest-Agder enn i østre Aust-Agder, konstaterer han, og arkitekturen på Sørlandskysten skiller seg fra den i heiområdene i Åseral og Setesdal. Han finner både en øst-vestlig og en nord-sørlig kulturgrense, og videre en bygningshistorisk reminisens som han forklarer med *nunatakteorien* – etter ordet *nunatak* som på grønlandsk betyr en isfri fjelltopp som rager opp over innlandsisen.

Rune Røsstad drøfter egdemålet i tale og skrift under tittelen «ei forteljing om mangfald». Sammenliknet med en del andre land har det språklige mangfoldet på Agder vært nokså marginalt. Likevel konkluderer han med at Agder har hatt markerte skiller og stor språklig variasjon, og at dette har

mange årsaker. Ikke minst peker han på ulikheter i holdninger og levesett. Variasjonene kan på den ene siden sees som resultat av og symptomer på sosiale og kulturelle bevegelser i samfunnet. Noen språklige skiller går helt tilbake til middelalderen, og de står ennå ved lag. Andre språklige skiller er borte eller sterkt redusert som følge av nye samfunnsendringer. Slik endres språket, konkluderer han, på grunn av ytre, heterogene forhold. Men variasjon kan også gjøre oss ulike ved at vi betrakter oss som forskjellige fordi vi taler eller skriver ulikt. På Agder finner han begge fenomener.

Björg Seland tar for seg to folkebevegelser i landsdelen, den første med bakgrunn i det tidlige 1800-tallets lavkirkelige pietisme, den andre grodd ut av det sene 1800-tallets nasjonale reising og politiske liberalisme. Det dreier seg med andre ord om bedehus og vekkelseskristendom kontra forsamlingshus og frilynte ungdomslag. Samlet sett dreier det seg om periferiens motkulturer. Hun finner at disse bevegelsene konkurrerte målbevisst på et marked for livssyn og kulturelle verdier. I tiden rundt forrige århundreskifte kvasset den ideologiske striden seg til, og langt inn i etterkrigstiden var motsetningene så sterke at det gir mening å snakke om en kulturkamp mellom den kristelige og den frilynte bevegelsen. På Sørlandet hadde den kristelige bevegelsen de mest solide ankerfestene. Likevel konkluderer Seland med at vi ikke skal undervurdere betydningen av den første organiserte opposisjon mot pietismen. Brytningene peker fram mot dagens mer pluralistiske samfunn.

Helge Røed karakteriserer Sørlandet som «det politiske annerledeslandet». Det finner han grunn til fordi det partipolitiske mønsteret avviker svært mye fra landsgjennomsnittet. I sin artikkel analyserer han mangfoldet og motsetningene i det partipolitiske mønsteret, og påviser avvik som går helt tilbake til massepolitikens gjennombrudd i begynnelsen av forrige århundre. Han analyserer også partipolitiske mønstre innad i regionen, og understreker at det er store variasjoner, ikke bare mellom Aust- og Vest-Agder, men også mellom kommuner og innenfor den enkelte kommune. Men han ser også sterke fellestrekk i landsdelens partipolitiske mønster. Nasjonale svingninger fra valg til valg finner han også igjen på Sørlandet, men de systematiske avvikene fra landsgjennomsnittet består. De viktigste særtrekkene ved det partipolitiske mønsteret på Sørlandet er en betydelig svakere oppslutning om Arbeiderpartiet enn i landet som

helhet, og en betydelig sterkere oppslutning om Venstre, og senere Kristelig Folkeparti, enn landsgjennomsnittet.

Hva viser Agders historie om kvinner og likestilling? *Anne Tone Aanbys* artikkel tar for seg dette temaet i et historisk perspektiv. Hun baserer seg på materiale fra Aust-Agder på 1700- og 1800-tallet, med eksempler både fra bondesamfunnet og borgerskapet. Som ellers i Norge var arbeidslivet på Agder mannsdominert, men i hovedtrekk var det ikke kultur for å stenge kvinnene ute fra arbeidslivet i det førindustrielle samfunnet. Kvinnelig deltaking på mannlige arenaer var særlig knyttet til oppgangstider og til overklassen. Det var først og fremst i mennenes fravær at kvinnene fikk utfolde seg. Aanby viser at arbeidslivet i Aust-Agder i tidligere tider kunne gi rom for kvinner i lederposisjoner. Skal vi finne forklaringer på manglende likestilling i arbeidslivet i dag, må vi lete på et bredere felt og se etter andre sammenhenger enn historiske tradisjoner for arbeidsdeling, konkluderer hun.

Stein Gauslaa oppsummerer artikkelsamlingen med noen betraktninger om den identitetsforvirrede sørlending. Han antyder at det finnes noen holdninger der ute blant oss, i retning av at «vi har det jo så greit som vi har det». Så kanskje ligger det noe her, en resignasjon som kan være omfortolket til avslappethet, og som ytterligere forvirrer vår identitet. Men kanskje har vi ikke noen enhetlig identitet når det kommer til stykket, funderer Gauslaa videre. Politiske og kulturelle forskjeller mellom øst og vest, sør og nord kan tyde på at vi ikke har en slik felles identitet vi som sørlendinger trodde vi hadde.

Kollektiv identitet

Hvordan kan vi tenke oss nasjonale og regionale identiteter?

Frank Meyer

Innledning

Den som leter etter en kort og enkel forklaring på begrepet kollektiv identitet, vil lete forgjeves. Hvordan kan en tenke seg at slike identiteter tar form? Samfunnsforskere og teoretikere fra ulike land og fag har gitt ulike svar til ulike tider på dette spørsmålet. Det er vanskelig å finne oversikter over forskningstradisjonen (jf. Vester 1996; Castells 1997; Brubaker & Cooper 2000). Og i det siste kvarte århundret har visse forskere til og med avvist at slike kollektive identiteter i det hele tatt fins.

I denne artikkelen ønsker jeg først å synliggjøre hvordan forestillinger om kollektive identiteter preget den klassiske samfunnsvitenskapen (Durkheim, Marx og Weber). Deretter vil jeg kort gå inn på hvordan postmoderne teoretikere (Bauman, Beck og den sene Giddens) har vurdert fenomenet kollektive identiteter. I et tredje delkapittel vil jeg presentere nyere, samfunnsvitenskapelig tenkning på dette området og vise at postmodernistenes syn på forvitringen av de kollektive identitetene ikke deles av alle. Her vil jeg også vise hvordan moderne samfunnsforskere (Geertz, Anderson og den tidlige Giddens) tenker omkring blant annet nasjonale identiteter. Til slutt vil jeg drøfte forholdet mellom regionale og nasjonale identiteter. Under hvilke omstendigheter blir regionalisme til separatisme – det vil si til en bevegelse som tar sikte på å danne en egen nasjonalstat? Og hva er årsakene til at dette ikke skjer?

Jeg vil understreke at jeg gjennom mitt utvalg av forskere og forskningstradisjoner ikke kan gjøre krav på å presentere noe fullstendig eller representativt bilde. Det jeg ønsker å vise her, er bredden i tilnæringsmåter.

Klassiske forestillinger om kollektiv identitet

I dag kan det, som vi har vært inne på, stilles spørsmål ved om det (fortsatt) fins kollektive identiteter. Det kan derfor være på sin plass å minne om at slike *holistiske* forestillinger har en sentral plass i for eksempel den klassiske sosiologien. Hvilke tanker har de samfunnsvitenskapelige klassikerne hatt om kollektive identiteter? Og hvordan har de forestilt seg at nasjonale og regionale identiteter tar form?

For franskmannen Émile Durkheim (1858–1917), en av grunnleggerne av faget sosiologi, var kollektiv bevissthet eller identitet det sentrale fenomenet sosiologien skulle ta seg av, i motsetning til fenomener som andre vitenskaper (psykologien inkludert) kunne studere. Kollektiv identitet var, ifølge Durkheim, «helheten av trosforestillinger og følelser som er felles for medlemmene i et samfunn». Den kollektive identiteten tenkte han seg som en normativ kraft som påvirker og former individet og dermed gjør individet til et medlem av samfunnet. I løpet av sosialiseringen «ordner» den kollektive identiteten individets kaotiske, vilkårlige, naturbestemte behov og gjør mennesket til et sosialt vesen (Durkheim 1992:128).

Mens det hos Durkheim var samfunnet som sosial gruppe som skapte den kollektive identiteten, forestilte Karl Marx (1818–1883) seg at det var materielle kår som preget kollektiv identitet, og først og fremst arbeidernes klassebevissthet. Samtidig mente han at den kapitalistiske mentaliteten i økende grad ville utgjøre en felles kollektiv identitet. De økonomiske og organisatoriske produksjonsforholdene (med konkurransen som bindeledd) ville spre denne kollektive identiteten, først på den nasjonale, og deretter på den globale arenaen.

Bursjoasiet river ved den hurtige forbedring av alle produksjonsmidler og ved den grenseløse lettelse i kommunikasjonene alle, selv de mest barbariske nasjoner inn i sivilisasjonen. De lave varepriser er det tunge artilleriet hvormed det

legger alle kinesiske murer i grus, hvormed det tvinger selv det mest hardnakete fremmedhat til å kapitulere. Det tvinger alle nasjoner til å anta bursjoasiets produksjonsmåte, hvis de ikke vil gå under. Det tvinger dem til å innføre den såkalte sivilisasjon hos seg selv, dvs. til å bli bursjoasi. Kort sagt, det skaper seg en verden etter sitt eget bilde (Marx 1971:65).

Et tredje eksempel på hvordan klassikerne innen sosiologi kunne tenke omkring kollektiver, finner vi hos Max Weber (1864–1920).¹ Det sentrale fenomenet han viet seg til å utforske, var «den oksidentale rasjonaliseringen». Ifølge Weber var avmystifisering og verdsliggjøring av samfunnet det sentrale «universalhistoriske» kjennetegnet ved den europeiske utviklingen, sammenliknet med utviklingen av ikke-europeiske samfunn. Rasjonalisering var et kollektivt fenomen han framhevet. Han mente dette kom til uttrykk på ulike måter, og pekte på flere eksempler. Ett eksempel var den spesielle, asketiske formen for protestantisme som verdsatte systematisk livsførsel. Et annet eksempel var utviklingen av rasjonell rett og herredømme basert på et rasjonelt byråkrati. Videre så Weber rasjonalisering uttrykt gjennom byutviklingen, gjennom utvikling av rasjonelle bedriftsøkonomiske teknikker og gjennom den kalkulerende kapitalistiske entreprenørmentaliteten (Löwith 1973; Weber 1988; Weber 1980).

Den postmoderne individualismen

En motsatt tradisjon, som tenker seg samfunnet med utgangspunkt i individet, og ikke i kollektivet, er *solipsismen*. Innenfor denne tradisjonen ser en individet som fullstendig uavhengig av andre individer. Ifølge solipsismen (av latin *solus*: alene, og *ipse*: selv) eksisterer ikke annet enn det enkelte individet med sine sanselige opplevelser. Disse individuelle, sanselige opplevelsene er det eneste individet kan ha sikker, empirisk kunnskap om. Og det vi vet om andre, vet vi utelukkende gjennom våre egne opple-

1 Det ligger en viss spenning i dette verket, ettersom Weber vanligvis regnes som en av grunnleggerne av den *metodologiske individualismen*, som var en reaksjon nettopp på den *metodologiske holismen*. Poenget er at Weber har holistiske ambisjoner, men forsøker å føre dem tilbake til individenes motiver og handlinger.

velser. Denne ytterliggående posisjonen går tilbake til filosofene John Locke (1632–1704), George Berkeley (1685–1753) og David Hume (1711–1776).

I vår tid har forestillinger om kollektive identiteter sin rake motsetning i teorier om identitet i senmoderne eller postmoderne samfunn. En kan tenke seg at det i økende grad er slik at individet ikke umiddelbart og ukritisk identifiserer seg med et gitt kollektiv. De viktigste representantene for slike ideer innenfor samfunnsvitenskapen er sosiologene Zygmunt Bauman (f. 1925), Ulrich Beck (f. 1944) og den sene Anthony Giddens (f. 1938). Ifølge dem går de kollektive identitetene (religioner, nasjoner, klasser osv.) mer og mer i oppløsning. Hovedårsaken til denne «forvitringen» er globalisering.² Globaliseringen river menneskene stadig mer løs fra tradisjonelle bindinger og identiteter. Den individuelle identiteten mister sitt sentrum og blir «flytende». Ifølge Bauman er det et kjennetegn ved den «flytende modernitet» at den

... seems to possess no sense of privileged direction, expanding instead sideways, upwards and backwards, with the same frequency and without detectable regularity which would enable a prediction of the next move. New stems arise in spots impossible to predict in advance (Bauman 1992:27; Blackshaw 2005:82–110).

Ifølge Beck kan en fortsatt se restene av de gamle kollektive identitetene, men han kaller for eksempel sosiale klasser og nabolag for «zombie categories which are dead and still alive» (Beck & Beck-Gernsheim: 203). Han mener altså at postmoderne mennesker i minkende grad føler lojalitet overfor kollektiver, og at de kobler seg til og fra sosiale nettverk når de selv vil.

2 Globalisering blir av disse sosiologene betraktet som en uunngåelig og ustyrlig utvikling. Dette er imidlertid en omstridt tanke. Den franske sosiologen Pierre Bourdieu har for eksempel påpekt at det som betegnes som globalisering, er en politisk bevisst framprovosert tilstand. Det er den nyliberale politikken, som eksplisitt hadde som mål å bryte ned arbeiderklassen, som har ført til at samholdet i arbeiderklassen er blitt svekket. Se Bourdieu 2001, 2003. Held & McGrew 2002. Linné Eriksen 1998.

Slik sett er det i høyeste grad omstridt i hvilken grad en kan snakke om kollektive identiteter i det hele tatt. Imidlertid er også teoriene om postmoderne identiteter blitt kritisert. Den norske filosofen Lars Bugge (2002) har for eksempel innvendt at teoriene i urimelig grad bygger på at individene foretar sine valg bevisst, rasjonelt og fritt. Men vi gjør som vi gjør, ifølge Bugge, på grunn av *sedvane*, eller fordi vi *føler* for det ene eller det andre, og ikke på bakgrunn av *rasjonell kalkyle*.

Videre kan en også snu opp ned på argumentet som postmodernistene har lansert. Ifølge dem fins det ingen kollektive identiteter; de har vært konstruerte og forestilte. Men det samme må logisk sett kunne sies om den ekstreme forestillingen om at det bare fins individuelle identiteter, og at ingenting knytter dem sammen.

I motsetning til disse forestillingene vil jeg altså holde fast ved at det fins kollektive identiteter, at de kanskje er midlertidig svekket, men for all del ikke døde. Tilbakekomsten av nasjonalismen i Øst-Europa etter 1989 og religiøs fundamentalisme, for eksempel i USA og deler av den muslimske verden, er eksempler på at de antatt døde ismene er overraskende levende.

Hvordan kan vi tenke oss kollektive identiteter i dag?

Den kollektive identiteten har en sentral funksjon ved å avgrense en gruppe overfor en annen. Forskjellene medlemmene imellom tones ned, og forskjellene til ikke-medlemmer forstørres (Elias 1965). Denne *ingroup-/outgroup*-følelsen kan ses på som typisk for mennesket som vesen. Ut fra historisk erfaring er det likevel rimelig å påpeke at styrken i denne følelsen har variert og kan variere. At det fins *objektive* forskjeller mellom mennesker, behøver ikke å bety at menneskene *opplever* disse forskjellene som relevante. Her følger noen eksempler som belyser dette:

Antropologen Jan Petter Blom har beskrevet store ulikheter mellom bønder som levde henholdsvis i fjellene og i dalene i fjellstrøkene i Sør-Norge. I motsetning til hva en kunne forvente, førte ikke disse nokså grunnleggende forskjellene til en opplevelse av ulikhet, men tvert imot til at disse bøndene opplevde en funksjonell enhet. Der en kunne tro at for-

skjellene var betydelige, var det enheten og fellesskapet som var det dominerende sinnelaget (Blom 1969). Et annet eksempel på samme fenomen ser vi i piratkoloniene i Karibia, som hadde sin storhetstid mellom 1660 og 1720. Piratene var en svært sammensatt gruppe, ofte sjømenn som hadde reddet seg etter skipsforlis eller matroser og frigitte slaver som hadde gjennomført et vellykket mytteri på for eksempel et britisk skip og var på rømmen. Piratsamfunnene besto nesten utelukkende av menn, og de kom fra en rekke land. De levde sammen i familieliknende forhold og viste betydelig omsorg for hverandre. Det fantes mange *potensielle* indre konflikter (språk, religion, hudfarge, nasjonalitet m.m.). Men i lys av de umenneskelige forholdene i den britiske flåten (elendig hyre, kost og arbeidsforhold, kroppslig avstraffing osv.), kunne disse motsetningene framstå som mindre vesentlige (Linebaugh & Rediker 2000). Et tredje eksempel: Til tross for at den serbiske regjeringen under krigen i det tidligere Jugoslavia hetset andre etniske grupper gjennom media, er det vel dokumentert at serbiske ungdommer reagerte likegyldig på dette. For å slippe å delta i aksjoner mot andre folkegrupper, deserterte de fra hæren i stort omfang (Mueller 2000). Disse eksemplene fra ulike tider og områder viser at vi må ta høyde for betydelige variasjoner i styrken på opplevd avstand mellom «oss» og «de andre».

Det er – som allerede nevnt – også betydelig variasjon når det gjelder hvilke skiller man kan oppleve som relevante i forholdet mellom grupper av mennesker. Gruppedeling kan oppstå langs mange ulike akser.

En av disse aksene kan være *generasjon*. I visse historiske perioder kan den sosiale skillelinjen man opplever som mest relevant, være skillet mellom *generasjoner*. Den tyske historikeren Detlef Peukert (1991:14–18) argumenterte for at dette tre ganger har kommet til uttrykk i tysk historie, nemlig i romantikken, under Weimar-republikken og senest under studentopprøret i årene etter 1968. Under Weimar-republikken opplevde ungdommen at det var vanskelig å komme inn på arbeidsmarkedet og gjøre karriere, fordi eldre generasjoner satt som en propp i systemet. Dette skapte bred misnøye med staten, noe Hitler i sin tur kunne utnytte for å sanke stemmer for det nasjonalsosialistiske partiet.

Et annet kriterium som til tider kan oppleves som det viktigste, er *kjønn*. Også her vil det være mulig å peke på spesielle faser i historien da

skillelinjen mellom kvinner og menn ble opplevd som mer betydningsfull enn i andre perioder. Som eksempler kan vi nevne kvinnenes kamp for stemmeretten før og under første verdenskrig i Vest-Europa og den nye kvinnebevegelsen på 1960-tallet. I tida før første verdenskrig pågikk det en intens kamp for kvinners stemmerett i Storbritannia, og det var 90 000 medlemmer knyttet til den største av organisasjonene, ledet av Millicent Garrett Fawcett. Mens hennes organisasjon arbeidet innenfor lovens grenser, utførte en annen organisasjon militante aksjoner. Det var de såkalte *suffragettene*, ledet av Emmeline Pankhurst. I 1913 kastet en av aktivistene seg foran kongens hest under et veddeløp i Derby og ble drept. Hun valgte altså å våge livet for det kollektivet hun betraktet som viktigst (Blom 1992:511–512).

Et tredje kriterium mennesker til tider opplever som utslagsgivende for sin identitet, er *klasse*. På 1960-tallet hersket det stor misnøye med arbeidsforhold, lønn og ledelse blant arbeiderne på engelske fabrikker. Det hadde vært spontane og ulovlige streiker.

Ledelsen i Vauxhalls bilfabrikk i Luton i England engasjerte den engelske sosiologen John Goldthorpe for å undersøke om det var fare for uroligheter i bedriften. I to år intervjuet og observerte Goldthorpe arbeiderne for å forstå deres holdninger til arbeid, lønn og livet generelt. Han konkluderte med at arbeiderne var vel integrerte, og at ledelsen ikke hadde noe å frykte. Arbeiderne var fornøyde med lønnen de fikk, og de verken likte eller mislikte arbeidet sitt. De så på arbeidet som et nødvendig onde. Det virkelige livet lå utenfor fabrikkporten. Ut fra disse studiene konkluderte Goldthorpe med at arbeiderne var passive og apatiske. De viste ikke tegn til klassebevissthet. Konflikter med ledelsen hørte fortida til (Goldthorpe 1968–1969).

Mens Goldthorpes manus fortsatt var i trykken, fikk enkelte radikale arbeidere tak i et sammendrag med konklusjonene hans. Dette ble kopiert og delt ut til hundrevis av andre arbeidere. Omtrent på samme tid fikk arbeiderne tak i en rapport som viste at fabrikkene gikk med betydelig overskudd. Eieren, General Motors, ville ikke dele gevinsten med de ansatte; pengene skulle overføres til USA. I *London Times* kunne en lese dagen derpå:

Wild rioting has broken out at the Vauxhall car factories in Luton. Thousands of workers streamed out of the shops and gathered in the factory yard. They besieged the management offices, calling for managers to come out, singing the «Red Flag,» and shouting. «String them up!» Groups attempted to storm the offices and battled police which had been called to protect them (sitert i Gorz 1973).

Opprøret varte i to dager. Klassebevisstheten var ikke dokumenterbar når arbeiderne ble intervjuet hver for seg i sine private hjem; men den kom til overflaten da den ble benektet av forskeren, og arbeiderne kom ut fra sine private hjem og samlet seg til protest.

Et fjerde kriterium som til tider kan oppleves som mest betydningsfullt, er *religion*. Inntil 1947 var Lahore, den gangen under britisk kolonistyre, en fredelig flerkulturell by med tre store religiøse grupper. Muslimene utgjorde et knapt flertall, etterfulgt av sikhene og deretter hinduene. Da det britiske imperiet gikk i oppløsning, ble Pakistan opprettet som en egen stat for de indiske muslimene, enda de fleste muslimene stilte seg likegyldige til dette. Monsunen i 1947 brakte ikke bare regn; det regnet blod. I Lahore ble mange sikher og hinduer myrdet av sine muslimske naboer. De overlevende flyktet til India. Der hadde det skjedd massakre på muslimer, og de overlevende hadde flyktet til Pakistan. Så å si over natta var religion blitt et kriterium som bestemte om du kunne bli eller måtte dra, eller det som verre var: om du kunne leve eller måtte dø. Om lag to millioner mennesker ble myrdet eller døde som følge av de religiøse massakrene i India og Pakistan. Elleve millioner ble drevet på flukt (Ali 2003:1–10).

Nasjonale og regionale identiteter

Hvordan skal vi stille oss til nasjonale og regionale identiteter? Også på dette feltet fins det forskningstradisjoner som går tilbake til 1800-tallet. De tyske professorene Moritz Lazarus og Heymann Steinthal var blant de første som forsøkte å studere nasjonale identiteter på en vitenskapelig måte. I 1860 offentliggjorde de artikkelen *Einleitende Gedanken über Völkerpsychologie als Einladung zu einer Zeitschrift für Völkerpsychologie* (Inn-

førende tanker om en folkepsykologi; en invitasjon til et Tidsskrift for folkepsykologi). Denne artikkelen kan betraktes som en programerklæring for forskningstradisjonen de grunnla. Programmet ble tatt opp av en annen tysk forsker, Wilhelm Wendt, som i 1888 definerte innholdet i *Völkerpsychologie* som «alle utviklingstrekk som har sitt opphav i et folkefelleskaps åndelige liv». Ideen om folkefelleskap var knyttet til et bestemt geografisk område, der medlemmene sto i et genealogisk forhold til hverandre. De hadde et felles språk og et felles rettssystem, og de hadde dannet eller var i ferd med å danne en felles stat (Vester 1996).³

Det var ikke bare tyskerne som var interessert i kollektive identiteter. I USA oppsto kulturanthropologien som en gren av sosialantropologien. Frontfigurer var blant andre Franz Boas (1858–1942), Ruth Benedict (1887–1948) og Margaret Mead (1901–1978). Boas dreide den amerikanske antropologien i retning studier av distinkte kulturer. Dette sto i motsetning til interessen for teorier om en enhetlig, evolusjonistisk utvikling av hele menneskeheten og de den gangen så populære raseoppfatningene. Benedict og Mead ble inspirert av Sigmund Freuds (1856–1939) og Carl Gustav Jungs (1875–1961) psykoanalyse, og gikk inn for studier av kultur og personlighet. Disse forskerne argumenterte for det syn at individuell identitet var påvirket og formet av overindividuelle, kulturelle og sosiale krefter.

Verken Benedict eller Mead fikk sentrale posisjoner innen akademia i USA, selv om verkene deres har blitt lest av mange. Det er annerledes med sosialantropologen Clifford Geertz (1926–2006), som ble en av de ledende innenfor sitt fag i USA og kjent langt ut over landets grenser. Geertz betraktet kultur som «mønstre av mening», og definerte kultur som «(a) historically transmitted pattern of meanings embodied in symbols, a system of inherited conceptions expressed in symbolic forms by means of which men communicate, perpetuate, and develop their knowledge about and their attitudes toward life» (Geertz 1973:89).

Geertz' kulturbegrep og definisjon av kollektiv identitet kan lett relateres til forestillinger som en annen amerikansk antropolog, Benedict

3 I litteraturen finner vi fra tid til annen oppfatninger som går ut på at den italienske politikeren og filosofen Giuseppe Mazzini (1805–1872) mente nasjonene var kollektive aktører og handlet ut fra dette. Slike oppfatninger er i seinere tid blitt tilbakevist av Recchia og Urbinati (2009:13–14).

Anderson (f. 1936), har fremmet om nasjonale kollektive identiteter. Andersons sosialantropologiske og historiske teori om forestilte fellesskap begynner med en undring over at mennesker kan føle seg knyttet til andre mennesker, selv om de ikke kjenner dem personlig. I de fleste nasjoner, som har hundretusener eller millioner av statsborgere, vil den enkelte ikke ha mulighet til personlig å møte alle de andre. Likevel kan mennesker til tider oppleve følelsen av samhörighet som så viktig at de er villige til å gi sine liv for det forestilte fellesskapet – som noen av eksemplene ovenfor viser. Hvordan er dette mulig?

Andersons svar er tredelt. For det første må det være visse opplevde forskjeller mellom hvem som er medlem av fellesskapet og hvem som ikke er det. Slike forskjeller har som regel et fellestrekk (Bourdieu 1977: 81), men det må herske en felles bevissthet om hva dette går ut på. Et eksempel: Nybyggerne i Amerika ble lenge tilsidesatt av den engelske kronen; først da kolonistene ble bevisst på dette, oppsto en dynamikk som førte til uavhengighetskrigen og Den amerikanske revolusjon. I denne bevisstgjøringsprosessen spiller stereotypier en viktig rolle. Stereotypiene blir vanligvis bygd opp og kommunisert av en elite innenfor gruppen (Elias & Scotson 1965).

Så langt har jeg argumentert for at det er god grunn til å holde fast ved forestillinger om kollektive identiteter. Men hvordan kan vi få en tydeligere avgrensning av hva vi mener når vi snakker om *nasjonal* identitet eller *nasjonal* kultur? Vi har allerede nevnt Anthony Giddens, som lanserte en *relasjonell* teori om kultur, før han i 1992 forlot forestillinger om kollektive identiteter både i samtid og framtid. Jeg kan ikke se noen åpenbare motsetninger mellom teoriene til den unge Giddens på den ene siden og Geertz og Anderson på den andre. Nasjonale kulturer er ikke evigvarende eller uforanderlige. De er ikke klart avgrenset mot omverdenen og heller ikke fullstendig annerledes enn andre kulturer. Nasjonale kulturer styrer ikke handlingene til nasjonens medlemmer. Positivt sagt er de mønstre av mening; de kommuniseres og deles av et kollektiv. De har en viss seig bestandighet, men er foranderlige. De viser fellestrekk, men har også iboende motsetninger. Med andre ord: Det fins et symbolsk hege-
moni, men det er også rom for motstand (Giddens 1976, 1979; Fay 1996:50–71; Kjeldstadli 1999).

Den sørlandske kulturens *sammensatte* karakter er hovedemne for denne boka, og den belyses fra mange synsvinkler i de ulike artiklene. Men også det motsatte, monolittiske synet på kultur lever i beste velgående. Den nederlandske sosialantropologen Geert Hofstedes forskning presenterer nasjoner og nasjonalkulturer som nokså klart begrensede, homogene og statiske størrelser (2001, 2004). Hofstede har særlig funnet gjenklang i bedriftsøkonomiske utdanninger, der faglige autoriteter for eksempel ønsker å forklare studentene det høyst relevante fenomenet at det kan oppstå gnisninger i bedrifter som har en etnisk sammensatt stab. Et nokså vanlig problem er at autoritet er ulikt forankret hos ledelsen og blant de ansatte.

Hvordan internaliserer mennesker forestillingen om et nasjonalt fellesskap?

Hvordan kommer så forestillingen om en kollektiv identitet inn i hodene og kroppene våre? To ulike momenter er verdt å nevne, nemlig et system av symboler for kollektivet og et institusjonelt apparat som sprer og forankrer symbolene i det enkelte individet.

Det fins en rekke symboler som vi deler i det daglige, og som knytter oss til hverandre. Det viktigste og hyppigst brukte systemet av symboler er det nasjonale språket. Nettopp språket er et kollektivt symbolsystem som skiller for eksempel nordmenn fra engelskmenn eller polakker. Språket har i flere hundre år vært den viktigste markøren for tilhørighet. Språket er da også bærer av de språklige, mer komplekse symbolene for det nasjonale fellesskapet. Historieskrivingen, slik den framkommer i lærebøker på ulike nivåer, er et av de komplekse symbolsystemene og er blitt dekonstruert som sådant (f.eks. Østergaard 1992:29–83; Ehn, Frykman & Löfgren 1993 og Eriksen 1996).

De mest komplekse symbolene inneholder tre elementer som gjør at vi kroppslig føler et fellesskap med nasjonens medlemmer:

- De definerer *ingroup* og *outgroup* – hvem som er med i det nasjonale kollektivet og hvem som ikke er det.
- De inneholder forestillinger om *tid* og *rom* – for eksempel om hvordan og når fellesskapet har oppstått; hva slags nåtid og framtid det har; og hva som er kollektivets «naturlige» habitat.
- De omdefinerer de fiktive sosiale båndene mellom nasjonens medlemmer (som er anonyme for hverandre) til å være familieband.

Det er lett å anskueliggjøre denne prosessen ved hjelp av en tekst som mange av oss kan utenat og synger nokså regelmessig – Bjørnstjerne Bjørnsons «Ja, vi elsker» (se vedlegg for hele teksten).

For det første er teksten klar på hvem som er venn og hvem som er fiende. Hele tolv ganger bruker Bjørnson et inkluderende «vi». I tillegg kommer fire ganger «vår» og en gang «oss». Fellesskapet forfatteren henvender seg til består i all hovedsak av bønder og norske menn i «hus og hytte». Forskjellene mellom øvrighet og undersåtter, storbønder og husmenn, industriere og arbeidere blir underkommunisert. Det nasjonale fellesskapet spenner også til en viss grad bro over kjønnsskillene: «Kvinner selv stod opp og strede/som de vare menn;/andre kunne bare grede». Den viktigste vennen å ha på laget er den «store Gud», som beskytter landet «skjønt det mørkt så ut». Dessuten symboliseres fellesskapet av tre konger (Harald, Olav og Sverre) og én helt (Tordenskjold). Fellesskapet er lite («visstnok var vi ikke mange»), men det har like fullt både mot og evner til å hevde seg.

Teksten forteller ikke mye om hvem som står utenfor dette fellesskapet, men visse antydninger fins. Det dreier seg om diverse fiender i vikingtida, katolikkene (Roma), og til slutt svenskene (Fredrikshald). At fiendskapet ikke er evig, er et interessant moment. Teksten henspiller på skandinavismen som forsonet de tidlige fiendene.

For det andre byr teksten på visse utsagn om *tid* og *rom* som konstituerer det nasjonale fellesskapet. Nasjonen blir framstilt som evigvarende, med sitt utspring i den mystiske «saganatt» og en framtid som fortsatt bare fins i medlemmenes «drømmer». Den historiske tidsangivelsen går fra en fortid som gir negative assosiasjoner mot en framtid («drømmer») med positive konnotasjoner – fra «nød til seir» («frihet ble oss født»). De

vanskelige tidene er også omtalt («Hårde tider har vi drøyet»), da nasjonens skjebne «stod på spill».

Det nasjonale landskapet («vår jord») er beskrevet, men kanskje knappere enn i andre tilsvarende nasjonalsanger. Havet er nevnt («over vannet», «kysten»), noe som gir assosiasjoner til kystnasjonen. Innbyggerne i innlandsfylkene Oppland og Hedmark vil muligens ha vansker med dette, selv om de har Mjøsa! Ellers gir beskrivelser som «furet, værbitte» assosiasjoner til fjell og dalstrøk og til et hardt klima.

For det tredje beskriver forfatteren de *sosiale båndene* som holder nasjonen sammen, som om de var familieband («vi tenker på vår far og mor» – som om alle nasjonens medlemmer hadde samme foreldre). Følelsene preges ikke av solidaritet eller generasjonskontrakt (slik moderne velferdsteori beskriver det), men av kjærlighet – nasjonens medlemmer elsker hverandre. Tar en dette familiebildet seriøst, må den tenkte adressaten være barnet til nasjonens far og mor. Som barn skylder en takk til foreldrene og er moralsk forpliktet til å følge opp «fedres kamp».

Utover språket fins det andre, ikke-språklige og kanskje ikke fullt så dagligdage symboler som representerer et nasjonalt fellesskap, og som vekker tilhørighetsfølelse. Det kan være flagget, typiske «nasjonal»-idretter, enkeltpersoner som konger, dronninger og presidenter, monumenter, mat og drikke og mye annet.

De kollektive symbolene formidles til og forankres i individene ved hjelp av en rekke institusjoner. Selv om en kan gå ut fra visse lokale og regionale særtrekk, er institusjonene i høy grad standardisert gjennom landets lovgivning og regelverk. Blant de viktigste institusjonene i den moderne vestlige verden er barnehager, skoler, den militære førstegangstjenesten, media, høyere utdanning og nasjonale seremonier (Meyer 2008).⁴

4 Se også Berit Eide Johnsens artikkel om sørlandske stereotyper i denne antologien.

Når og hvordan blir *regionalisme* til *separatisme*?

I Norden har vi omfattende erfaring med at regionalisme blir til nasjonalisme. For danske og svenske makthavere i de multietniske rikenes tid kan for eksempel finsk og norsk nasjonalisme ha framstått som regionalisme, i hvert fall før nasjonene ble etablert i henholdsvis 1809 og 1814. Noe liknende kan sies om islandsk uavhengighet i 1944, og muligens også for stat og styresett på Åland (1951/1993) og Grønland (1979/2009). Her gjelder det å se prosessen med samtidens øyne, det vil si uten å ta det historiske resultatet som etterkommerne kjenner til – nasjonalstaten – for gitt. Det er snarere på sin plass å minne om historiens åpenhet.

Samtidig kan en også påpeke at regionalisme ikke alltid har ført til politisk løsrivelse og dannelse av nye nasjonalstater (Hunstad 2009:62). Jylland har ikke løsrevet seg fra Danmark, Skåne er fortsatt en del av Sverige, og selv om de samiske kommunene i Finnmark har fått et visst kulturelt selvstyre, har de ikke dannet noen samisk nasjonalstat i nord.

Er det så mulig å si noe om årsaker til at regionalisme blir til separatisme, med løsrivelse og selvstyre – dannelse av en egen nasjonalstat – som politisk mål? Kan man oppdage mønstre som gjenspeiler både de nordiske og de ulike globale erfaringene med overgang fra regionalisme til separatisme? Og hvilken rolle spiller nasjonalisme i denne prosessen?

Nyere oversikter over emnet viser at behovet for flere enkeltstudier fortsatt er stort. Se for eksempel på Skottland og Wales. Ønsket om politisk selvstendighet er større i Skottland enn i Wales, enda de språklige forskjellene er større mellom engelsk og walisisk. I 700 år var Skottland en selvstendig stat (i motsetning til Wales), og det kan argumenteres for at historisk bevissthet om tidligere selvstendighet kan spille en viktig rolle. På den annen side har for eksempel visse regioner i Italia og enkelte delstater i Tyskland en liknende tradisjon, uten at dette så langt har ført til et ønske om løsrivelse (McCrone 2006:238, 240; Díez-Medrano 2002).

En av forskerne som i nyere tid har forsøkt å oppsummere forskningsstatus på dette feltet, er den kanadiske statsviteren Will Kymlicka (2007). Han har gått gjennom litteraturen for å lete etter mønstre for når konflikter mellom majoritet og minoritet fører til separatisme, og når de ikke gjør det. Slike konflikter vil ofte – men kanskje ikke alltid – føre til separatisme.

Hvordan kan separatisme unngås? Vestlige land – og dette begrepet utelukker statene i den tidligere Warszawa-pakten – har i lange perioder maktet å unngå separatisme. Dette har i mange tilfeller vært mulig fordi regionalt konsentrerte minoriteter har fått særrettigheter, for eksempel territorielle rettigheter, politisk selvstyre, kulturelle rettigheter eller politisk representasjon. I visse tilfeller har regjeringer også innført kvotering av minoriteter i arbeidslivet, i forvaltningen og i politiske organer, og satt i gang spesielle økonomiske programmer, for eksempel regionale utviklingsprogrammer, bygging av regional infrastruktur og regionale sysselsettingsprosjekter (Kymlicka 1995, 2007). En annen ekspert på området, Juan Díez Medrano (2002), har påpekt at slike rettigheter må være framforhandlet mellom partene og ikke være innført ovenfra. Samtidig har han understreket at separatisme kan unngås ved andre tiltak. Vold fra myndighetenes side, i kombinasjon med forhandlinger, er åpenbart et av virkemidlene når en for eksempel tenker på Nord-Irland. Også i Tyrkia har regjeringen slått hardt ned på alle former for opprør fra kurdernes side, samtidig som regjeringen har satt i gang et urbaniseringsprogram for å få kurderne til å flytte til byene. Resultatet var en markant nedgang i den separatistiske volden. Når minoriteter ikke bor regionalt konsentrert, er faren for løsrivelse mindre.

Dersom majoriteten ikke er villig til å gi minoriteter slike rettigheter eller til å iverksette spesielle tiltak, kan det være gode grunner til dette.

Et problem som i mange tilfeller er til hinder for politisk selvstyre for minoriteter, er at statene mangler demokratiske institusjoner. Uten slike institusjoner er det fare for at medlemmer av majoriteten vil bli diskriminert idet en region får økt politisk selvstyre. Etniske motsetninger kan danne bakgrunn for hevn, som gjengjeldelse for tidligere urett når majoritets- og minoritetsstatus byttes om. Poenget kan illustreres med massakrene som skjedde i Pakistan og India etter delingen i to stater. Muslimer (som var blitt en klar majoritet i Pakistan) massakrerte sikher og hinduer (som var blitt en klar minoritet i Pakistan), mens sikher og hinduer (som var blitt en klar majoritet i India) massakrerte muslimer i India. Uten institusjoner som for eksempel et uavhengig og velfungerende rettsvesen, kan det være overhengende fare for etnisk rensing dersom en stat gir en regional minoritet politisk selvstyre.

Et annet problem er at det kun er den vestlige verden som har velfungerende regionale sikkerhetsorganisasjoner (NATO, Europarådet) som effektivt kan forebygge konflikter og kriger innad i regionen. Bakgrunnen for dette poenget er at det å gi politisk selvstyre til en regional minoritet kan føre til at nabostater bruker dette selvstyrte området som brohode for å arbeide for løsrivelse. I engelskspråklig litteratur omtales dette som *kin-group*-problematikk. I mer enn 90 % av alle verdens land er det ikke samsvar mellom de politiske og etniske grensene (McCrone 2006:237). Det er ofte slik at etniske grupper danner en klar majoritet i et land, og en klar minoritet i et tilgrensende område i et naboland. I mellomkrigstida var for eksempel Danmark og Frankrike lite villige til å gi mer selvstyre til de tyske minoritetene som bodde langs grensen til Tyskland. Årsaken var frykt for at Hitler-regimet skulle utnytte situasjonen og lettere fått løserevet disse områdene fra henholdsvis Danmark og Frankrike.

Som et tredje poeng kan nevnes at kolonitidas arv veier tungt i mange afrikanske og asiatiske land. Ofte bygget koloniherrene sin makt på etniske hierarkier (Rex & Singh 2003). I Ceylon benyttet engelskmennene seg i stor skala av den tamilske minoriteten for å styre øya, samtidig som de splittet den singalesiske majoriteten i to grupper, for lettere å kunne herske over den. Mens Ceylons befolkning tidligere hadde identifisert seg med ulike kaster og klasser, etablerte engelskmennene et etnisk hierarki der identifikasjon som tamil eller singaleser ble avgjørende. Da Ceylon ble uavhengig i 1948, fikk den singalesiske majoriteten overtaket. Tamilene mistet sin privilegerte stilling og ble ikke innrømmet kulturelle særrettigheter.

Som et fjerde poeng kan nevnes at mange tidligere kolonistater av gode grunner nærer mistillit til de internasjonale organisasjonene og de tidligere kolonilandene. Det kan for eksempel dreie seg om erfaringer med USAs infiltrasjon og beinharde interessepolitikk, eller med at det brukes ulike målestokker for allierte og ikke-allierte. Man kan med rette spørre hvorfor de vestlige landene ønsker å gi kurderne selvstyre i det okkuperte Irak, samtidig som de ikke støtter kurdernes ønske om kulturelle eller politiske rettigheter i Tyrkia.

Et femte og siste poeng har å gjøre med at det ofte ikke fins klare regionale majoriteter eller minoriteter. Et godt eksempel på dette er Nigeria,

Afrikas mest folkerike stat. Her fins det tre hovedgrupper som utgjør omtrent like andeler av befolkningen (Fulani/Hausa, Igbo og Yoruba). Til sammen utgjør disse tre gruppene omtrent to tredeler av Nigerias befolkning på anslagsvis 155 millioner. Totalt regner en med at det er 250 ulike etniske grupper i landet, og at det snakkes mer enn 500 ulike språk. Regionalt selvstyre for alle minoriteter ville kunne ut i et mylder av stater som på ingen måte ville være bærekraftige.

Oppsummering: sørlandsk separatisme eller enhet i mangfold?

I denne artikkelen har jeg forsøkt å beskrive hvordan forskere har tenkt omkring kollektive identiteter, og hvorfor det kan være på sin plass å holde fast ved en relasjonell forståelse av slike fenomener. Videre har jeg forsøkt å beskrive hvordan båndet mellom individ og kollektiv blir til, og hvorfor det blir så sterkt og betydningsfullt. Dernest har jeg prøvd å gi noen foreløpige svar på hvordan regionalisme kan utvikle seg til separatisme. Helt til slutt vil jeg understreke at det er et stort behov for forskning i form av enkeltstudier om regionale identiteter.

Dersom en gruppe aktivister ønsket å løsrive Sørlandet fra resten av Norge, hva skulle man råde dem til å gjøre? Hvordan skulle de klare å styrke den kollektive, kulturelle identiteten slik at det oppsto en massebevegelse der medlemmene var villige til å gi sine liv for kollektivet? Hvordan skulle de makte å omforme regionalisme til nasjonalisme? Det er klart at scenariet ikke kan tas helt alvorlig, men la oss nå tenke oss at det var slik. På bakgrunn av det som er nevnt, ville det viktigste rådet være å benytte enhver anledning til å markere at Sørlandet og sørlendingene er blitt utbyttet og utnyttet av resten av Norge. Jo klarere fiendebilde, desto sterkere «vi»-følelse. Dernest burde aktivistgruppen styrke og videreutvikle fellessymbolene for Sørlandet. Gruppen måtte få grep om og bygge ut et institusjonelt apparat (foreninger, skolevesen osv.) der forestillingene om et motsetningsforhold til resten av landet og om Sørlandets og sørlendingenes egenart kunne dyrkes. I en slik sammenheng vil det også være politisk hensiktsmessig å påstå det stikk motsatte av det jeg tok opp ovenfor; at den sørlandske kulturen er evigvarende, uforanderlig, klart avgren-

set mot andre kulturer og innbyrdes homogen. Som en vil se av de øvrige artiklene i denne antologien, er ikke dette utbredte forestillinger blant sørlendinger i dag. Det råder enighet om at Sørlandet er sammensatt, at våre forestillinger om landsdelen er foranderlige og at det er mange likheter med tilgrensende regioner. Disse kjensgjerningene virker intellektuelt redelige og politisk betryggende i en tid hvor det er viktigere enn noen sinne å leve sammen til tross for ulikheter.

Litteratur

- Ali, T. (2003). *The Clash of Fundamentalisms. Crusades, Jihads and Modernity*. London: Verso.
- Anderson, B. (1983, 1991). *Imagined Communities*. London: Verso.
- Bauman, Z. (1992). *Intimations of Postmodernity*. London: Routledge.
- Bauman, Z. (2001). *Flytende modernitet*. Oslo: Vidarforlaget.
- Beck, U. (2002). *Zombie Categories: Interview with Ulrich Beck*. I U. Beck & E. Beck-Gernsheim. *Individualization*. London: Sage.
- Beck, U. & Beck-Gernsheim, E. (2002). *Individualization: Institutionalized Individualism and Its Social and Political Consequences*. London: Sage.
- Blackshaw, T. (2005). *Zygmunt Bauman. Key Sociologists*. London: Routledge.
- Blom, I. (1992). De gyldne år. I Ida Blom (red.) *Cappelens Kvinnehistorie. Renaissance, reformasjon, revolusjon fra ca. 1500 til i dag*. Bd. 2. Oslo: Cappelen.
- Blom, J.P. (1969). *Ethnic and Cultural Differentiation*. I F. Barth (red) *Ethnic Groups and Boundaries: The Social Organization of Culture Difference*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Bourdieu, P. (1977). *Outline of a Theory of Practice*. Cambridge University Press.
- Bourdieu, P. (2001). *Modild. For en social bevægelse i Europa*. København: Hans Reitzel (1977). *Outline of a Theory of Practice*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bourdieu, P. (2003). *Gegenfeuer. Wortmeldungen im Dienste des Widerstandes gegen die neoliberale Invasion*. Konstanz: Edition Discours.
- Brubaker, R. & Cooper, F. (2000). Beyond «identity». *Theory and Society*, 29, 1, 1–47.
- Bugge, L. (2002). Identitet og makt. *Agora*, 3/4, 134–162.
- Castells, M. (1997). *The Power of Identity, The Information Age: Economy, Society and Culture*. Vol. II. Cambridge, MA; Oxford, UK: Blackwell.
- Diez Medrano, J. (2002). Thematic Introduction: Nationalism and Ethnic Conflict. *International Journal on Multicultural Societies*, 4 (1), 3–15.
- Durkheim, E. (1992). *Über soziale Arbeitsteilung. Studie über die Organisation höherer Gesellschaften*. Frankfurt a.M.: Suhrkamp.

- Durkheim E. (1999). *Die Regeln der soziologischen Methode*. Frankfurt a.M.: Suhrkamp.
- Elias, N. (1965) *The Established and the Outsiders. A Sociological Enquiry into Community Problems*, London: Cass.
- Ehn, B., Frykman, J. og Löfgren, O. (1993). *Försvenskningen av Sverige. Det nationellas förvandlingar*. Stockholm: Natur och Kultur.
- Eriksen, T.H. (1996). *Kampen om fortiden. Et essay om myter, identitet og politikk*, Oslo: Aschehoug.
- Eriksen, T.L. (1998). Global økonomisk apartheid? – Ti Spørsmål om globalisering. I M. Marsdal (red.). *Økonomisk apartheid. Nyliberalismens verdensorden*. Oslo: Solidaritet Forlag (21–63).
- Foucault, M. (1999). *Diskursens orden*, Oslo: Spartacus.
- Giddens, A. (1976). *New Rules of Sociological Method*. New York: Basic Books.
- Giddens, A. (1979). *Central Problems in Social Analysis. Action, Structure, and Contradiction in Social Analysis*. Berkeley: University of California Press.
- Giddens, A. (1991). *Modernity and Self-Identity. Self and Society in the Late Modern Age*. Cambridge: Polity Press.
- Goldthorpe, J. et al. (1968–1969). *The Affluent Worker*. Vol. 3. Cambridge: Cambridge University Press.
- Goetz, A. (1973). Workers' control is more than just that. In Hunnius, Garson and Case (red.), *Workers control*. New York: Vintage Books.
- Held, D. og A. McGrew (2002). *Globalization/Anti-Globalization*. Cambridge: Polity Press.
- Hofstede, G. (2001). *Culture's Consequences. Comparing Values, Behaviors, Institutions, and Organizations Across Nations*. Thousand Oaks CA: Sage Publications.
- Hofstede, G. og Hofstede, G.-J. (2004). *Cultures and Organizations: Software of the Mind*. New York: McGraw-Hill.
- Kjeldstadli, K. (1999). Nasjonale kulturer. Finnes de? Kan de studeres? I J. Børtnes (red.), *Kulturperspektiver i fremmedspråkfagene*. Kristiansand: Høyskoleforlaget.
- Kymlicka, W. (1995). *Multicultural citizenship. A Liberal Theory of Minority Rights*. Oxford: Clarendon Press.
- Kymlicka, W. (2007). *Multicultural Odysseys. Navigating the New International Politics of Diversity*, Oxford: Oxford University Press, 2007.
- Linebaugh, P. og Rediker, M. (2000). *The Many-Headed Hydra: Sailors, Slaves, Commoners and the Hidden History of the Revolutionary Atlantic*, Boston: Beacon Press, 2000.
- Löwith, K. (1973). Max Weber und Karl Marx. I Constans Seyfarth og Walter M. Sprondel (red.) (1973). *Seminar: Religion und gesellschaftliche Entwicklung. Studien zur Protestantismus-Kapitalismus-These Max Webers*. Frankfurt a.M.: Suhrkamp (19–37).
- Marx, K. (1973). *Verker i utvalg*. Redigert av J. Elster og E. Lorenz, Oslo: Pax.

- McCrone, D. (2006). Nations and Regions: In or Out of the State? G. Delanty and K. Kumar (red.). *The SAGE Handbook of Nations and Nationalism*. London. Thousand Oaks. New Delhi (237–248).
- Meyer, F. (2001). *Dansken, svensken og nordmannen ... Skandinaviske habitusforskjeller sett i lys av kulturmøtet med tyske flyktninger. En komparativ studie*. Oslo: Unipub.
- Meyer, F. (2008). Nasjonen inn i kropp og sjel: hvordan ulike profesjoner har formet barnas nasjonale habitus. I A.M. Otterstad (red.) *Profesjonsutøvelse og kulturelt mangfold: fra utsikt til innsikt*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Mueller, J. (2000). The Banality of Ethnic War. *International Security*, 25(1), 42–70.
- Peukert, D.J.K. (1991). *The Weimar Republic*. Allen Lane: Penguin Press.
- Recchia, S. og N. Urbinati (2009). *A Cosmopolitanism of Nations: Giuseppe Mazzini's Writings on Democracy, Nation Building, and International Relations*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Rex, J. & Singh, G. (2003). Pluralism and Multiculturalism in Colonial and Post-Colonial Society – Thematic Introduction. *International Journal on Multicultural Societies*, 5(2), 106–118.
- Vester, H.-G. (1996). *Kollektive Identitäten und Mentalitäten. Von der Völkerpsychologie zur kulturvergleichenden Soziologie und interkulturellen Kommunikation*, Frankfurt a.M.: IKO-Verlag für Interkulturelle Kommunikation.
- Weber, M. (1988). *Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie I*. Tübingen: Mohr.
- Weber, M. (1980). *Wirtschaft und Gesellschaft. Grundriss der verstehenden Soziologie*. Tübingen: Mohr.

Vedlegg

Ja, vi elsker

Tekst: Bjørnstjerne Bjørnson, 1870. Melodi: Rikard Nordraak, 1864

Ja, vi elsker dette landet,
som det stiger frem
furet, værbitte over vannet,
med de tusen hjem,
– elsker, elsker det og tenker
på vår far og mor
og den saganatt som senker
drømmer på vår jord.

Dette landet Harald berget
med sin kjemperad,
dette landet Håkon verget
medens Øyvind kvad;
Olav på det landet malte
korset med sitt blod,
fra dets høye Sverre talte
Roma midt imot.

Bønder sine økser brynte
hvor en hær drog frem;
Tordenskiold langs kysten
lynte,
så den lystes hjem.
Kvinner selv stod opp og
strede
som de vare menn;
andre kunne bare grede,
men det kom igjen!

Visstnok var vi ikke mange,
men vi rakk dog til,
da vi prøvdes noen gange,
og det stod på spill;
ti vi heller landet brente
enn det kom til fall;
husker bare hva som hendte
ned på Fredrikshald!

Hårde tider har vi drøyet,
ble til sist forstøtt;
men i verste nød blåøyet
frihet ble oss født.
Det gav faderkraft å bære
hungersnød og krig,
det gav døden selv sin ære –
og det gav forlik.

Fienden sin våpen kastet,
opp visiret for,
vi med undren mot ham
hastet;
ti han var vår bror.
Drevne frem på stand av
skammen
gikk vi søderpå;
nu vi står tre brødre sammen,
og skal sådan stå!

Norske mann i hus og hytte,
takk din store Gud!
Landet ville han beskytte,
skjønt det mørkt så ut.
Alt hva fedrene har kjempet,
mødrene har grett,
har den Herre stille lempet,
så vi vant vår rett.

Ja, vi elsker dette landet
som det stiger frem,
furet, værbitte over vannet,
med de tusen hjem.
Og som fedres kamp har hevet
det av nød til seir,
også vi, når det blir krevet,
for dets fred slår leir.

Skipperer, sommergjester og Sabeltann

Sørlandske stereotyper fra 1800-tallet og fram til i dag

Berit Eide Johnsen

I denne artikkelen skal jeg drøfte følgende spørsmål:

- Hvordan har sørlendingen (her avgrenset til kystboeren) blitt framstilt som kulturell stereotypi på 18- og 1900-tallet? Jeg vil legge hovedvekten på maritime stereotyper.
- Hvem har utformet disse stereotypiene? Hvem har bidratt til spredningen av dem, og til at visse forestillinger har festet seg?
- Hva har dette betydd for sørlendingens selvilde og oppfatningen av sørlendingen og landsdelen i resten av Norge? Her blir fokus primært siste del av 1900-tallet og perioden fram til i dag.

Temaet er altså hvilke forestillinger andre nordmenn har gjort seg om sørlendingene, og hvordan de har sett på seg selv. Jeg skal vise eksempler på hvordan Sørlandet og Sørlandskystens innbyggere har blitt presentert i skjønnlitteraturen, i turistmagasiner, i andre medier, på sommerfestivaler og i offentligheten. Den underliggende ideen er at disse bildene er blitt påvirket av sosiale og økonomiske forhold, av kulturmøter og globalisering. Utviklingen vil bli delt inn i tre faser. I første fase, fra 1814 til ca. 1920, var de litterære figurene først og fremst preget av veksten – og siden tilbakegangen – i skipsfarten. Fra mellomkrigstiden og fram til 1970-årene ble stereotyper og bilder av Sørlandet tilpasset en økende turisme. I siste

fase, fra 1980-årene til i dag, har de tradisjonelle forestillingene og stereotypiene blitt utfordret, men også befestet. Drivkreftene bak denne utviklingen har vært en voksende økonomisk velstand i landsdelen, i kombinasjon med internasjonale trender.

Seiglivede stereotyper

Da ordfører i Kristiansand, Per Sigurd Sørensen, 17. august 2009 ønsket studentene på Universitetet i Agder velkommen til Sørlandet på åpningsseremonien for studieåret 2009–2010, tok han utgangspunkt i en ytterst seiglivet og stereotyp forestilling om sørlendingen: Den avslappede stilen – noen vil kanskje også si den treige og sidrumpa atferden.¹ «Noen ganger sitter han på trappa og tenker, og noen ganger bare sitter han.» Men vi er jo ikke slik, la ordføreren til, og nevnte alt det som vi gjerne vil forbindes med: Aktivitet, kreativitet og et blomstrende, internasjonalt orientert næringsliv med Elkem Solar som kroneksempel på satsingen på miljøteknologi og bærekraftig energi. For vi er jo så mye flinkere enn vi tror, kunne regionavisen *Fædrelandsvennen* fortelle noen dager senere. Bare i løpet av en snau uke ble grunnsteinen til teater- og konserthus Kilden lagt ned, regjeringen vedtok ny Vågsbygd-vei og Elkem Solar ble åpnet – solcellefabrikken til fire milliarder kroner med 270 ansatte. Og onsdag 26. august 2009 ble endelig firefelts motorvei åpnet mellom Kristiansand og Grimstad. Ikke siden indre Østlandet fikk vinter-OL og hovedflyplass på 1990-tallet, har en landsdel blitt løftet slik som Sørlandet akkurat nå, kommenterte samfunnsviteren Jon P. Knudsen (Uleberg 2009).²

Men selv om vi sørlendinger gjerne vil oppfattes som moderne, med ett ben i framtiden, og understreker at vi bor i en ytterst bærekraftig landsdel, følger – for ikke å si forfølger – de tradisjonelle stereotype forestillingene oss. Kommunikasjonsbyrået Ordkraft har utarbeidet et såkalt «omdømmebarometer», som presenterer hvilke inntrykk og assosiasjoner befolk-

1 Studeåret på Universitetet i Agder åpnet mandag 17. august 2009. Under åpningsseremonien i Kristiansand representerte ordfører Per Sigurd Sørensen sin kommune.

2 Jon P. Knudsen har vært politisk redaktør i *Fædrelandsvennen* og dekan på Universitetet i Agder.

ningen i områder og landsdeler (både de som bor der og andre) forbinder med dem. Høsten 2009 fikk sørlendingene seg en nedtur. «Sørlandet forbindes i hovedsak med reiseliv og turisme. [...] Imidlertid har Sørlandet en påfallende utfordring knyttet til å profilere seg som et attraktivt sted for å arbeide eller studere,» annonserte Ordkraft på sine hjemmesider.³ Arendals- og Grimstadregionen scoret blant annet dårlig på infrastruktur og jobbmuligheter. Jevnt over kom Sørlandet dårligere ut enn de øvrige regionene, med unntak av forhold knyttet til ferie og fritid. Presentasjonen ble fulgt av en heftig mediedebatt, der mange tok til orde for at landsdelen må arbeide mer aktivt med å bedre sitt renommé. Andre trakk fram områder som vi utmerker oss på, som forskning og høyere utdanning, nyetableringer og næringsvekst.⁴

Mye tyder da også på at vi står med ett ben i fortiden. En uke i juli 2009 var Sørlandet intet mindre enn *ukens kulturminne*, som en del av markeringen av Kulturminneåret 2009. «Sørland» betyr sol, sommer og idyll for de fleste,» konstaterte historikeren Dag Hundstad i presentasjonen på Internett.⁵ Han nevnte både Vilhelm Krag, Gabriel Scott og snurrige, piperøykende, akterutseilte skipperer som slo blide skrøner på sin like blide dialekt – i sterk kontrast til predikanter, målmann og totalister. Disse forestillingene plasserte han til tiden like etter forrige århundreskifte, med bakgrunn i unionsoppløsning og etablering av en nasjonal så vel som en regional identitet.

Skipsfartens vekst og tilbakegang

De stereotipe forestillingene om sørlendingen som ble dannet på 18- og 1900-tallet, var sterkt preget av utviklingen i skipsfarten.

Fra 1700-tallet, men først og fremst i løpet av 1800-tallet, ble Agder sentrum for landets skipsfart og skipsbygging. I 1870 var Arendal Norges

3 Omdømmebarometeret 2009, utarbeidet av Ordkraft, et kommunikasjonsbyrå innen omdømme og samfunnskontakt. Lastet ned 24.10.2009 fra <http://www.omdømmebarometeret.no/category/s%c3%b8rlandet/> Omdømmebarometeret ble presentert i Fædrelandsvennen 9.10.2009 med reportasjer og kommentarer.

4 Reinertsen 6.10.2009, Kvamme 12.10.2009, Reinertsen 12.10.2009, Martinsen 14.10.2009.

5 Kulturminneåret (Copyright 2009.) *Ukens kulturminne*. Lastet ned 26.08.2009 fra <http://www.kulturminneaaret2009.no/prosjekter/sekretariatets-6-prosjekter/ukens-kulturminne>

– og på et tidspunkt Skandinavias – største sjøfartsby med rundt 10 % av landets skipstonnasje. Norge var i 1879 verdens tredje største sjøfartsnasjon, bare forbigått av Storbritannia og USA (Johnsen 2001:35). Men fra slutten av 1870-tallet førte en langvarig internasjonal lavkonjunktur – i kombinasjon med overgangen fra seil til damp – til stagnasjon og tilbakegang for landsdelens skipsfart.

Da seilskip ble erstattet av dampskip, og jern og stål avløste tre som skipsbyggingsmateriale, mistet Agder sine komparative fordeler. Lokale verft ble avvirket, og rederne gikk over til innkjøpte skip. Men ikke moderne dampskip. Rederne kjøpte heller brukte jern- og stålseilskip fra utlandet. I overgangen fra seil til damp var rederne i sør de seneste blant de sene. Arbeidsplassene forsvant rundt århundreskiftet, og tusener forlot landsdelen. I 1885 var 33 % av norsk skipstonnasje registrert på Agder, men i 1925 var det kun 5 %. I siste del av 1800-tallet bodde rundt 8 % av Norges befolkning på Agder, i 1920 bare 6 % (Johnsen 2001). En del reiste til Oslo, men langt de fleste emigrerte til Amerika i tiårene rundt siste århundreskifte.

Sørlandsredernes konservatisme, tradisjonalisme og manglende evne og vilje til omstilling i forbindelse med overgangen fra seil til damp har ved mange anledninger blitt diskutert av sjøfartshistorikere og økonomer. Min egen forskning har avdekket at mentalitet og livsform i høy grad påvirket beslutningstakernes mål og valg. Da den tradisjonelle skipsfarten kollapset rundt forrige århundreskifte, ble en dynamisk, internasjonalt påvirket mentalitet gradvis avløst av konservatisme og resignasjon (Johnsen 2001).

Hvordan ble forfatterne farget av de sosiale og økonomiske realiteter? Kan 1800-tallets optimisme og vekst, og tilbakegangen og depresjonen fra 1870-årene, spores i litterære arbeider? Hvilke bilder dannet seg, og hvilke karakterer ble skapt?

1814–1930: maritime helter – de første stereotypiene

I 1814 utkom en reiseberetning i London: *Sketches on a tour to Copenhagen, through Norway and Sweden* (Wolff 1814). Forfatteren, Jens Wolff, hadde norsk familiebakgrunn, men var født og oppvokst i London som

sønn av den dansk-norske generalkonsulen Georg Wolff. I boken fortalte Jens Wolff at han en iskald januardag hadde forlatt Harwich med kurs for Göteborg. På grunn av storm måtte imidlertid skipet søke nødhavn ved Lyngdal, dit de ble loset inn etter en dramatisk ferd:

In less than an hour, by the skilful management of these experienced and hardy seamen, we were conducted safely through the narrow opening of the rocks, the ship nearly touching on either side, into a harbour, which barely seemed capable of containing a dozen fishing boats. [...] With grateful hearts and eager step we got into the pilot's boat, which soon landed us and our baggage on the friendly shore. (Wolff 1814:3–4.)

Dette ble ikke siste gang den norske losen dukket opp i litteraturen – den stolte sjømannen som trosset vær og vind og loset skipet trygt gjennom brått og brann. (Johnsen 2003:65.)

I 1838 gjorde losen sitt inntog i den regionale litteraturen. Det året utga en forfatter fra Arendal *Norske Noveller* under pseudonymet Theodor Reginald. Hans virkelige navn var Nils Mathias Aalholm, født i Arendal i 1811. En av novellene var «Lodsens Datter»: I uvær og tåke kommanderer losen med «En dyb, kraftig Stemme», og klarer å styre en reisende med sikkerhet «ind imellem Skjær og Brændinger». Losen og hans kone byr den reisende inn i sin enkle stue, og trakterer dem etter beste evne (Aslaksen 2002:141–142).

På 1870- og 80-tallet var sterke kapteiner, heroiske sjøfolk og røffe loser populære i noveller og romaner. Fiskeren spilte ennå en underordnet rolle. De optimistiske litterære figurene avspeilte skipsfartens og kystsamfunnets vekst og velstand. Men den økonomiske lavkonjunkturen, som hadde startet på 1870-tallet, viste seg å bli langvarig. Den kulminerte i Arendals-krakket i 1886. Derfor ble karakterene etter hvert mer preget av resignasjon og stagnasjon – eldre sjøfolk og pensjonerte kapteiner.

Den 31-årige Knut Hamsun oppholdt seg omkring et halvt år i Lillesand sommeren og høsten 1890. I avisartikkelen «Smaaabyliv» tegnet han et langt fra flatterende bilde av det lille, døsigeste ladestedet og innbyggerne der: «En blikstille Højreby med Skipperfolk, Brændevinssamlag og Kirke.» Fra sitt rom i andre etasje på jomfru Gulbrandsens hotell hadde Hamsun

utsikt til havneområdet. Søndag ettermiddag samlet skipperne seg på Tollbodbrygga. Og da var det makrellen som ble diskutert: «fersk Makrel og salt Makrel, strøet Makrel og laget Makrel, Makrellen i Havet og Makrellen i Folk. Man regner det for en vellykket Diskusjon om Makrel, hvis man kan blive færdig med den til Klokken sex, men er Enighed ikke oppnaet inden den Tid, blir Forhandlingerne alligevel afbrudt; en Dampflojte ude fra Fjorden er Signalet, og fra den Stund er der ingen, som får Ordet Makrel over sine Læber.» (Hamsun 1890). Ifølge Bjørn Hemmer er dette første gang makrellen – sørlendingens trofaste følgesvenn ved siden av terna – blir omtalt i litteraturen (Hemmer 1995:27).

Vilhelm Krag og Sørlandet

Etter det omfattende arrangementet *Sørlandet i 100* i 2002, ble de fleste klar over at opphavsmannen til navnet Sørlandet var Vilhelm Krag (1871–1933). Den aristokratiske, elegante og urbane Krag var en sensasjon da han debuterte med nyromantiske dikt i 1891 (Wærp 2002:71–74). Ti år senere var hans hovedprosjekt å styrke den regionale identiteten, blant annet gjennom å få etablert institusjoner som Christianssands Folkemuseum, Statsarkivet og Agder Historielag.⁶ Sørlandet skulle ha røttene plantet i sin stolte fortid, og hente næring av den. Det var ikke tilfeldig at Krag introduserte sitt store prosjekt kort tid før unionen mellom Norge og Sverige ble oppløst i 1905. En sterk nasjonalisme påvirket hans – og andres – regionalisme. Krag bidro til å avgrense sørlendingene fra andre nordmenn, til å etablere et forestilt fellesskap og gi landsdelens innbyggere en følelse av samhørighet, slik Frank Meyer innledningsvis beskriver det innenfor teoretiske rammer. Da Stortinget i 1913 vedtok at navnet på den nye jernbanen fra Kristiania til Stavanger skulle hete *Sørlandsbanen*, var navnet på landsdelen offisielt godkjent, selv om det ennå skulle gå mange år før selve banen ble åpnet. Det skjedde først i 1938. Men navnet Sørlandet ble altså raskt akseptert og tatt i bruk. Og det til tross for – slik andre bidragsytere i denne antologien påpeker – at det både var og

6 Christianssands Folkemuseum, det senere Vest-Agder-museet Kristiansand, ble stiftet i 1903, Agder Historielag ble stiftet i 1914 og Statsarkivet i Kristiansand ble åpnet i 1935.

er utallige ulikheter og indre kulturgrenser i landsdelen, både arkitektonisk (Jan Henrik Munksgaard), språklig (Rune Røsstad), religiøs (Bjørn Seland), politisk (Helge Røed) og i graden av likestilling mellom kjønnene (Anne Tone Aanby). Like fullt var ideen om ett Sørland etablert, en gang for alle.

Vilhelm Krag uttrykte både kjærlighet og sympati for den regionen han hadde navngitt. I komedien *Baldevins bryllup*, som utkom i 1900, tok han sørlandsmentaliteten på kornet (Krag 1900 og 1912). Han hadde likevel svært blandede følelser for landsdelens innbyggere. Figurene Maarten og Silius, som han skapte etter å ha tilbrakt mye tid sammen med den pensjonerte kapteinen Nicolay Langefeldt (1851–1937) fra Ny-Hellesund, er både påståelige, oppfarende, langsinte og sjalu. De banner så det lyser, men setter likevel presten og kirken høyt, påpeker Jostein Andreassen i innledningen til et av sine Krag-hefter (Andreassen 1997:5). Men dette var egenskaper Krag langt foretrakk framfor andre og mer framtreddende trekk. Hele livet bekjempet han nemlig «Denne taalmodigheda, denne forbandede sørlandske taalmodigheda» – det at «Alt er så greitt, og er det ikke greitt, så er det greitt det au» (Krag 1922).

Scotts sørlendinger

Det ble sagt om Gabriel Scott (1874–1958), med referanse til boken *Jagt-journalen. En bog om havet, kysten og skogene* fra 1901: «Akkurat slik som sørlendingen er, har han skildret ham.» (Hemmer 1995:16.) Fire år senere utkom *Pider Ro's historier*, basert på noen fantastiske historier Scott hadde fått høre av Johan Petter Bjørnvald (1838–1915), også kalt Pider Ro, som bodde i et vrak av en fiskeskøyte ved Lagmannsholmen i Kristiansand (Scott 1905).

Gjennom Scotts fortellinger framstår denne «Sørlandets Münchhausen», med skipperskrøner som spesialitet, som en av landsdelens ypperste fortellere (Dahl 1998:98–100).⁷ I virkeligheten var Pider Ro en tragisk skikkelse. Bare tre dager gammel ble det «uægte» barnet forlatt av sin mor. Senere livnærte han seg av fiske og sokningsarbeid, men ble også i lange perioder forsørget av fattigvesenet. I 1905, samme år som Scotts historier utkom, ble han anklaget for hallikvirksomhet og dømt for utukt mot

mindreårige gutter. Pider Ro var trolig aldri utenfor landets grenser, men i sin fantasi erobret han de sju hav og møtte både havfruen, havmannen og «prensens av Vales». Han ble til og med forlovet med den spanske dronningen, Pedronelle (Tronstad 2003 og Eriksen 2003).

I 1918 introduserte Scott en helt annen karakter, fiskeren Markus – den ydmyke filosofen som lever tett på naturen – i romanen *Kilden* (Scott 1918). Scott var påvirket av Østens mystikk. For Scott personifiserte fiskeren Markus en fiksjon, et idealbilde og en utopi – drømmen om en mennesketype og den sørlandske idyll slik som den burde vært, påpeker Bjørn Hemmer (Hemmer 1995:45–46). I løpet av de følgende tiårene skulle fiskeren Markus fra uthavna Brekkestø bli Sørlandets desidert viktigste og mest kjente stereotipi.

Mer enn noen andre var det Krag og Scott som la grunnlaget for 1900-tallets forestillinger om Sørlandet. Deres hovedprosjekt var å etablere en sterk og stolt sørlandsidentitet med rot i historien. Baldevin, Maarten, Silius, Pider Ro og Markus – og andre litterære skikkelser med rot i kystsamfunnet – tjente denne hensikten. Forfatterne fant modellene til de litterære skikkelsene i uthavnene og ved bryggene i sjøfartsbyene: pensjonerte fiskere, losere og sjøfolk. 1800-tallets rike skipsfartskultur preget deres litterære karakterer. Men de fant kanskje vel så mye stoff til bøkene i stagnasjonen og tilbakegangen rundt forrige århundreskifte. Krag hevdet at Sørlandet hadde liten interesse i turistsammenheng: «Sørlandets Natur er uden al Sensation,» hevdet han (Andreassen 1996:19). Men kystturismen vokste fra begynnelsen av det nye århundret, og skulle snart bli en av landsdelens viktigste næringer. Ut over 1900-tallet ble *Sørlandet* gradvis synonymt med *ferie, sommer, sol og avslapning*. Hva skjedde da med minnene om den gamle sjøfartskulturen? Hvordan ble den maritime kulturen, Krag og Scotts roman- og visefigurer – losene og sjøfolkene – resirkulert eller refortolket?

7 I nekrologen i *Fædrelandsvennen* 30. mars 1915, sitert i *Fædrelandsvennen* 19. juli 2003, står: «Hvem har ikke som gut rodd hen under 'holmen' for at kjøpe blaaskjæl (skjøl) hos Peter Roe! Atpaa fik man saa nogen af hans uforlignelige skrøner. Gabriel Scott har i sin 'Pider Ro's historier' ganske godt truffet tonen i dem. Peter Roe bodde i mange aar i en aftaklet skøite under Lagmandsholmen. Han var en type fra det gamle Kristiansand. Der er snart ikke flere igjen av dem.» Etter Dahl 1998.

1930–1970: forsomringen av Sørlandet og stereotypenes utvikling

Fra mellomkrigstiden ble de litterære figurene som Sørlandets forfattere – og i første rekke Krag og Scott – hadde skapt rundt forrige århundreskifte, i stor grad påvirket av landsdelens styrkede posisjon som Norges sommerferieparadis. Med tiden mistet Krags fiskeren Markus sine opprinnelige karaktertrekk, hans personlighet ble forflatet. Han ble en *sørlandsk stereotypi*. Det samme var tilfelle med Henrik Ibsens Terje Vigen, hovedpersonen i det psykologiske dramaet som utkom i 1861.⁸ Diktet handler om tro, skyld, hevn og tilgivelse. Losen og krigsfangen Terje Vigen mistet alt under Napoleonskrigen 1807–1814, men ble likevel en moralsk vinner (Aslaksen 2003:142 og Johnsen 1993:7 ff). Men sammen med fiskeren Markus framstod han som en endimensjonal figur – en enkel fisker eller kanskje los – på 1900-tallet. De maritime stereotypene som utviklet seg med utgangspunkt i de litterære figurene, ble forenklet og endret, helt uavhengig av de forfatterne som en gang hadde skapt dem.

Stereotypene utviklet seg i en interaksjon mellom fastboende, representanter for den regionale turistnæringen og turistene, og reflekterte deres forestillinger om Sørlandet. Stereotypene levde sitt eget liv i turistguider og -annonser, i aviser og tidsskrifter. Uttrykk som *treghet*, *konservatisme* og *resignasjon* hadde en gang blitt brukt for å kritisere sørlandsrederens manglende respons på teknologiske endringer i skipsfarten (særlig i overgangen fra seil til damp), med påfølgende økonomisk nedgang. Nå ble disse uttrykkene reformulert og egenskapene omfortolket. Sørrendingen var ikke lenger treg og resignert i betydningen «uvillig til å foreta økonomiske investeringer og snuoperasjoner», men tvert imot både avslappet og gjestfri. Romantikk, underfundige replikker og en særegen humor med «understatement» ble også knyttet til *sørrendingen*.

Tilbake på scenen stod en annen sørrending enn den Krag og Scott hadde skildret, selv om visse trekk kunne kjennes igjen, både i den mannlige og kvinnelige sørlandske karakteren: *Han* var ofte pensjonert fisker, los eller sjømann, alltid med et hav av tid og klar til å innta tjenerrollen.

8 Den illustrerte utgaven av Terje Vigen med Chr. Krohgs tegninger utkom i 1892. Ibsen fant sin(e) modell(er) til Terje Vigen i Grimstad, der han bodde i 1840-årene. Ibsen 1990.

Hun var særlig preget av totalavhold og lavkirkelig kristendom. Både dialekten med de «bløde konsonantene» og den lokale visetradisjonen som nå utviklet seg, bygde opp under bildene av den saktmodige og enfoldige sørlendingen. Krag's rop om handling og hans kritikk av «taalmodigheda» hadde helt forstummet.

Stemmen fra Sørlandet

Etter første verdenskrig var den gylne perioden i sørlandsk skipsfart definitivt forbi. Seilskutene og uthavnene, seilskuteskipperne, losene og sjøfolkenes sangtradisjon (shantyene) var ikke lenger deler av et vitalt og levende næringsliv. Men om den materielle og immaterielle sjøfartskulturen hørte fortiden til, kunne den fortsatt ha en symbolsk verdi og potensial for rituell bruk. Objekter og praksiser kunne nå frigjøres og resirkuleres i nye sammenhenger. Folk kunne velge ut spesifikke deler av fortiden og tilpasse den til dagsaktuelle ønsker, behov og visjoner (Hobsbawm 1983:2).⁹

Forestillingene om skipsfartens glansperiode fantes fremdeles i drømmeverdenen til turistene og som et høyst levende minne hos mange sørlendinger. Disse forestillingene levde videre i visene, i litteraturen og i historiefortellingene. At Vilhelm Krag skrev en bok med tittelen *De skinnende hvite Seil* i 1931 var ingen tilfeldighet. Tittelen på en artikkel av G. Selmer Lindeberg i *Sørlandsheftet* i 1930 tok også pulsen på tiden: «Vern om Minderne». «Vern om vår gamle kultur – la ikke alt det nye blende os så vi mister roten hvorfra vi er sprunget,» manet artikkelforfatteren, selv en erfaren seilskuteskipper (Krag 1931 og Lindeberg 1930).

Fra 1930-årene, og særlig etter andre verdenskrig, stod Julius Hougen (1906–1993) i fremste rekke blant dem som videreutviklet og befestet bildene av det tradisjonelle Sørlandet. I mer enn 40 år, fram til 1976, var han «stemmen fra Sørlandet» i NRKs radiosendinger fra Kristiansand. «Han kunne skildre sommerdager på hete svaberg slik at noen hver følte trang til å dra sørover,» heter det i en omtale.¹⁰ Hougen var aktiv i det norske

9 Den britiske historikeren Eric Hobsbawm viser i artikkelsamlingen *The Invention of Tradition* at tradisjoner kan «oppfinnes» i mange samfunn og i mange sammenhenger.

visemiljøet. Han redigerte visebøker, skrev og komponerte sørlandsviser og var en av initiativtakerne til Visens Venner. Han skrev også boken *En smeigedag. Bilder fra Sørlandet. Et utvalg noveller, romankapitler, epistler og dagboksblad* i 1969 (Hougen og Benneche 1969). Som underholdningsartist, ikke minst i rollen som den pensjonerte sjømannen Tobias Tønnesen (i radio og på TV sammen med Odd Børretzen), stod Julius Hougen for mange som selve personifiseringen av det blide Sørland.

Turismen fortsatte å vokse etter andre verdenskrig, særlig fra 1960-tallet. Parallelt med dette forbedret også sørlendingene sin levestandard. I mellomkrigstiden hadde sørlendingene ofte stått «med lua i handa» og tjent velstående ferierende fra den øvre middelklassen og overklassen, mange av dem fra hovedstaden. Den sosiale utjevningen i etterkrigstiden endret også forholdet mellom «herskap» og «tjenere», mellom sørlendinger og sommergjester. Nærmere årtusenskiftet hadde sørlendingene ikke lenger noen grunn til å føle underlegenhet. Men endret synet på *sørlendingen* seg? Ble stereotypiene reformulert?

Kjutta og sørlandshumorens «understatement»

Krag og Scott skapte sine fiktive «sørlendinger» med utgangspunkt i folk de møtte og historier de hørte rundt forrige århundreskifte langs kysten – blant annet i Ny-Hellesund, Høvåg og Brekkestø. I neste omgang ble deres dikteriske figurer stereotypier med «typiske sørlandske egenskaper». Men Kjutta – kanskje den mest kjente sørlandske stereotypien av dem alle – trengte ikke hjelp av en forfatter for å bli kjent.

En beskjeden, fattig og fysisk handikappet mann, Ole Severin Andreassen (1865–1955) med tilnavnet Kjutta, bodde i Kristiansand. Allerede i sin levetid ble han kjent for den gode replikken. Gjennom historier med en særegen dobbelt bunn fikk Kjutta fortalt folk sannheter på en slik måte at han gjerne framstod som en tulling. Men etter at tilhørerne hadde fått tenkt seg om, forstod noen av dem at de selv var blitt vel så hardt rammet (Høiby 1982:7–10).

10 Norsk Biografisk Leksikon, lastet ned 24.10.2009 fra http://www.snl.no/nbl_biografi/Julius_Hougen/utdypning.

Den «Kjutta» som er blitt presentert i folkelige vitser, i bøker og blader, har lite å gjøre med den opprinnelige Ole Severin. Bare unntaksvis var han den egentlige opphavsmannen til vitsene og historiene. Fortellerne la det de anså for å være «typiske sørlandsvitser» i Kjuttas munn.¹¹ I sine siste leveår, men først og fremst etter sin død i 1955, utviklet den Kjutta som framstod i historiene seg til en stereotypi – et regionalt symbol – som tok opp i seg mye av det andre forbandt med *Sørlandet* og *sørrendingen*. Nordlendingene har Oluf, mens sørrendingene har Kjutta.

Hvilke bilder av sørrendingen er det Kjuttas historier – de såkalte «Kjutta-vitsene» – formidler? «Sørrendingen» er ikke videre glup, han framstår som litt dum, enfoldig og treg. Samtidig kan han overraske med den typen humor som best kan karakteriseres med ordet «understatement». For å eksemplifisere hvordan en Kjutta-vits kan brukes for å karakterisere Sørlandet og landsdelens innbyggere, kan vi vende oss til Norges forrige statsminister:

Da Sørlandet feiret sitt 100-årsjubileum 16. mars 2002, var statsminister Kjell Magne Bondevik til stede ved den offisielle middagen på Høgskolen i Agder. I sin festtale kom han med et eksempel på «den lune og gode sørlandshumoren»:

[...] Kjutta var til den obligatoriske legeundersøkelsen som alle pensjonærene på hjemmet måtte gjennom fra tid til annen. Legen var ikke fornøyd med tilstanden: Pulsen din går altfor langsomt, Ole Severin, sa han. Det gjør ikke noe, sa Kjutta, æ har god tid!¹²

I talen fortalte statsministeren også hva han mente særpreget sine sydlige landsmenn: Gudstro, hjerterom og ofringsvilje, gjestfrihet og utadventhet. «Et lakonisk og stillferdig folkeferd, ja. Men ikke beskjedne,» sa Bondevik, kanskje vel vitende om at beskjedenhet er en dyd som ofte er blitt knyttet til den sørlandske stereotypien. Men med Kjutta-vitsen illustrerte han at ikke-sørrender mer enn noe annet forbinder Sørlandet med sol

11 Se for eksempel Høiby og Bergstøl 1991 og Ukas 1977.

12 Talen ble lagt ut på Sørlandet i 100 sine hjemmesider www.sorlandet.no «Statsministerens tale ved festmiddagen».

og sommer – et sted der både tilreisende og fastboende bør ha god tid. Like god tid som Kjutta.

Men forestillingene om den saktmodige sørlendingen lever da ikke videre i vår moderne, globaliserte tidsalder? Er det ikke slik at politikere og andre meningsbærere bare refererer til de tradisjonelle stereotypiene for å kontrastere dem til forestillinger knyttet til høyteknologisk industri, fornybar energi og det utadvendte – «porten til (resten av) Europa» – det moderne Sørlandet? Jo, kanskje det òg. Men de tradisjonelle forestillingene er seige, og når de først trekkes fram – igjen og igjen – er det fordi de gjenkjennes. De er en del av vår forestillingsverden også i dag. De stereotype figurene lever i beste velgående. De siste årene har vi blant annet sett Kjutta portrettert på et termometer med lokale ord og uttrykk for ulike værtyper. Han har også gitt navn og ansikt til en lokal pizzaleverandør, *Kjuttas Pizza*. Han har til og med navngitt en kunstig sørlandsidyll i Kristiansand Dyrepark, *Kjuttaviga*.

Identifiserer moderne sørlendinger seg med de trekk og attributter som tillegges denne stereotypien? At meningene var svært delte, fikk vi signaler om for noen år siden. I 2000 tok John G. Bernander – den gang administrerende direktør i Assuranceforeningen Gard og fra 2001 kringkastingsjef i NRK – sammen med tre andre kristiansandere initiativ til å minnes Kjutta med en skulptur i Kristiansand, i forbindelse med Sørlandets 100-årsjubileum i 2002. Ifølge Bernander var initiativet ment som et uttrykk for «kjærlighet til den som fra all sin annerledeshet er blitt en vi kjenner, kjennes ved og er glad i».¹³ Initiativtakerne hevdet at Kjutta stod for noe «typisk sørlandsk» som var vel verdt å framheve. Men initiativet ble møtt med massiv kritikk og kraftige protester. Den virkelige Kjutta var en tragisk person, la ham hvile i fred, sa noen. Andre presiserte at de særtrekene Kjutta representerte, ikke var noe å fokusere på – langt fra sørlendingens moderne *image*. En motsatt type ytring var at denne beskjedne Kristiansands-originalen godt kunne hedres med en statue. Endelig på tide at også «vanlige folk» blir hedret, mente de. Til tross for disse synspunktene var motstanden fra de som mente at Kjutta nå burde få fred så stor at prosjektet ikke fikk den nødvendige framdrift. Da den påtenkte

13 Wikipedia oppslag: Kjutta, med lenke til Hanssen 30.10.2000.

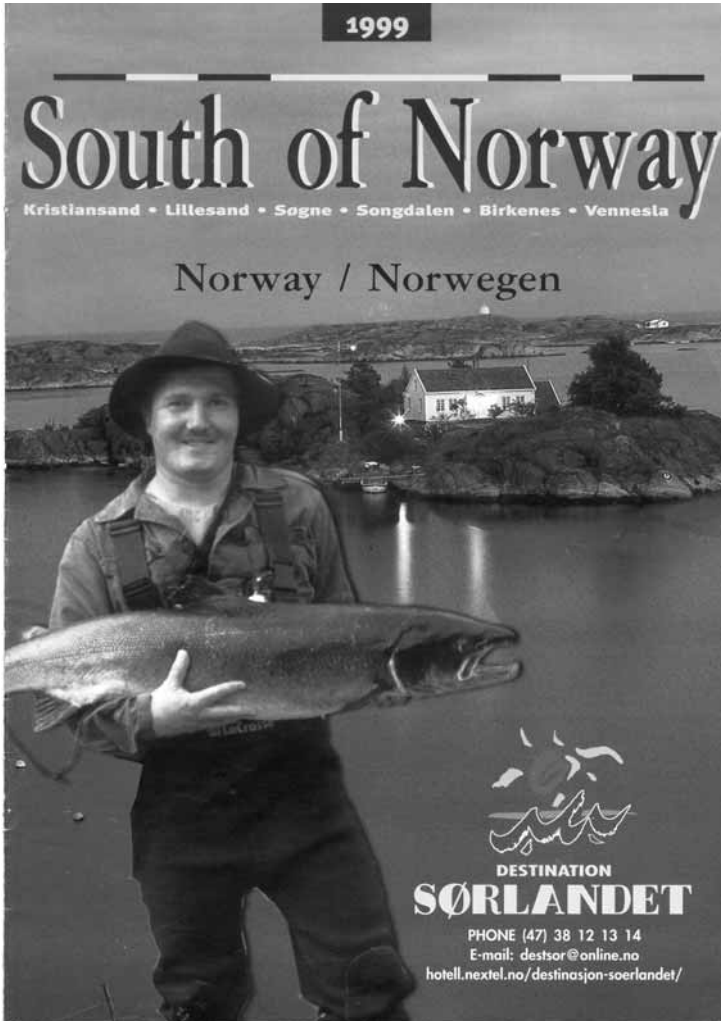
skulptøren Nils Aas døde i 2004, ble ideen oppgitt for godt. Men Kjuttas kvinnelige motstykke – Fiske-Maren – står i helfigur sentralt plassert på Fiskebrygga i Kristiansand, et av landsdelens mest populære restaurantstrøk. Både arkitekturen og stemningen her er for mange selve idealbildet av det sørlandske – et bilde som sterkt assosieres med tradisjonelle stereotyper forestillinger.

Stereotypier som merkevare

Sørlandsforfatteres – og særlig Krag og Scotts – litterære figurer har gått igjen som navn på både restauranter, cruisebåter og andre reiselivs- og næringslivsprodukter de siste tiårene, og brukes også i dag. Som eksempler kan nevnes restaurantene *Pider Ro*, *Lodsen* og *Baldevin*, *Kilden* (ungdomsfestival 1970-tallet, senere bokforlag og nå teater- og konserthus i Kristiansand), turistbåtene *Maarten* og *Silius* samt restaurantbåten *Gorine* (kon-demnert eller solgt noen år tilbake). Kanskje kan man si at navnene er ment å signalisere autentisitet, kultur, tradisjonelle verdier og lokal mattradisjon, men også en avslappet livsstil og feriefølelse. Og Scotts sørlandsskikkelser har fremdeles stor appell: Teaterforestillinger om Pider Ro har de siste årene samlet fulle hus flere steder på Sørlandet og fått strålende kritikker.

Hvordan har Sørlandet blitt presentert i turistmagasiner de senere årene? En gjennomgang avdekker talløse skjær, fyr, svømmescener, idylliske gater med glade feriegjester og havnepartier med fritidsbåter. Men her finnes også fiskere (eller sjøfolk?) som slapper av ved bryggene eller stolt viser fram sin fangst. Fiskeren på forsiden av et turistmagasin innfrir nordmenns så vel som tyskeres drøm om en sunn, spennende og innholdsrik ferie. Terje Vigen, Baldevin, Pider Ro, Maarten og Silius er fremdeles oppegående!

I hele etterkrigstiden har *sol*, *sommer* og *ferieliv* vært de viktigste elementene i markedsføringen av Sørlandskysten som turistmål. Tradisjonelle maritime referanser og litterære figurer har vært svært dominerende. De idylliske sørlandsbyene, uthavnene og skjærgården har blitt framstilt som den perfekte rammen om sommerferien. Idylliseringen av Sørlandet og de tradisjonelle stereotypiene lever i beste velgående.

Fiskeren på forsiden av turistbrosjyren *South of Norway* appellerer til utenlandske – og kanskje særlig tyske – turister. Men den ble raskt trukket fra markedet, fordi tittelen kunne henseile på områder syd for Sørlandet! (Forside *South of Norway*, Destinasjon Sørlandet 1999.)

Sjørøverlandsdelen Sørlandet?

I det følgende vil jeg rette oppmerksomheten mot maritime stereotypier slik vi finner dem på landsdelens historiske sommerfestivaler, her representert ved Kaperspillet, som årlig oppføres under arrangementet Kaper-

natten i Farsund, og som tar for seg den lokale sjøfartshistorien.¹⁴ Deretter vil jeg komme inn på alternative visjoner om hva *Sørlandet* er og bør være i framtiden.

På 1970- og 80-tallet så en rekke sommerfestivaler dagens lys på Sørlandet. Kultur og tradisjon var trendy på den tiden, og festivalenes popularitet har holdt seg. De følgende tiårene foregikk det noe som kan karakteriseres som en «festivalisering» av landsdelen. Sørlandet har i dag svært mange festivaler sammenliknet med andre regioner i Norge. Ifølge en rapport fra Agderforskning ble det i 2007 arrangert 94 festivaler på Sørlandet, og av disse var omkring halvparten etablert etter 2000.¹⁵ Det er en rik flora av historie- og kulturarvfestivaler, eller i det minste festivaler som aktivt trekker inn den lokale kulturen og historien. Flere bygger på tradisjonelle maritime elementer som reker, hummer og krabbe, treseilskip og trebåter, 16-, 17- og 1800-tallets skipsfart, handel og migrasjon, vann, tradisjonell musikk og folkløse.

Ved innfartsveien til Farsund blir man møtt med en stor transparent som proklamerer: Velkommen til kaperbyen Farsund! «Hvordan ble Farsund kaperby?» spør Olav Arild Abrahamsen retorisk i sin bok om Farsund bys historie 1940–2000 (Abrahamsen 2007:382–384). Byens handelsstand skal ha mye av æren for dette, konstaterer han. I 1981 ble *Handelens dag* omdøpt til *Kaperdagen*. *Kaperdagen* har siden blitt *Kaperdagene*. Festivalen arrangeres årlig over tre dager i begynnelsen av juli, og «tiltrekker seg både handelsreisende og turister,» ifølge Farsund kommunes hjemmeside.¹⁶ *Kaperdagene* har de siste årene hatt et besøkstall på rundt 25 000, og byr blant annet på kjøpmannsparade, sjørøverturer med seilskuta «Adella» og sjørøverfest, «kaperpadling» på indre havn og kon-

14 *Kaperbyen, Kaperdagene* og *Kapernatten* refererer til *kaperfarten*, som er blitt karakterisert som «legalisert sjørøveri»: Kaperfarten var – bortsett fra i to perioder – tillatt under hele krigen 1807–1814. Med hjemmel i kaperreglementet kunne skip utstyrt med kanoner kapre fiendlige (dvs. britiske) skip. Priseretten dømte om det var «god prise». Ca. 1/3 av landets private kaperi ble utøvd fra Kristiansand. Se Tønnessen 1955.

15 De 94 festivalene i rapporten (alle arrangert i 2007, og 84 av dem også i 2006) er «alle arrangementer som definerer seg selv som festival, uansett sjanger, tema, størrelse eller lengde». Hjemdahl et al. 2007:7, 24, 26, 39, 111, 168–169 og 330–331 (oversikt over de 94 festivalene).

16 Farsund kommunes hjemmeside, *Kaperdagene*, lastet ned 01.07.2006 fra <http://www.lista-farsund.no/handel/handel.html>

serter (blant annet «Kaperrock»). Gjennom en årlig hederspris, *Kaperprisen*, er også begrepet «kaper» blitt knyttet til kvinner og menn som har satt Farsund på kartet og gitt byen historisk identitet.

Kaperspillet ble oppført for første gang i 1996, og oppføres årlig under *Kapernatten* midt i juli. På Farsund kommunes hjemmesider i 2006 ble det gitt en kortfattet gjengivelse av de faktiske historiske hendelsene som *Kapernattens* drama bygger på:

Kaperspillet i Farsund er en av årets store begivenheter. Dagens Kaperspill tar utgangspunkt i en autentisk hendelse. 13. september 1810 ble den norske kaperen «Popham» tatt av et engelsk krigsskip. Bare 4 dager senere, 17. september, ble den norske båten, som da hadde skiftet navn til «Oldenburg», sett utenfor Loshavn. Kaperen «Veiviseren» gikk ut og tok «Popham» tilbake, en kaperbragd som gjorde at skipperen ble Ridder av Dannebrog. Skipperen på «Veiviseren» var Tønnes Jansen fra Farsund. Han gjennomførte 23 kapringer. Det moderne kaperspillet er lagt til havnebassenget i Farsund.¹⁷

Distriktets innsats under kapertiden – i perioden 1807–1814 – da Norge var i krig med Storbritannia på Napoleon og Frankrikes side, har de siste årene inntatt en viktig posisjon i Farsund. Nye arrangementer og institusjoner med «kaper» introduseres stadig: *Kaper-gospel*, *Kaperkiosken*, *Kaper Consult*, *Kaper Inkasso* og *Kapergalleriet* (billedgalleri på Internett). Farsund er altså blitt kjent som *Kaperbyen*, selv om det egentlig var Kristiansand som var sentrum for Norges og landsdelens kaperi i tidsrommet 1807–1814. Og til tross for at denne krigen bare er en parentes i Farsunds ellers spennende og innholdsrike historie – for ikke å si sjøfartshistorie.

Historiske turistmål kan tilsynelatende virke autentiske, men i virkeligheten er de iscenesatte – ofte en blanding av gammelt og nytt, av det historisk korrekte og det ukorrekte. Originale gjenstander og kopier blir av og til stilt ut som likeverdige. I Farsund er arkitekturen historisk og autentisk. Men kostymene, kanonene, skutene og småbåtene er av nyere dato,

17 Farsund kommunes hjemmeside, *Kaperspillet*, lastet ned 01.07.2006 fra <http://www.lista-farsund.no/aktiviteter/kaperspill.htm>

og publikum er ikke alltid klar over hva som er hva. Under festivalen ser man sørlandske stereotypier som for eksempel fiskere, sjøfolk og kaper-gaster – sistnevnte bedre kjent som sjørøvere og pirater – gå lys levende omkring i gatene!

Og sjørøverne har virkelig inntatt landsdelen! I Kristiansand Dyrepark hadde forestillingen om Kaptein Sabeltann 20-årsjubileum sommeren 2009. Til sammen er det blitt solgt rundt én million billetter på disse årene. Dyreparkens totale besøkstall var på rekordhøye 695 039 i 2009, en økning på over 10 % fra året før.¹⁸ Og økningen ser bare ut til å fortsette. I tillegg til det nyåpnede Badelandet er det Abra Havn – et hotell med 800 senger i sjørøvermiljø – som skal trekke enda flere barn og voksne til fornøylesparksen.¹⁹ Sørlandet er i ferd med å bli Julius-landsdelen, kommenterte Fædrelandsvennens tidligere sjefredaktør Hans-Christian Vadseth ironisk i forbindelse med det tidligere omtalte omdømmebarometeret.²⁰ Men ferierende barn forbinder ikke bare Kristiansand og Sørlandet med apekatten Julius. Farsund er *Kaperbyen*. Nå er også Kristiansand i ferd med å bli *sjørøverbyen*, og Sørlandet kanskje *sjørøverlandsdelen* i manges bevissthet. Allerede i 2003 satset reiselivsnæringen, med Dyreparken i spissen, på pirater for å snu en negativ trend i antall feriegjester. Barnefamilier ble de følgende årene invitert til «Skattejakt på Sørlandet» (Strømmes Reklame 2004). Og sjørøverideer presenteres i stadig nye varianter: I april 2010 la Agderforskning fram en rapport der det foreslås å etablere en kaperhavn i Nodeviga, i forbindelse med etablering av Vest-Agder-museet på Odderøya i Kristiansand. *Modern Museum of Arctic Pirates*, forkortet MoMAP, er den klingende arbeidstittelen på denne mulige satsingen. Forslaget er å spisse temaet for et opplevelsessenter inn mot kapertiden 1807–1814. Gamle båter, nye rollespill, havnekneipe og spenstige fortellinger fra Napoleonskrigen er det de ser for seg i kaperhavnen (Agderforskning 2010).

18 Fædrelandsvennen 22.10.2009, lastet ned 01.11.2009 fra <http://www.fvn.no/lokalt/kristiansand/article712431.ece> og Dyreparkens hjemmeside, lastet ned 20.02.2010 fra <http://www.dyreparken.no/Nyheter/Pressemeldinger/Tett-pa-700000-besokende-i-Dyreparken/>

19 Damsgaard og Lindblom 08.09.2009. Sørlandsparken oktober 2009.

20 Vadseth 09.10.2009.

UTDELES GRATIS

Ferieavisen

FOR
KRISTIANSAND

BEGIVENHETS-LISTE
se side 4

GYM 2004
se side 12

SJØBU I SÆRKLASSE
se side 29

Skattejakt på Sørlandet
Se side 2

REDKEN

ALTERNA

Cutwin

Maja's

Drop in

Maja's salong Strømsveien 3 tlf. 38 02 34 03	Maja's klipp in H. V. Jøse tlf. 38 07 04 53	Maja's drop in Beltsveien 33 tlf. 38 04 46 90	Maja's drop in Calle Torgs vei 2 tlf. 38 09 67 90	Maja's stash Hønsveien 33 tlf. 38 07 18 49	Maja's nr. 8 Plymmerveien 82 tlf. 38 04 56 07
--	---	---	---	--	---

KJØP OG SALG AV EIENDOM

Meglerhuset Sædberg as

Statustau eiendomsmeglerfirma MNEF

Hovedkontor: Markensgt. 4b, tlf. 36 17 89 00
Aviskontor: Sørge, Torggata 8 på Tangvall
Tlf. 36 05 42 20. Åpent: 9-16, tor: 9-18

For sommergjester som gjerne vil bli hel- eller deltidseiere i byen eller distriktet, har vi et stort utvalg av hus, leiligheter, landsteder og hytter. Sett av noen ferietimer til en uforbittlig prat på våre kontorer dersom du skal kjøpe eller selge eiendom på Sørlandet.

- Vi ønsker også alle en riktig solfylt og varm sommer her på Sørlandet.

Nr. 2 • 24. juni 2004 • 35. årgang • Sørlandets ledende sommeravis • Utkommer hver torsdag

Kristiansand Dyrepark tok initiativet til «Skattejakt på Sørlandet» for å trekke flere turister til landsdelen. (Forsiden til *Ferieavisen for Sørlandet* nr. 2, 24. juni 2004. Strømmes Reklame.)

Men hvor lang er veien fra de historiske kaperne og heltene fra Napoleonskrigen, via de historiske kvinnelige piratene Anne Bonny og Mary Read (av Joan Druett kalt «She Captains», Druett 2000), kaptein Jack Sparrow og Elizabeth Swann i suksessfilmene «Pirates of the Caribbean» til kaperbyen Farsund, Kaptein Sabeltann i Dyreparken og kaperne i Nodeviga? Hvor går grensen mellom fiksjon og fakta? Har arrangører, utøvere og publikum et bevisst forhold til forskjellen mellom *historiene* og *historien*, til det som skiller kopiene og fantasiene fra det autentiske?

Vel hundre år etter at Vilhelm Krag introduserte navnet Sørlandet, er andre krefter i sving. Kultur er fremdeles identitetsbygging. Men byer bruker kultur på en annen måte for å posisjonere seg vis-à-vis nabobyer og markere seg i regional og nasjonal sammenheng. Festivalene og kultursatsingen må analyseres innenfor en moderne politisk, økonomisk, kulturell og sosial ramme. Globalisering og internasjonalisering virker inn på lokale og regionale strategier.

Kaperbyen Farsund posisjonerer seg mellom hollenderbyen Flekkefjord (med *Laksefestivalen*), Amerika-utvandrerbygda Kvinesdal (med *Utvandrerfestivalen*) og kunstnerbyen Mandal (med *Skalldyrfestivalen*). Dette er moderne «branding». Det tas utgangspunkt i historiske hendelser eller historiske personer, men også romanhelter og fantasifigurer kan brukes. I Nottinghamshire i England finner vi for eksempel *Robin Hood County*. Her kan vi følge i roman- og filmfigurens fotspor både i den virtuelle verden (på nettet) og i virkelighetens verden.

I Farsund tar deltakerne de kollektive minnene retorisk i bruk for å kople seg selv til tidligere generasjoners historiske hendelser og heltedåder. Fiende- og offerroller utkrystalliserer seg og omforhandles (Gustafsson 2002:260). Men veksten i den maritime kulturarvturismen og festivalene må etter min oppfatning først og fremst tolkes som en respons på dagsaktuelle forhold. Metahistoriene forholder seg slik sett mer til nåtiden og framtiden enn til fortiden.

Budskapet i de moderne iscenesettelsene eller historiene om de lokale heltene og deres bragder kan – på et overordnet nivå – tolkes som sørlandsbyenes framtidige seier over en tenkt «fiende» eller snarere gunstige posisjonering i forhold til en «konkurrent» i dag. Bakgrunnen kan være industriell tilbakegang og trusselen om tap av arbeidsplasser, nedgang i

folketallet eller økonomisk tilbakegang. Målet trenger nødvendigvis ikke være å utkonkurrere nabobyene, men heller å vise handlingskraft, vokse og utvikle seg ved å kontrastere dem og utvikle supplerende fortrinn. Historiene som iscenesettes for dette formålet, blant annet gjennom voksne menneskers «lekende identitetsarbeid», er til en viss grad – men bare innenfor visse rammer – løsrevet fra den faktiske historien og det autentiske (Eriksen og Selberg 2006:96–97 og 116–119).²¹

I Farsund nedkjempes den britiske fienden. Men det er ikke dette det egentlig handler om! Det er ikke britene som skal nedkjempes i dag! I Farsund har industrien møtt problemer de siste årene. Sjøfarten er et for lengst tilbakelagt kapittel. Byen konfronteres med trusselen om økonomisk marginalisering og befolkningsnedgang, og likner etter enkeltes oppfatning mer og mer på en moderne «uthavn» – utenfor Agderbyen og utenfor landsdelens vitale sentra. Den konseptuelle modellen Agderbyen ble introdusert av samfunnsviteren Jon P. Knudsen i 1990.²² I en slik situasjon kan kaperdramaet som en romantisk iscenesettelse, et plott med en positiv slutt, være på sin plass. Farsund vil finne måter å utfordre skjebnen på. De vil vinne, og har gjenvunnet makten og velstanden idet historien ender.

Ny selvsikkerhet. Nye trender. Nye forestillinger?

I kaperbyen Farsund lever som vist de maritime stereotypiene i beste velgående! Men det finnes også andre trender. Mange sørlendinger har kjempet mot *forsomringen* av Sørlandet. De har tatt opp kampen mot

21 «Lekende identitetsarbeid» er et kjennetegn ved det senmoderne, vestlige samfunn, og et karakteristisk trekk ved moderne festivaler. Deltakerne kan ta på seg ulike – kortvarige – identiteter og gå inn i – og ut av – en «ikke-hverdag», hvor den normative sosiale virkeligheten prøves ut, bekrefte og settes på spill. Globalisering og stor mobilitet, både sosialt og geografisk, bidrar til at det senmoderne menneskes identiteter kan være mange, skiftende og flyktige, konstaterer Anne Eriksen og Torunn Selberg.

22 Jon P. Knudsen skriver blant annet (Knudsen 2004): «Farsund (er) de siste årene blitt enda stillere. Byens usentrale beliggenhet har medført at den ikke lenger er noe førstevalg for plassering av virksomheter som skal yte tjenester til store befolkningsgrupper i nærliggende oppland. [...] På ett vis sett kan Risør og Farsund bli de nye uthavnene i Sørlandets bystruktur.»

kaperne, fiskeren Markus, Terje Vigen, Maarten og Silius. De siste årene har nemlig representanter for så vel økonomisk som politisk og kulturell makt presentert alternative forestillinger om Sørlandet i nåtid og ideer om framtiden.

Gunvald Opstad, kulturjournalist i Fædrelandsvennen, var en av de tidlige kritikerne av bildet av den saktmodige sørlendingen – «Den stillferdige, blide mannen som sitter med skyggelua på trammen sin.» I 1983 utkom boka *Sol, Sommer, Sørland!* (Opstad og Tombs 1983). Hvem synger Sørlandets sanger, spurte han blant annet. Countrysangeren Bjørø Håland, var ett av svarene! Men ikke bare er den sørlandske populærmusikken inspirert av USA, «mye av den er jo skotsk!» kunne Opstad konstatere. Og hvem er dagens saktmodige sørlending – «fiskeren Markussen»? Opstad fant en gang noe som liknet i Grimstad-skjærgården. Men ved nærmere øyesyn viste fiskeren seg å være en professor i odontologi fra Oslo (Opstad og Tombs 1983:141,143ff og 208). Opstads ironiske og kritiske stil provoserte mange sørlendinger i 1983. I dag er flere enige med ham.

De siste årene har politikere, næringslivsfolk og forskere – blant mange andre – trukket frem ideer om moderne teknologi, høyere utdanning, kommunikasjoner, kultur, vekst og helårsaktiviteter i det urbane beltet mellom Arendal og Mandal, dvs. i Agderbyen. Disse ideene ligger langt fra de verdier og holdninger som stereotypiene Maarten, Silius, Baldevin, Kjutta, Markus, Gorine og sjørøverne signaliserer.

Også på festivalfronten kan vi finne arrangementer som befinner seg langt fra det tradisjonelle kulturarvkonseptet: *Quart Festivalen* (etablert 1992, konkurser 5. oktober 2009), *Hovefestivalen*, *Protestfestivalen* (etablert 2000) og *Nytelsesfestivalen* (etablert 2002) og flere andre. Sistnevnte – med sin transseksuelle profil – har i høy grad utfordret den sørlandske pietismen.

Gruppene som opptrer på *Hovefestivalen* og *Quart Festivalen* har et musikalsk uttrykk som ligger langt fra de tradisjonelle sørlandsvisene. «Silius drar ikke på Quarten,» konstaterte Stein Ørnhoi i en avis-kronikk (Ørnhoi 2001). Likevel markedsførte *Quart Festivalen* seg i mange år med et tradisjonelt sørlandssymbol: makrellen. Unge mennesker søker sol og sommer i tillegg til partnere, pils, punk og pulserende uteliv. Musikkfestivalene både utfordrer og bekrefter dermed de tradisjonelle forestillingene om Sørlandet.

Men krefter som favoriserer og markedsfører det idylliske Sørlandet er fremdeles sterke. *De idylliske sørlandsbyene med den vakre arkitekturen* er noe som ofte framheves av både nordmenn og utlendinger. De fleste byene og uthavnene er relativt godt bevarte og har fremdeles mye igjen av «1800-tallspreget». Her finnes åpenbart et potensial. Bør Sørlandet som turistmål tilpasse seg nye kulturelle trender ved å rendyrke byene og uthavnene som maritime «1800-talls temaparker»?

En tilpasning av sørlandsbyene og uthavnene, og en satsing på maritime «1800-talls temaparker» som turistprodukt skulle ikke medføre altfor store problemer. Jeg vil trekke fram et konsept, *Cittaslow / Slow City*, som ble lansert på Sørlandet i 2002, og som på mange måter er i tråd med de tradisjonalistiske trendene.²³

Bevegelsen *Cittaslow* ble grunnlagt i Italia i 1999, og har vokst til en internasjonal bevegelse med mellom 30 og 40 medlemsbyer. To av dem er norske: Sokndal i Rogaland og Levanger i Nord-Trøndelag.²⁴ Konseptet går ut på å øke livskvaliteten gjennom styrket identitet og tilhørighet. Dette skal gjøres gjennom konkrete tiltak som bilfrie bykjerner, fjerning av neonskilter, restaurering av gammel bebyggelse og satsing på lokal kultur og tradisjon, inkludert mattradisjoner. Lokal forankring settes opp mot et aggressivt globalt forbruksmønster. De byene som allerede er medlemmer av bevegelsen, har opplevd en økning i turismen. Men *masseturisme* er ikke noe mål i seg selv – snarere tvert imot: Kvalitet framfor kvantitet.

Slow City-konseptet innebærer på mange måter en *nyinnpakning* og *vitalisering* av Sørlandets tradisjonelle *image*: «Den saktmodige sørlendingen» og «sol, sommer, ferieliv», «nostalgi og romantikk», «1800-tallets byer og uthavner preget av fiskeri og skipsfart og med vakker arkitektur». Men retrospektive konsepter som *Slow City* har også møtt kraftig motbør. På Sørlandet ble Lillesand for noen år siden foreslått som medlem av *Slow City*-bevegelsen. Enkelte lokale næringsdrivende stemplet i den forbindelse *Slow City* som «reaksjonært». Både Kjutta, Silius, Maarten og Baldevin lurte i bakgrunnen da en av kritikerne sa: «Jeg er brydd over

23 *Slow City* 2009. *Cittaslow / Slow City* har sitt utgangspunkt i Orvieto, Italia.

24 Sokndal, som ligger sør i Rogaland ved Nordsjøvegen og har ca. 3300 innbyggere, var den første kommunen i Norden som ble medlem av *Cittaslow*-bevegelsen. Også Levanger kommune i Nord-Trøndelag, med 18 500 innbyggere, er medlem.

hvordan vi framstår om dagen. Sidrumpa og latterlige» (Gauslaa 2002). Andre utfordret *Slow City*-konseptet med det alternative slagordet «Slow – but online», noe som kan tolkes som en mellomposisjon: Rotfestet i tradisjonelle verdier, men med et framtidsperspektiv. Uansett – ideen ble aldri realisert.

De tradisjonelle forestillingene om Sørlandet har altså blitt utfordret på mange måter de siste årene. Men de dynamiske ideene kolliderer med interessene og forestillingene som mange sommergjester representerer. Sommergjestene er interessert i å bevare Sørlandet akkurat som det alltid har vært – som «et fastspikret mønster, et flettverk av barndomsminner og affeksjonsverdi der den økonomiske verdien av ting er maktesløs overfor tingenes symbolverdi,» som Maria Kielland Krag uttrykker det (2002:287). Blant drømmerne – de tilbakeskuende tradisjonalistene – er mange trendsettere, nordmenn med både politisk, økonomisk og kulturell makt. Og disse påvirker den allmenne oppfatningen. *Alle* tenker på Sørlandet som sommerferieparadiset – og lite annet.

Dette ble synliggjort i januar 2003, da Lillesand vant kampen om relokaliseringen av Post- og teletilsynet. Ingen av de omkring 150 ansatte ønsket å flytte fra Oslo, og *særlig* ikke til Lillesand: «Lillesand kan være koselig 14 dager i året midt på sommeren. Men vi hadde ikke klart å bo der!» uttalte en ansatt til Fædrelandsvennen.²⁵ Det viste seg da også at bare et fåtall av østlendingene virkelig fulgte med til Sørlandet. Følgelig er ikke Sørlandets fremste fiende bare sørlendingene selv, som Vilhelm Krag og flere etter ham har hevdet, men også den vanlige oppfatningen av Sørlandet blant nordmenn flest. Ett av Sørlandets problemer er at forsomringen hindrer et helårsperspektiv. Fiskeren Markus og andre stereotyper er fremdeles stengsler for utvikling og vekst.

Oppsummering: sørlandske stereotyper i lys av forfattere, forsomring og festivaler

I denne artikkelen har temaet vært *Sørlandet og sørlendingen som kulturell stereotypi*. Et hovedperspektiv har vært at forestillingene har blitt påvirket

25 Blokhus 31.01.2003.

av de sosiale og økonomiske forholdene i landsdelen på 18- og 1900-tallet, av kulturmøter og globalisering.

Oppgangen i skipsfarten fram til 1880-årene dannet bakgrunnsteppet for sterke kapteiner, heroiske sjøfolk og røffe loser i litteraturen. Da regionens skipsfartsnæring på denne tiden gikk inn i en kriseperiode, ble de litterære karakterene mer preget av resignasjon og stagnasjon. Vilhelm Krag's visjon var å etablere en sterk og stolt sørlandsidentitet med rot i historien. Men både hans og Gabriel Scotts litterære skikkelser – Baldevin, Maarten, Silius, Pider Ro og Markus – var preget av den økonomiske depresjonen som rådet i kystsamfunnet rundt forrige århundreskifte. Flere av skikkelsene var pensjonerte og resignerte.

I løpet av 1900-tallet ble forestillingene om Sørlandet påvirket av en voksende turisme. Scotts og Krag's litterære skikkelser levde sitt eget liv i turistenes fantasier, journalistenes skriverier og hele spekteret av turisme-produkter. De ble gradvis endret til endimensjonale stereotyper. *Resignasjon* knyttet til økonomisk depresjon ble omtolket til *avslapning* som følge av ferie. Fiskeren eller sjømannen på brygga hadde nå ikke god tid fordi han var pensjonist eller arbeidsløs. Tvert imot slappet han selv av i ferien, eller stod klar til å varte opp de ferierende. Etter andre verdenskrig, da sommerferie ble vanlig for nordmenn flest, ble bildene av *Sørlandet* og *sørendingen* ytterligere forflatet og befestet, blant annet på sommerfestivaler. Ikke bare ble fiskeren og sjømannen en del av *sommergjestenes* forestillinger, men forsoringen av Sørlandet påvirket også i stor grad *sørendingenes egenforståelse*.

Fra 1980-årene av har de tradisjonelle forestillingene og stereotypene om Sørlandet blitt kraftig utfordret. En voksende økonomisk velstand i landsdelen, i kombinasjon med internasjonale trender, har ført til en ny selvbevissthet. Den trege fiskeren, losen og sjømannen med den underfundige humoren er etter manges mening ikke lenger passende bilder på den moderne sørendingen. Ikke bare er de tradisjonelle næringene som de representerer, så å si borte. Men de verdiene som stereotypene har blitt assosiert med, er også uforenlige med de verdier mange mener Sørlandet i dag bør assosieres med: blant annet et internasjonalt orientert næringsliv som satser på miljøteknologi, attraktive studie- og arbeidsplasser. Problemet er bare at de tradisjonelle stereotype forestillingene også bekreftes og

videreføres i dag, ikke minst på landsdelens historiske sommerfestivaler. En annen ting er at det ikke bare er oss selv som definerer og viderefører forestillingene om sørlendingen og Sørlandet – det gjør også mange andre som verken bor eller arbeider her. Ikke minst videreføres de tradisjonelle forestillingene av alle dem som ferierer på «den bløde kyststripe» – og som drømmer om å gjøre det. Omdømmebarometeret, som det ble referert til innledningsvis, viser at det er ferie og fritid som trekkes fram som de mest positive verdiene ved landsdelen i dag. I tillegg forbinder mange Sørlandet med apekatten Julius og med sjørøvere.

Er det mulig å etablere nye forestillinger i pakt med ideene om det moderne Sørlandet? Hvordan vil i så fall framtidens sørlandske stereotyper være? Muligens vil «den moderne sørlendingen» kunne tillegges følgende attributter: *Kvinne* og ikke *mann*. *Ungdom* og ikke *pensjonist*. Representant for *konsum* og *produksjon*, men ikke *tjenesteyting*. *Vitalitet*, *optimisme* og *nyttelse* og ikke *resignasjon*, *totalavhold* og *bedehuskultur*. Summa summarum: En ung, dynamisk, kvinnelig næringslivsleder, rotfestet i den sørlandske kulturen, men med blikket rettet ut mot den store verden. Det gjenstår å se om landsdelen samtidig vil klare å kvitte seg med de tradisjonelle, seiglivede forestillingene om *Sørlandet* og *sørlendingen*. Vil Kjutta overleve? Og hva med Gorine?

Litteratur

- Abrahamsen, Olav Arild. 2007. *Farsund bys historie. Fra rederby til industrikommune. 1940–2000*. Farsund: Farsund kommune.
- Agderforskning. 2010. Kaprer plass i Nodeviga. Lastet ned 03.05.2010 fra http://www.agderforskning.no/index.php?articleid=1376&expand=&topmenu_2=1&lang=1
- Andreassen, Jostein. 1996. *Sørlandet og Vilhelm Krag. Tekster*. Kristiansand: Vilhelm Krag-selskabet.
- Andreassen, Jostein. 1997. *Vilhelm Krag hos Maarten og Silius. Tekster*. Kristiansand: Krag-dagene.
- Aslaksen, Marit. 2002. Sørlandslosen i litteraturen, en helt i skyggen av odelsbonden. *Agder Historielag Årsskrift nr. 78*. Kristiansand: Agder Historielag.
- Blokkhus, Jostein. 2003. Unisont nei til flytting. *Fædrelandsvennen* 31.01.2003, s. 22.
- Brekke, Hans Jacob. 2009. Ny besøksrekord i Dyreparken. *Fædrelandsvennen* 22.10.2009. Lastet ned 24.10.2009 fra <http://www.fvn.no/lokalt/kristiansand/article712431.ece>

- Dahl, Truls Erik. 1998. *Gabriel Scott: et levnetsløp*. Fjellhammer: Juni Forlag.
- Damsgaard, Vegard og Lindblom, Frode. 2009. Duket for vannkrig på Sørlandet. *Fædrelandsvennen* 08.09.2009, s. 2–3.
- Druett, Joan. 2000. *She Captains. Heroines and Hellions of the Sea*. New York, London, Sydney, Singapore: Simon & Schuster.
- Dyreparken, Kristiansand, lastet ned 20.02.2010 fra <http://www.dyreparken.no/Nyheter/Pressemeldinger/Tett-pa-700000-besokende-i-Dyreparken/>
- Eriksen, Anne og Torunn Selberg. 2006. *Tradisjon og fortelling: en innføring i folkloristikk*. Oslo: Pax.
- Eriksen, Terje. 2003. Pider Ro – fra tragedie til komedie. *Fædrelandsvennen* 19.07.2003.
- Farsund kommune, *Kaperdagene*, lastet ned 01.07.2006 fra <http://www.lista-farsund.no/handel/handel.html>
- Farsund kommune, *Kaperspill*, lastet ned 01.07.2006 fra <http://www.lista-farsund.no/aktiviteter/kaperspill.htm>
- Gauslaa, Marianne. 2002. Slow city – nei takk! *Fædrelandsvennen*, 07.11.2002, s. 23.
- Gustafsson, Lotten. 2002. *Den förtrollade zonen. Lekar med tid, rum och identitet under Medeltidsveckan på Gotland*. Nora: Nya Doxa.
- Hamsun, Knut. 1890. Smaabyliv. *Bergens Tidende*. 09.08.1890.
- Hanssen, Halvard C. 2000. Syndebukk på sokkelen. *Dagbladet*. 30.10.2000. Lastet ned 20.08.2009 fra www.dagbladet.no
- Hemmer, Bjørn. 1995. *Sørlandet og litteraturen*. Kristiansand: Høyskoleforlaget.
- Hemmer, Bjørn og Kirsten Jannike Larsen. 1991. *Vilhelm Krag i dikt og prosa*. Arendal: Kilden Forlag.
- Hjemdahl, Kirsti Mathiesen, Hauge, Elisabeth Sørfjorddal & Lind, Emma. 2007. *Festivaler på Sørlandet. Kultur i kraftformat*. FoU-rapport nr. 4/2007. Kristiansand: Agderforskning.
- Hobsbawm, Eric & Terence Ranger (red.). 1989. (First published 1983). *The Invention of Tradition*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hougen, Julius og Benneche, Olaf. 1969. *En smeigedag. Bilder fra Sørlandet. Et utvalg noveller, romankapitler, epistler og dagboksblad*. Oslo: Gyldendal.
- Høyby, Sven O. og Bergstøl, Arne. 1982. *Kjutta som fikk landet til å le*. Kristiansand: Sven O. Høyby Forlag.
- Høyby, Sven O. og Arne Bergstøl. 1991. *Smilende Sørland II. Muntre historier, vitser, anekdoter, replikker, Kjuttas beste*. Kristiansand: PR-Sør A/S.
- Ibsen, Henrik. 1990. *Terje Vigen* (Opptrykk av førsteutgave med tegninger av Christian Krohg). Oslo: Gyldendal Norsk Forlag.
- Johnsen, Berit Eide. 1993. *Han sad i prisonen... Sjøfolk i engelsk fangenskap 1807–1814*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Johnsen, Berit Eide. 2001. *Rederstrategi i endringstid. Sørlandsk skipsfart fra seil til damp og motor, fra tre til jern og stål. 1875–1925*. Kristiansand: Høyskoleforlaget.

- Johnsen, Berit Eide. 2002. Med lua i handa? Ferierende og fastsboende gjennom hundre år. I Knudsen, Jon P. og Skjeie, Hege (red.). *Hvitt stakitt og fiberoptikk. Regionale myter – regional makt*. Kristiansand: Høyskoleforlaget: 249–272.
- Johnsen, Berit Eide. 2003. Sørlandske stereotyper. I Munksgaard, J.H. (red.) *Impulser*. Årbok 2003. Kristiansand: Vest-Agder Fylkesmuseum.
- Knudsen, Jon P. 2004. De nye uthavnene. *Fædrelandsvennen* 19.05.2004.
- Krag, Maria Kielland. 2002. Fucking sørlandsidyll. I Knudsen, Jon P. og Skjeie, Hege (red.): *Hvitt stakitt og fiberoptikk. Regionale myter – regional makt*. Kristiansand: Høyskoleforlaget.
- Krag, Vilhelm. 1900. *Baldevins bryllup. Idyl I tre akter*. Kristiania: Aschehoug.
- Krag, Vilhelm. 1912. *Hos Maarten og Silius*. Kristiania: Aschehoug.
- Krag, Vilhelm. 1922. «Denne taalmodigheda.» *Tidens Tegn* 11.02.1922.
- Krag, Vilhelm. 1931. *De skinnende hvide Seil*. Oslo: Aschehoug.
- Kulturminneåret (Copyright 2009.) *Ukens kulturminne*. Lastet ned 26.08.2009 fra <http://www.kulturminnearet2009.no/prosjekter/sekretariatets-6-prosjekter/ukens-kulturminne>
- Kvamme, Ole Dag. 2009. Forskningsskred på sykehuset. *Fædrelandsvennen* 12.10.2009, s. 2–3.
- Martinsen, Jarle R. 2009. Sørlandet er norgesmester i nyetableringer. / Søstrene som gjør oss best i Norge / – Må jobbe med omdømmet. *Fædrelandsvennen*, 14.10.2009, s. 12–13.
- Norsk Biografisk Leksikon. *Julius Hougen*. Lastet ned 24.10.2009 fra http://www.snl.no/.nbl_biografi/Julius_Hougen/utdypning
- Opstad, Gunvald og Tombs, Mike. 1983. *Sol, sommer, Sørland!* Spangereid: Sampress.
- Ordkraft, *Omdømmebarometeret 2009*. Lastet ned 24.10.2009 fra <http://www.omdømmebarometeret.no/category/s%c3%b8rlandet/>
- Reinertsen, Rune Øidne. 2009. Penger og status til Eyde. *Fædrelandsvennen* 06.10.2009, s. 14–15.
- Reinertsen, Rune Øidne. 2009. Solar forsker videre. *Fædrelandsvennen* 12.10.2009, s. 10.
- Scott, Gabriel. 1918. *Kilden, eller Brevet om fiskeren Markus*. Oslo: Den norske Bokklubben.ny utg. 1971.
- Scott, Gabriel. 1905 *Pider Ro's historier*. Lillesand: Gabriel Scott Selskabet. Ny utg. 1999.(Opprinnelig publisert i 1905 med pseudonym Finn Fogg; *Pider Ro's historier om hans forunderlige selvoplevelser tillands og tilvands*. Denne er opptrykk av 1941-utgaven.)
- Slow City* (Copyright 2009). Slow cities and the slow movement. Lastet ned 08.11.2009 fra http://www.slowmovement.com/slow_cities.php
- Strømmes Reklame 2004, 24.06. Skattejakt på Sørlandet. / Piratstrøm til Sørlandet! *Ferieavisen for Kristiansand nr. 2. 2004*. Kristiansand, s. 1–2.
- Sørlandet i 100 (hjemmeside). Statsministerens tale ved festmiddagen. Lastet ned 10.12.2002 fra www.sorlandet100.no (Siden er ikke lenger tilgjengelig på nettet.)

- Sørlandsparken. Oktober 2009. Badeland skal gi Dyreparken et nytt løft.
Sørlandsparken (annonsebilag til *Fædrelandsvennen*), s. 14–15.
- Tronstad, Roger. Copyright 2003. *Pider Ro – hvem var han i virkeligheten?* Lastet ned 20.10.2009 fra www.arkivverket.no/kristiansand
- Tønnessen, Johan N. 1955. *Kaperfart og skipsfart*. Oslo: J.W. Cappelens Forlag.
- Ukas (pseudonym for Olav Varen). 1977. *Smilende Sørland. Muntre historie fra hav til hei*. Kristiansand: Sven O. Høiby Forlag.
- Uleberg, Odd I.R. 2009. – Mye flinkere enn vi tror. *Fædrelandsvennen* 24.08.2009, s. 8–9.
- Vadseth, Hans-Christian. 2009. Julius-landsdelen. (Kommentar.) *Fædrelandsvennen* 09.10.2009, s. 11.
- Wolff, Jens. 1814. *Sketches on a tour to Copenhagen through Norway and Sweden: Interspersed with historical and other anecdotes of public and private characters, to which is added an appendix relative to the present political state of Norway*. London.
- Wærp, Henning Howlid. 2002. Da Krag diktet Sørlandet. I Knudsen, Jon P. og Skjeie, Hege (red.). *Hvitt stakitt og fiberoptikk. Regionale myter – regional makt*. Kristiansand: Høyskoleforlaget: 71–84.
- Wikipedia. *Kjutta*. Lastet ned 20.08.2009 fra <http://no.wikipedia.org/wiki/Kjutta>
- Ørnhoi, Stein. 2001. Silius drar ikke på Quarten. *Fædrelandsvennen* 13.07.2001.

Agders indre kulturgrenser – en skisse til et prosjekt

Jan Henrik Munksgaard

Innledning

Da jeg kom tilbake til Agder i 1986 etter 25 års utlendighet, hadde jeg i mange år jobbet på Universitetet i Bergen. Der hadde jeg arbeidet med oppbyggingen av Kulturgeografisk registrering på Vestlandet. Min forskningsmessige kongstanke på veien sør til Kristiansand var derfor å kartlegge Agders kulturgeografi. Jeg hadde en hypotese.

Som ung hadde jeg fartet rundt i Agder og sett at landsdelens natur varierte fra det vestre Vest-Agders bratte fjellandskap til det østre Aust-Agders skogsområder. For meg virket Agder som et overgangsområde mellom vestnorsk og østnorsk natur. Mange vestnorske og østnorske trekk møttes her. Det er nok å nevne at abberen eller sjebba, som vi sier på Sørlandet, stopper sin vandring vestover i Audnedalen i Vest-Agder, blåveisen kom aldri lenger enn til Grønnefjorden i Lyngdal, mens kusymra aldri kom lenger øst enn til Homborsund i Aust-Agder. Revebjella stopper sin østlige vandring i Agder, grana møter furua og elgen møter hjorten. Det er da en naturlig tanke at dette også gjelder kulturen.

Gjennom tilfeldige observasjoner har jeg sett at byggeskikken er annerledes i vestre Vest-Agder enn i østre Aust-Agder, og på kysten av Sørlandet skiller den seg fra arkitekturen i heiområdene i Åseral og Setesdal.

Men hvor stor denne forskjellen er vet jeg ikke. Denne artikkelen blir derfor mer preget av spørsmål enn svar. Min hypotese var og er at det kan være bygningsmessige grenser mellom Østlandet og Vestlandet som møtes i Agder. Men jeg vet også at innovasjoner utenfra har trengt inn

sørfra og fått fotfeste langs kysten uten å gå særlig inn i landet. Vi kan derfor muligens finne bygningsmessige grenser mellom sør og nord i vår region. Men kan det også være andre grenser og strukturer i Agders byggeskikk? Og ikke minst, om det eksisterer grenser, hva er forklaringen?

Jeg vil altså i denne artikkelen ta for meg byggeskikkens geografi i Norge og Agder, og jeg vil konsentrere meg om tiden før 1850 ettersom byggeskikken på midten av 1800-tallet ble ganske ensartet over hele landet da sveitserstilen kom.

En bygnings viktigste ledd er de konstruktive delene, dvs. bæresystemet som holder bygningen oppe. Det er disse leddene som først og fremst kan fortelle om bygningens grunnleggende struktur og som kan fortelle noe om utbredelse og kulturgeografi.

Tømmerbygde hus

Når vi tenker på eldre trebebyggelse i Norge, vil jeg tro at de fleste av oss har en tømmerbygning på netthinnen. Alle vet hvordan en slik bygning ser ut. Det er tømmerstokker lagd direkte på hverandre. I hjørnene er stokkene hugget sammen på forskjellig vis. Disse sammenføyningene kalles laft eller nov på norsk, og knut på svensk. I hus som er bygd med lafte-teknikk, er det selve veggen som bærer tyngden fra taket. Laftekonstruksjonen var den vanligste byggemåten i Norge i eldre tid, og den byggemåten som generelt forbindes med norsk byggeskikk. Lafteverk krever rikelig tilgang på rettvokst virke.

Lafte-teknikken har endret seg over tid fra middelalderen til i dag og viser seg i forskjellig utførelse fra det ene dalstrøk til det andre. Stokkene kan være runde, ovale eller flathogde og selve laftehogget kan være svært uensartet. Selv om disse detaljene kanskje kan danne mindre kulturgrenser, er det ikke *det* jeg er interessert i her. I første omgang er det utbredelsen av lafte-teknikken som *sådan* jeg vil ta for meg.

I en europeisk sammenheng er laftekonstruksjonen fremherskende i Øst-Europa. Den går fra Russland, Baltikum og Polen sørover til Romania, og derfra til de alpine strøk i Østerrike og Sveits. Fjellstrøkene i det nordlige Spania har også laftekonstruksjoner. Fra Russland kom laftet også til Finland og Skandinavia unntatt Sør-Sverige og Danmark.

De områdene hvor laftekunsten er utbredt, følger stort sett grensene for de store barskogsområdene i Europa. I Vest-Europa finnes det lite og ingen laftekonstruksjon (Hauglid 1980: 24).

Det er vanskelig å si når lafteteknikken kom til Norge. Ofte blir Gokstadskipets gravkammer fra ca. 900 trukket frem som det tidligste eksempel på lafting i Norge. Men laftingen her er meget primitiv, og forteller lite om hvordan norske bygninger ble konstruert på denne tiden (Hauglid 1980: 127f). Antagelig er det først på 1000-tallet at laftet for alvor trengte inn i Norge østfra. Siden gikk lafteteknikken sin seiersgang over landet og dominerte i mange hundre år den norske byggeskikken. I alle landsdeler begynte nordmenn å bygge i denne nye teknikken, og i bolighus og forrådshus ble lafting nærmest enerådende i løpet av forholdsvis kort tid. Lafteteknikken er altså kjent og har vært dominerende i alle deler av landet fra tidlig middelalder til 1800-tallet.

Stavverk

I forhistorisk tid var reisverk den vanligste bygningsformen over hele Europa. Også i Norge har vertikale stolper og staver i reisverk vært den alminneligste bygningskonstruksjonen før år 1000. Dette var før lafteverk kom hit til landet. Stavkirkekonstruksjonene er den siste geniale utløperen av denne byggeskikken hos oss.

Det har utvilsomt eksistert flere typer reisverk. Slike bygninger med reist virke og vertikale konstruksjoner kunne være jordgravde, stolpebygde og grindbygdliggende stavbygninger. Reisverksbygninger var dominerende over hele Vest-Europa, og de settes i sammenheng med løvskogsområder. Vi kjenner alle rekonstruerte stavbygninger som er lange og smale på grunn av konstruksjonens teknikk og form. Et eksempel finnes på Ullandhaug ved Stavanger.

Mens lafteverket består av horisontale stokker, består stavverket av et system med vertikale stolper eller staver som er forbundet på langs og tvers med bjelker og sviller. Veggene blir innfelt i den konstruktive rammen eller festet utenpå med nagler eller spiker.

Den typiske stavbygningen slik vi kjenner den i dag fra de sentrale deler av Vestlandet, består av grunder, det vil si to staver forbundet av en bete

som til sammen utgjør en grind. Flere grinder etter hverandre blir bundet sammen av stavlegjer. Stavene står direkte på bakken, gjerne på en stein eller helle, aldri på en svill av tre. Disse stavbygningene er enkle, funksjonelle og praktiske i skogfattige områder (Gjærder 1982: 32f).

Da lafteteknikken kom til Norge, vandret den antagelig fra øst mot vest med hurtigtogs fart, men vest i landet ble laftet ikke enerådende. Riktignok ble alle bolighus og forrådshus satt opp i laftekonstruksjon, men gårdsløer, utløer, naust og sommerfjøs beholdt den eldre stavteknikken. På den måten går det en bygningsmessig kulturgrense mellom lafteteknikk og stavteknikk, mellom det norske Østland og det norske Vestland.

På eldre oversiktskart som ble lagd av Halvor Vreim og andre etnologer i 1930-årene, er denne kulturgrensen i sør nesten identisk med fylkesgrensen mellom Rogaland og Vest-Agder. Agder ligger i det østnorske lafteområdet (Vreim 1936–37:61).

I de siste tiårene har både fylkeskonservatoren i Vest-Agder og vi på Vest-Agder-museet gjort undersøkelser som viser at grensen mellom laft og stav *ikke* er identisk med fylkesgrensen. Det er funnet flere stavbygninger i Åseral, i Sirdal og på Lista. En nærmere systematisk undersøkelse av områdene i vestre Vest-Agder vil antagelig avdekke flere liknende stavbygninger, kanskje helt øst til Lindesnes.¹

Noen av bygningene vest i Vest-Agder er rene grindbygde konstruksjoner som på Vestlandet, men de fleste skiller seg noe fra disse klassiske grindbygningene. I den lokale dialekten blir bygningsmåten kalt stegeverk. Det er en variant av grindverket. De har ofte doble stavlegjer og doble beten, og beten ligger ikke i en kløft gjennom staven som i de grindbygde bygningene på Vestlandet. Stegane som stavene kalles, er tappet opp i beten eller slinda.² Stavlegjene ligger litt nedfelt på beteendene og rett over stavene.

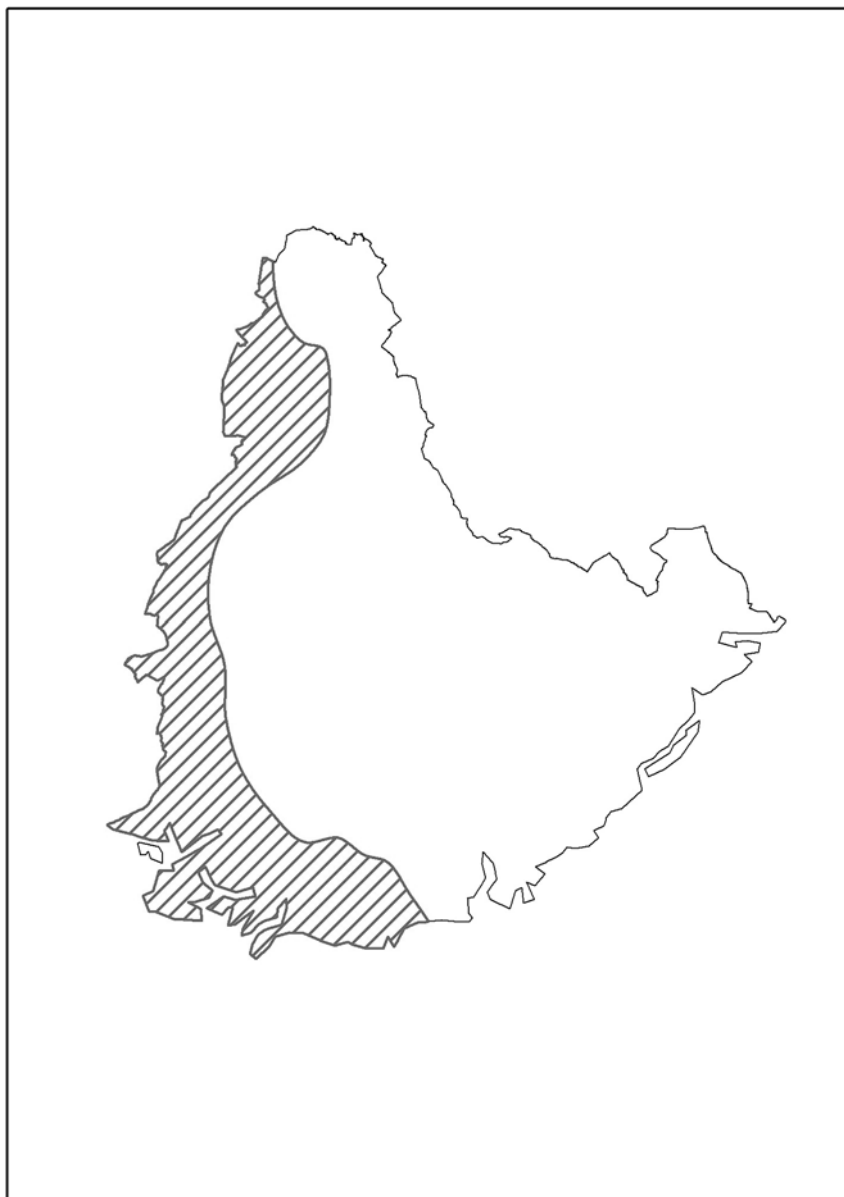
Det er tydelig at vestre Vest-Agder er et overgangsområde som strekker seg inn i Dalane, og at bygningsgrensen ligger lenger øst enn det kulturgeografer antydde i mellomkrigstiden.

1 Samtaler med fylkeskonservatorene Svein Mjaatvedt og Frans-Arne Stylegar.

2 Stavlegjene og betene kan være doble. To stavlegjer kan ligge oppå hverandre. Det samme kan to beten gjøre. Stavlegjene og betene kan danne et laftekryss der de møtes.

Kart 1 Omtrentlig grense for stav- og laftekonstruksjon i gårdsløer og utløer. Etter Vreim.

Kart 2 Revidert grense for utbredelse av stavkonstruksjon (grindverk/stegeverk) i gårdsløer og utløer.

Enkle reisverksbygninger

I gamle utløer og utmarkshus i Agder finner vi enkle stav- og reisverkskonstruksjoner som kan minne om grindbygningene, men i motsetning til dem står disse på tresviller. Jan Godal, som er en av ekspertene på gamle konstruksjoner av tre i Norge, har i en av sine bøker avbildet to forskjellige bygningskonstruksjoner som er typisk for hvert sitt agderfylke (Godal 1994:76f). Jeg har selv funnet den typen han sier er karakteristisk for Aust-Agder helt vest i Vest-Agder, så her vil det være interessant å undersøke hvordan disse reisverkshusene fordeler seg i Agder, Rogaland og Telemark. Kanskje kan vi da finne grenser som vi i dag ikke kjenner til. Men vi må være raskt ute. Utmarkshusene er i ferd med å forsvinne.

Taket

Et annet klassisk eksempel på byggeskikkens kulturgeografi i Norge er takkonstruksjonene. I norsk sammenheng kan konstruksjonen på taket i bygninger deles i fire grupper og fire ulike geografiske områder (Vreim 1936–37:50f).

1. Sperretak.
2. Sperretak med mønsås eller to sideåser.
3. Åstak.
4. Sperretak med støtter.

Ved sperretak er sperrene, eller raftene som de sier i Setesdal, parvis skåret sammen i mønet, og deres eneste understøttelse er langveggene. Ved sperretak med mønsås og sideåser understøttes sperrene foruten av langveggene også av åsene. Det rene åstaket er konstruert ved hjelp av en rekke åser, lagt parallelt fra gavl til gavl. Det er som en fortsettelse av tømmerveggene oppover takflaten. Sperretak med støtter er, som navnet sier, sperretak som understøttes av vertikale stokker eller såkalte bukker eller krakker.

Det interessante i vår sammenheng er at disse fire ulike måtene å konstruere taket på deler Sør-Norge i fire. På flatbygdene på Østlandet og i

den østlige delen av Telemark og Agder er det åstak. På Vestlandet fra Nordmøre i nord til Vest-Agder i sør er det sperretak. I området mellom disse delene av landet finner vi sperretak med to sideåser eller mønsås. Sperretak som blir understøttet av bukker eller stokker, strekker seg fra Jæren over Lista til Kristiansands-området.

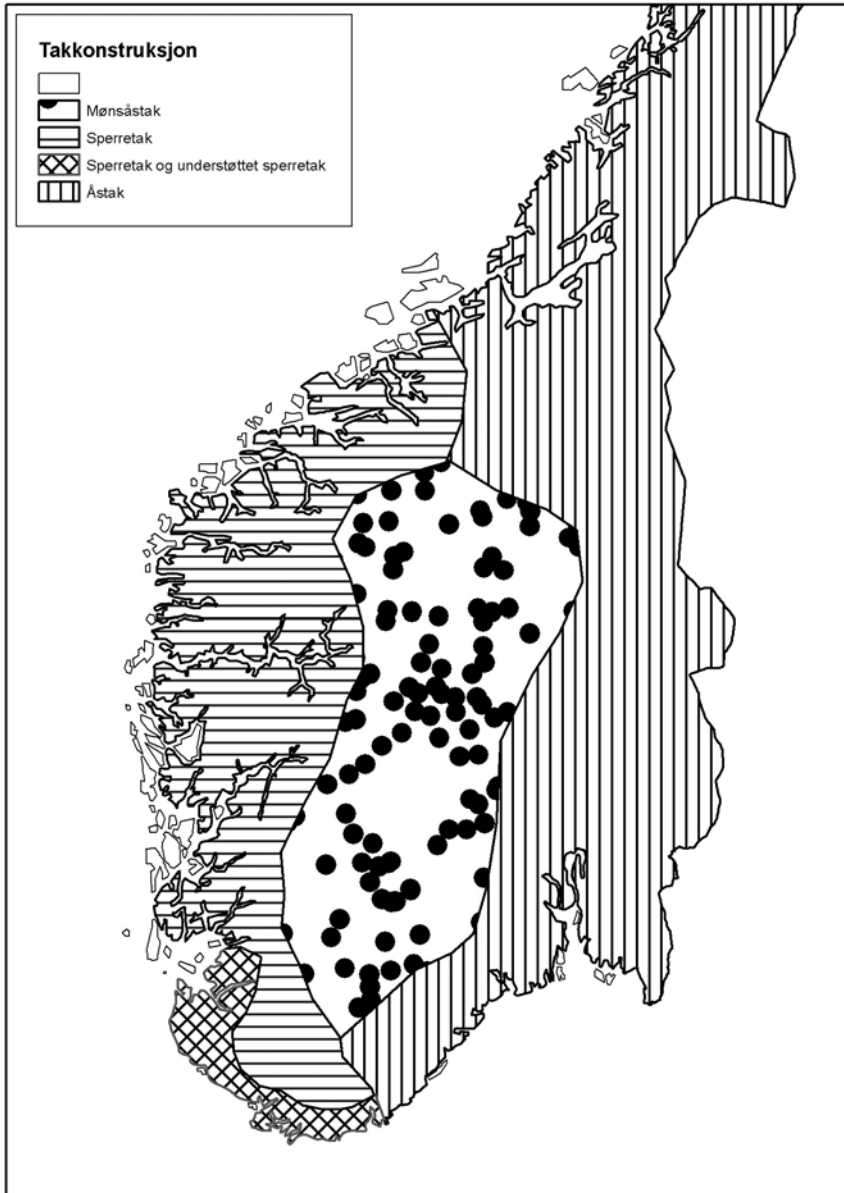
Disse fire områdene møter hverandre i Agder etter de kart etnologene lagde i mellomkrigstiden. Men *hvor* de møtes er det så vidt meg bekjent ingen som har undersøkt grundig. I noen av de eldre undersøkelsene er Setesdal nevnt som et sperretakområde (Vreim 1936–37:48). Det er i beste fall bare delvis riktig. Takkonstruksjonenes møte i Agder forteller oss med tydelighet at hvert av disse fire områdene ligger i overgangen mellom det østlige og vestlige Norge, om noen skulle være i tvil om det. Agder er i sannhet en spennende bygningsteknisk region.

Når vi snakker om tak i kulturgeografisk sammenheng, bør det også kartlegges hva slags tekkemetoder som har vært brukt i vår landsdel. På nasjonalt plan kjenner vi eksempler på mange ulike typer tak som bordtak, spontak og helletak foruten torvtak og pannetak. Spontaket har for eksempel vært brukt mye i indre Agder i nyere tid.

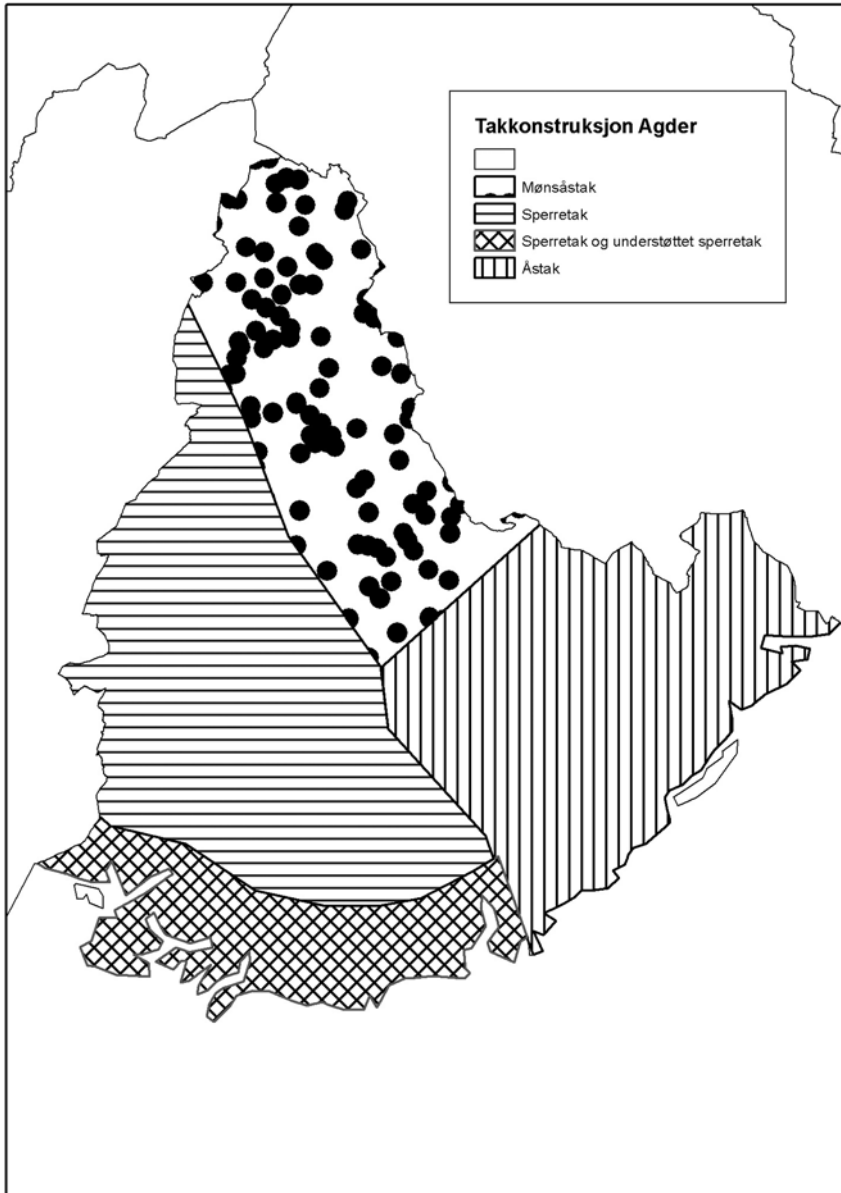
Sleppverk

På gården Sveindal øverst i Audnedalen står en stor, gråbrun driftsbygning nær veien. Det spesielle og eiendommelige med bygningen er verken rominndelingen eller funksjonen, men konstruksjonen, måten å sette bygningen sammen på. Store deler av løa på Sveindal er riktignok bygd i lafteteknikk etter tradisjonelt mønster, men sauefjøset og stallen er bygd i en tredje konstruksjon som kalles sleppverk.

En sleppvegg er et system av vertikale stolper med fyllinger mellom dem. Stolpene står på grunnstokker og er bygningens konstruktive ledd, mens fyllingene består av omtrent like lange, horisontale planker. Plankene festes ved at endene blir avfaset slik at de passer til noter eller spor i stolpenes sider.

Kart 3 a Omtrentlig utbredelse av takkonstruksjoner i Sør-Norge. Etter Vreim.

Kart 3 b Omtrentlig utbredelse av takkonstruksjoner i Agder. Etter Vreim.

Sleppverk i Norden

Sleppverksteknikken har tidligere vært vanlig over store deler av Europa. I Norden er det bare i Danmark og Sverige at bruken av sleppverket har vært omfattende og av betydning i nyere tid. I middelalderen var konstruksjonen vanlig over hele Danmark, mens i moderne tid forekom den bare i den søndre delen av Jylland (Vensild 1982:120). I Sverige har sleppverket vært spredd over hele den sørlige delen av landet (Henriksson 1989:11).

Kulturgeografisk er derfor sleppverkskonstruksjonen et sørskandinaviske fenomen i Norden. I Norge finnes denne konstruksjonen bare på noen få steder. Den er registrert på Sunnmøre, i Sogn og Fjordane, Vestfold og Rogaland, men ingen andre steder er den så tallrik som i Vest-Agder, og ingen steder i Vest-Agder eksisterer det så mange bygninger i sleppverk som i gamle Grindheim herred. Det andre viktige kjerneområdet for denne konstruksjonen er Lista helt sørvest i Vest-Agder.

Kjært barn har som regel mange navn. Dette gjelder også for sleppverket. Et annet norsk navn på denne byggemåten er lavegg. I Danmark kaller man sleppverksbygningene for bulhuse. I Sverige går konstruksjonen under betegnelsen skiftesverk. I Grindheim og Vest-Agder har folk sitt lokale navn på sleppverket. De kaller det rennevegg.³

Bygningshistorikerne mener sleppverksteknikken er en gammel konstruksjonsmåte, eldre enn laftet. Det er derfor naturlig å tro at konstruksjonen i forhistorisk tid har vært utbredt over et mye større geografisk område enn i dag, og at løa på Sveindal og de andre sleppveggbygningene som vi ser i vår tid, er reminisenser av en gammel bygningskultur på Agder. De eksisterer som små øyer med en alderdommelig arkitektur i et moderne samfunn. Så kan man spørre seg hvorfor kunnskapen om sleppverksteknikken har holdt seg så godt i Audnedalen og på Lista, og forsvunnet nesten alle andre steder i landet.

I Sverige og Danmark ble sleppverksbygninger alltid satt opp i eik. Dette treslaget har den styrke og seighet som skal til for at sammenføyningspunktene i teknikken holder. Samtidig har byggemåten den fordel at man kan anvende forholdsvis tynne, til og med krokete planker. De behøver

3 Opplyst av folk i Audnedal kommune.

heller ikke være like brede, og lengden kan avvike noe fra den ene planken til den andre. Byggematerialet kan på den måten utnyttes optimalt. I en sleppverksløe trenger man bare halvparten av det trevirke som er nødvendig for å sette opp en løe i lafteteknikk. Det var derfor enklere å bygge i sleppverk, og det lønte seg å bygge husene i denne teknikken.

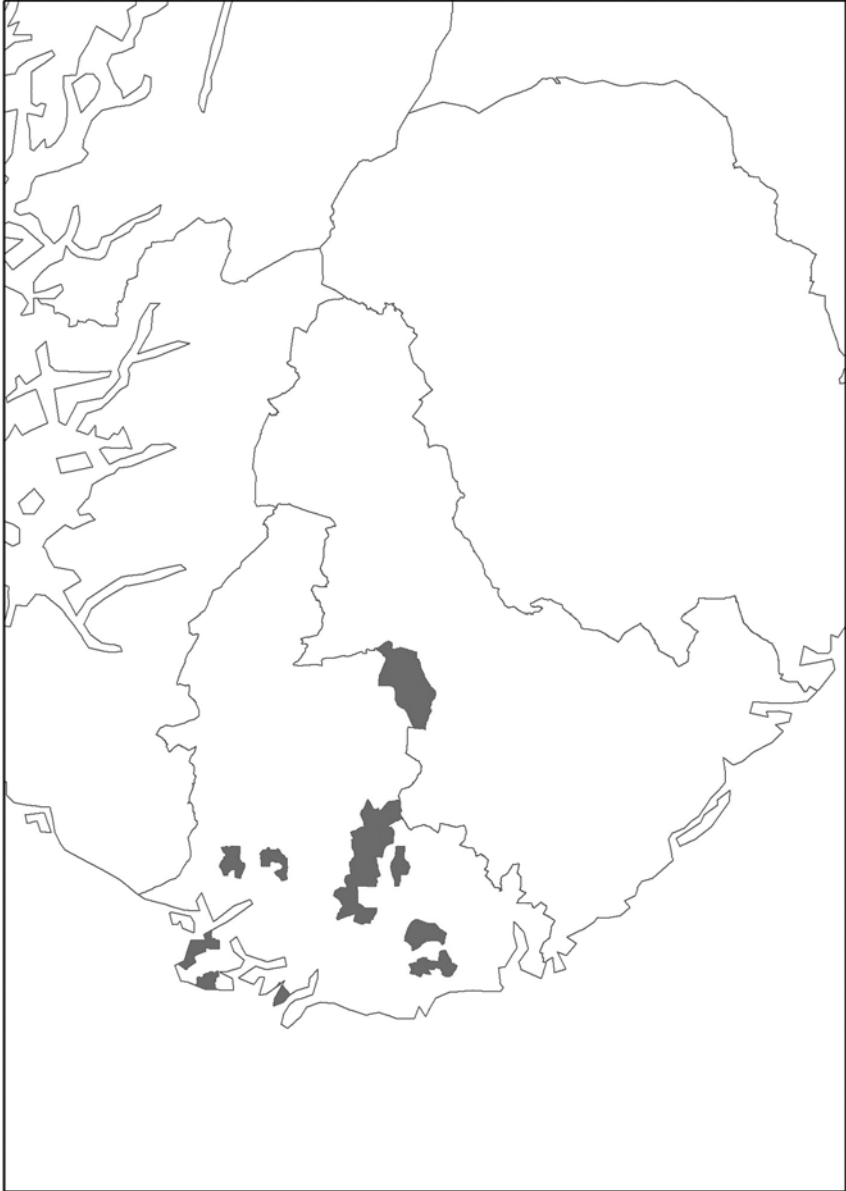
I dag er sleppverkskonstruksjonene i Agder satt opp i furu, men Agders indre bygdelag har i tidligere tider utgjort et kjerneområde for eikeskogen her i landet. Naturgeografisk hørte denne skogen sammen med eikebeltet i Danmark og Sør-Sverige. Helt opp til 1700-tallet, da skogen ble mer eller mindre uthogd, var eikevirke en viktig ressurs for skogsbøndene på Agder. Det er derfor ikke så usannsynlig at folk i Grindheim, og ellers på Agder, for flere hundre år siden bygde sine renneveggløer og fjøs i eik, og at de først på et senere tidspunkt, da eikeskogen avtok, gikk over til å bygge i furu. Når nettopp Listabøndene, som kanskje ikke har hatt særlig eikeskog, har holdt sleppverkskonstruksjonen i hevd, kan årsaken være besparelsen av tømmer i et ellers skogfattig område.

I dag er det nesten bare fjøs som er bygd i sleppverkskonstruksjon, og de eksemplene som ennå eksisterer er delkonstruksjoner i større bygninger. Det er imidlertid naturlig å tro at audnedølene i tidligere tider bygde flere bygningstyper i sleppverkskonstruksjon. Det er ikke usannsynlig at både boliger, løer, fjøs og andre hus ble satt opp med renneveggsteknikk. Nå er det som nevnt bare fjøset, eller floren som egdene sier, som er satt opp på denne måten.

Flor er for øvrig et gammelnorsk ord som har samme utgangspunkt som det engelske ordet floor, og betyr egentlig gulvet mellom båsrekkene. Både ordet flor og renneveggskonstruksjonen er reminisenser av en gammel egdsk kultur.

Løa på Sveindal er et av de beste eksemplene på denne over tusen år gamle lokale bygningsskikken i Vest-Agder. Om den har kulturgeografisk sammenheng med et europeisk sleppverksområde, tørr jeg ikke ta standpunkt til. Men det er fristende å tenke seg at sleppverkskonstruksjonene er reminisenser av en gammel kultur, øyer som flyter i laftekulturen. Jeg kaller hypotesen for *nunatakteorien*.

På grønlandsk er nunatak en isfri fjelltopp som rager opp over innlandsisen. Under istiden i Europa var det mange slike isfrie fjelltopper.

Kart 4 De viktigste områdene i Vest-Agder hvor det eksisterer sleppverkskonstruksjon som delkonstruksjon i større bygninger.

Blomster som vokste på disse stedene overlevde istiden og finnes derfor i dag på helt forskjellige steder i Europa uten forbindelse. På samme måte kan sleppverkskonstruksjonen ha overlevd i Agder.

Panelet

Til nå har jeg tatt for meg de konstruktive leddene i en bygning. I praksis er disse nesten ikke synlige. De fleste trebygninger har nå fått bordkledning eller panel utenpå de konstruktive og bærende ledd for å beskytte dem.

Panelet ga den enkelte bygning og bygningsgruppe en eksteriørmessig helhetsvirkning som var svært forskjellig fra bygningenes tidligere utseende. Vinduernes størrelse og plassering ble påvirket av det nye panelet, og det ble vanlig å male bordkledningen, først i rødt og oker, senere i hvitt. Foruten å bli oppfattet som et estetisk virkemiddel, virket fargene også konserverende på materialene. Panelarkitekturen er i det hele tatt et av de mest utpregete trekk ved bygningskulturen i nyere tid.

Det er vanskelig å si nøyaktig når panelet ble introdusert i Agder, men det var først etter at sagene kom til landsdelen. I løpet av 1600-tallet og begynnelsen av 1700-tallet ble imidlertid de fleste større bygningene i byene og tettstedene, og embetsmannsgårdene på landsbygda, panelt etter mønster fra utlandet. Forbildene var antagelig den klassiske steinarkitekturen. Panelarkitekturen ble i første omgang et by- og kystfenomen over hele landet, og det tok lang tid før innlandets våningshus ble bordkledd.

Det er to hovedmåter å sette opp et panel på. Enten kan man plassere bordene loddrett eller feste dem vannrett til husveggen. I Norge har begge deler vært alminnelig. Stående panel var enerådende på Østlandet, mens liggende var like vanlig på Vestlandet som stående panel var på Østlandet. Agder ligger igjen mellom disse to landsdelene. Tidligere mente jeg grensen mellom vertikalt og horisontalt panel gikk øst for Farsund eller Flekkefjord. Men etter en del undersøkelser tror jeg grensen går vest for Agder, slik at vår landsdel i sin helhet hørte til det østnorske område. Likevel hadde mange bygninger i agderbyene allerede på slutten av 1700-tallet liggende panel. Bakgrunnen for dette var imidlertid en påvirkning fra engelsk arkitektur, ikke fra Vestlandet.

Naust

En lignende geografisk fordelig finner vi når det gjelder naust, dvs. båtgarasjer. Grensen mellom de vestnorske naustene, hvor båtene blir trukket opp, og de sørlandske sjøbuene, hvor båten ligger på vannet inne i bua, går mellom Jæren og Dalane i Rogaland. Her kan det også nevnes at naustene på Vestlandet har en annen konstruksjon enn båthusene på Sørvest- og Sørlandet. Båthus i bindingsverkslignende teknikk finner man vestover langs Agders kyst til og med Dalane i Rogaland. Den siste bygningen av denne typen finner man i dag i Hellvik i Dalane. Omvendt finner man det siste, sørligste grindbygde naustet på gården Hårr på Jæren. Med noen få kilometers avstand har vi altså et klart geografisk skille. På den ene side har vi grindbygde naust som står direkte på bakken uten svill, der stavlæggja ligger over beten og de ulike bygningsledd har forskjellige dimensjoner alt etter deres betydning i konstruksjonen. På den andre side har vi båthusene i reisverk som står på sviller, samtidig som bygningsleddene har noenlunde samme standardiserte størrelse.

Steinarkitektur

Det kan virke underlig at Agder med heier, fjell og stein i hopetall nesten ikke hadde steinarkitektur i middelalderen og tidlig nytid. Mens resten av Vest-Europa gikk over til omtrent utelukkende å bygge steinkirker på 1000-tallet, fortsatte man her i landet å bygge i tre. Årsaken ligger i økonomiske og sosiale forhold. Stein var et langt dyrere byggemateriale enn tre fordi det forutsetter en profesjonell håndverkerstand, en stand som omfatter både steinbrytere, steinhuggere, murere, kalkbrennere og kalkslagere. Først langt utpå 1100-tallet kom steinkirkene til Agder. Fremdeles ble de fleste kirkene satt opp i tre, men omkring en tredjedel av kirkene i Agder ble bygd i stein i middelalderen. Disse steinkirkene lå alle sammen ved kysten eller i kort avstand fra kysten. Ikke en eneste steinkirke ble plassert i de indre bygder (Lidén 1987:28). Det forteller nok med stor sannsynlighet at aristokratiet, stormenn og den økonomisk styrende klasse bodde i disse områdene. I tillegg er det åpenbart at kontakten og impulsene fra sør gjorde det naturlig med denne kulturgeografiske utbredelsen.

Kart 5 Middelalderens steinkirker i Agder er alle plassert nær kysten.

Jordkjellere

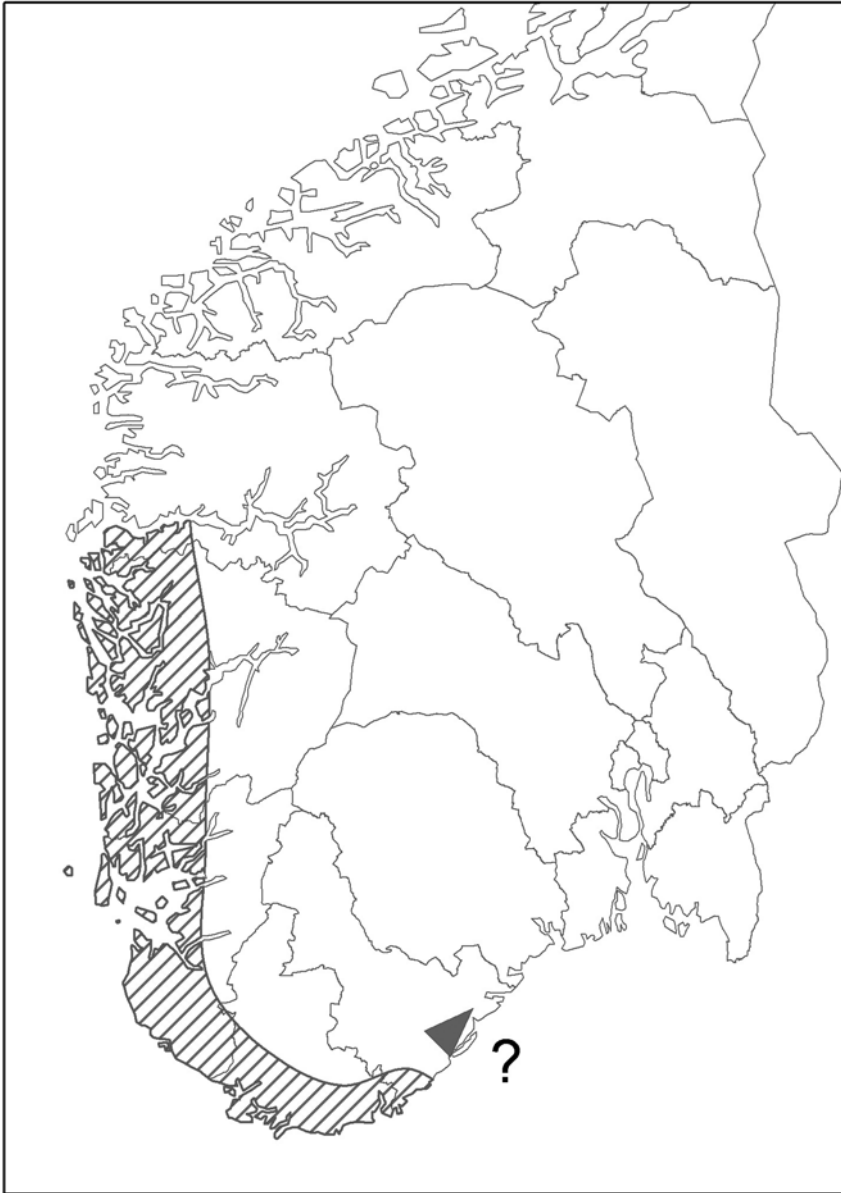
I kyststrøkene fra Sogn til inn i Agder har det i minst et par hundre år vært skikk å mure opp små hus som i det ytre har en rund eller halvrund plan. De har gjennomgående et tverrmål på 3–4 meter, og likner små hauger eller store tuer. De har alle steinhvelv og er dekket med isolerende lag av jord og torv. I noen områder fins slike hus på nesten hver gård. Disse jordkjellerne eller potetkjellerne kan ha en kompakt steinmur som er helt dekket av jord og stein, mens andre har synlige gråsteinsmurer. Disse jordkjellerne har kragningshvelv eller såkalte falske hvelv. Det vil si at de flate steinene er lagt slik at hver helle skyter et stykke frem fra den underliggende. I toppen gjenstår et hull som kalles ljore (Gjærder 1978:13ff).

Jordkjellerne har hatt forskjellige formål, men har de siste hundre årene hovedsakelig vært brukt som forrådshus. En har for det meste lagret poteter i dem, men også andre slags grønnsaker som gulrøtter, neper og kålrot. Jordkjellerne er vind- og vanntette og samtidig såpass fuktige at matvarene ikke tørker opp. De er som regel frostfrie, men det hendte at en tente fyr på einer eller torv i ei gammel gryte for å sikre potetene når det var frostnetter.

Det er vanskelig å si når disse bygningene er satt opp, men antagelig er de fleste fra slutten av 1700-tallet og første del av 1800-tallet, og har sammenheng med at poteten kom hit til landet. Kulturgeografisk er potetkjellerne slik jeg kjenner dem et fenomen nær kysten. Hvor langt østover jordkjellerne har vært vanlige i Agder vet jeg ikke, men det hadde vært interessant å kartlegge utbredelsen for å sette dem i sammenheng med den øvrige byggeskikken. Liknende jordkjellere finnes i den sørvestre delen av Sverige og mange atlantehavsland. De norske jordkjellerne inngår antagelig i en bredere vest-europeisk bygningstradisjon.

Fra byggeskikk til byggestil

Til nå har jeg stort sett tatt for meg byggeskikkens konstruksjonsformer, dvs. den delen av arkitekturen som er folkelig og gir byggeskikken det lokale preg. Denne byggeskikken har stor stabilitet og blir, som vi har sett, opprettholdt over lange tidsrom, som regel over mange hundre år. Derfor

Kart 6 Jordkjellere er vanlige i kyststrøkene fra Bergen til Agder, men utbredelsen innover i landet og østover er lite kartlagt.

kan byggeskikken ofte gi en geografisk identitet. Denne stabiliteten gjør at vi kan tale om noe allment folkelig og felles. Vi har sett det i forhold til lafteverk, stavverk, slepverk og steinarkitektur.

Vender vi blikket mot byggeskikkens ytre former, mot bygningenes arkitektur og stil, henger disse langt tydeligere sammen med en europeisk kultur. Stilen de siste 300 årene har sammenheng med monumental- og elitearkitekturen, og hører i utgangspunktet til den herskende samfunnsklasse. Arkitekturen er langt flyktigere enn byggeskikken, og kan bli borte i løpet av kort tid. Likevel kan en byggestil, like godt som byggeskikken, lage kulturgeografiske grenser.

På 1700-tallet kom klassisismen til Agders bygningskultur. Etter at utgravningene i Herculaneum og Pompeii begynte i 1748, ble interessen for antikken fornyet og forsterket. Kunstnere og arkitekter lagde skulpturer og bygninger etter greske og romerske forbilder. I Norge blir klassisisme særlig brukt om arkitekturperioden fra ca. 1780 til 1820. På Agder fikk den sin lokale variant i det vi gjerne kaller sørlandsklassisismen. Det var en stil med enkle, stilrene former. Bygningene fikk en streng, regelmessig form med vekt på symmetri, harmoni og likevekt.

Kjos gård ved Kristiansand er et godt eksempel på denne sørlandsklassisismen. Bygningen har et høyreist sadeltak. Portalen med tredelt venetiansk vindu over blir kronet av et halvbueformet vindu med radiale sprosser som stråler ut fra sentrum. Det hele avsluttes med et trekantet gavlmotiv som er så typisk for disse bygningene. For øvrig har Kjos gård engelske skyvevinduer og profilert engelsk liggende panel, noe som viser en blanding av engelsk og kontinental stil i Agder (Munksgaard 1993: 100f).

Denne typen bygninger finner vi i alle fall i området mellom Mandal og Lillesand, men med varianter øst og vest for dette området. Derimot går ikke grensen langt inn i landet. Bygningene er by- og kystrelaterte.

Leter man i denne bykulturens stil, kan man finne mange interessante elementer. På venstre side av det imponerende og flotte empire-rådhuset i Arendal, Kalleviggården, står et mindre hus. Portalen innrammes av søyler. Disse søylene har et interessant kapitél. I 1798 sendte Napoleon en ekspedisjon til Egypt. Franskmenenes hær oppholdt seg der i over ett år. Følgen av denne ekspedisjonen ble bl.a. at orienten og egyptisk kultur ble

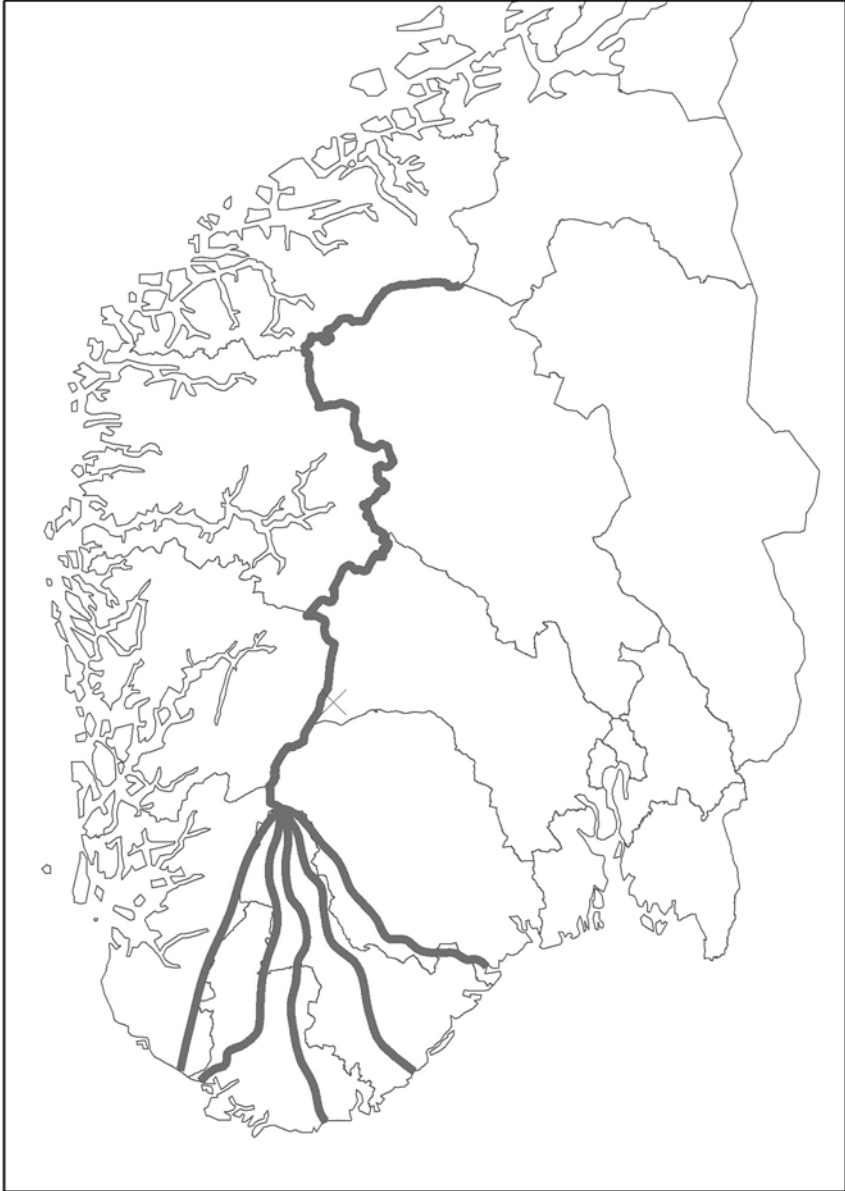
eksotiske innslag i den allmenne europeiske kulturen. Innslagene kom ad mange veier også til Agder, og i Arendal er papyruskapitélet et av flere eksempler. Også i Kristiansand kan man se egyptiske trekk i arkitekturen, som f.eks. børspaviljongens karakteristiske kapitél med lotusform. Bygningen står nå på Vest-Agder-museet Kristiansand. Impulsene sørfra var sterke og markante i de sørlandske kystsamfunnene.

Konklusjon

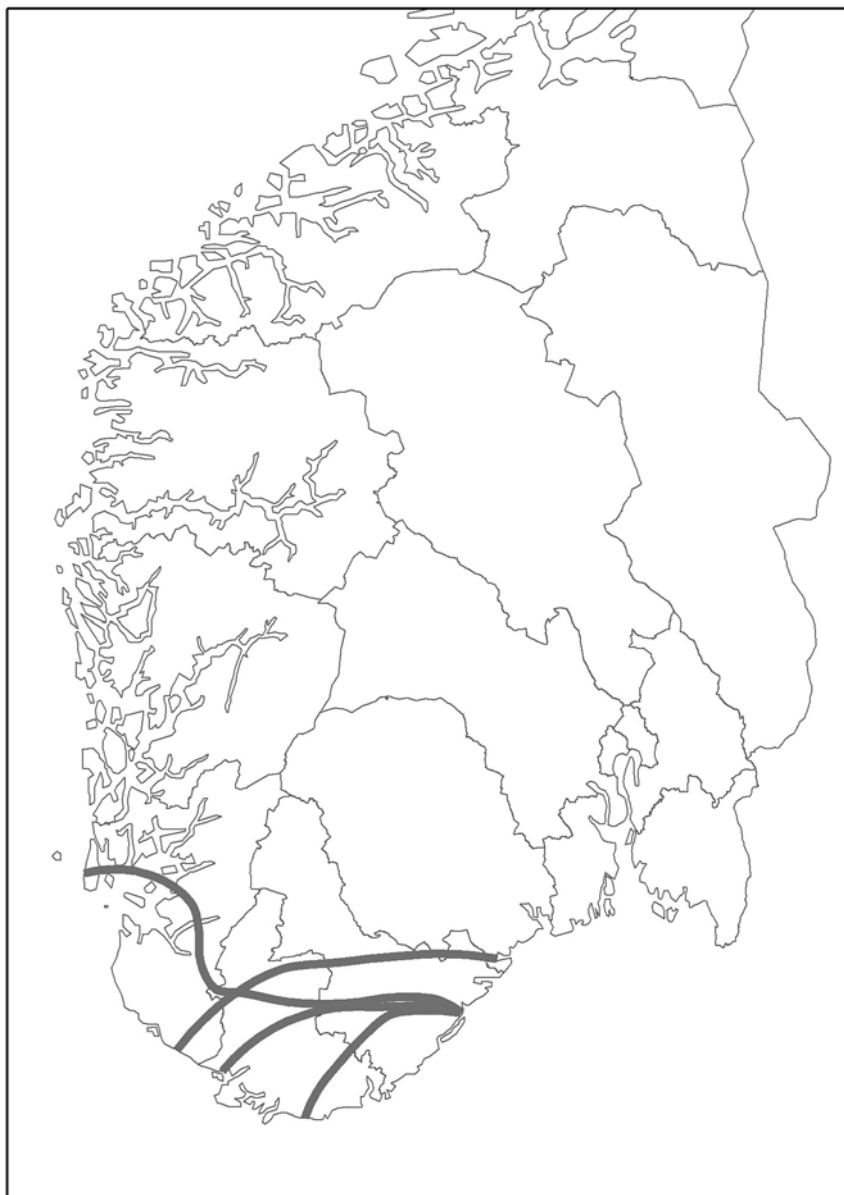
I det materialet jeg har presentert, er det kommet frem noen klare kultur-geografiske trekk. Vi har funnet:

1. En øst – vestlig kulturgrense. Denne kulturgrensen ser ut til å ha sin bakgrunn i gamle ulikheter i byggeskikken mellom et østnorsk og et vestnorsk kulturområde. Grensen mellom det østnorske lafteverket og det vestnorske stavverket er et godt eksempel på denne kulturgrensen.
2. En nord – sørlig kulturgrense. Denne kulturgrensen ser ut til å ha to forutsetninger. En med bakgrunn i bygningstyper som har sin funksjon knyttet til kystrelatert klima. Jordkjellere er eksempel på dette. En annen med forutsetning i europeiske kulturimpulser som er kommet sørfra til Agder. Middelalderens steinkirker og nyere tids arkitektoniske byggestiler er eksempler på dannelse av denne kulturgrensen.
3. Spredt eller uregelmessig kulturgrense. Sleppverkskonstruksjonens utbredelse har vært eksempel på denne type kulturgeografi. Antagelig ligger forutsetningen i en bygningshistorisk reminisens som jeg kaller nunatakteorien. I det videre registreringsarbeidet med byggeskikken kan det kanskje oppdages lignende spredte utbredelsesformer

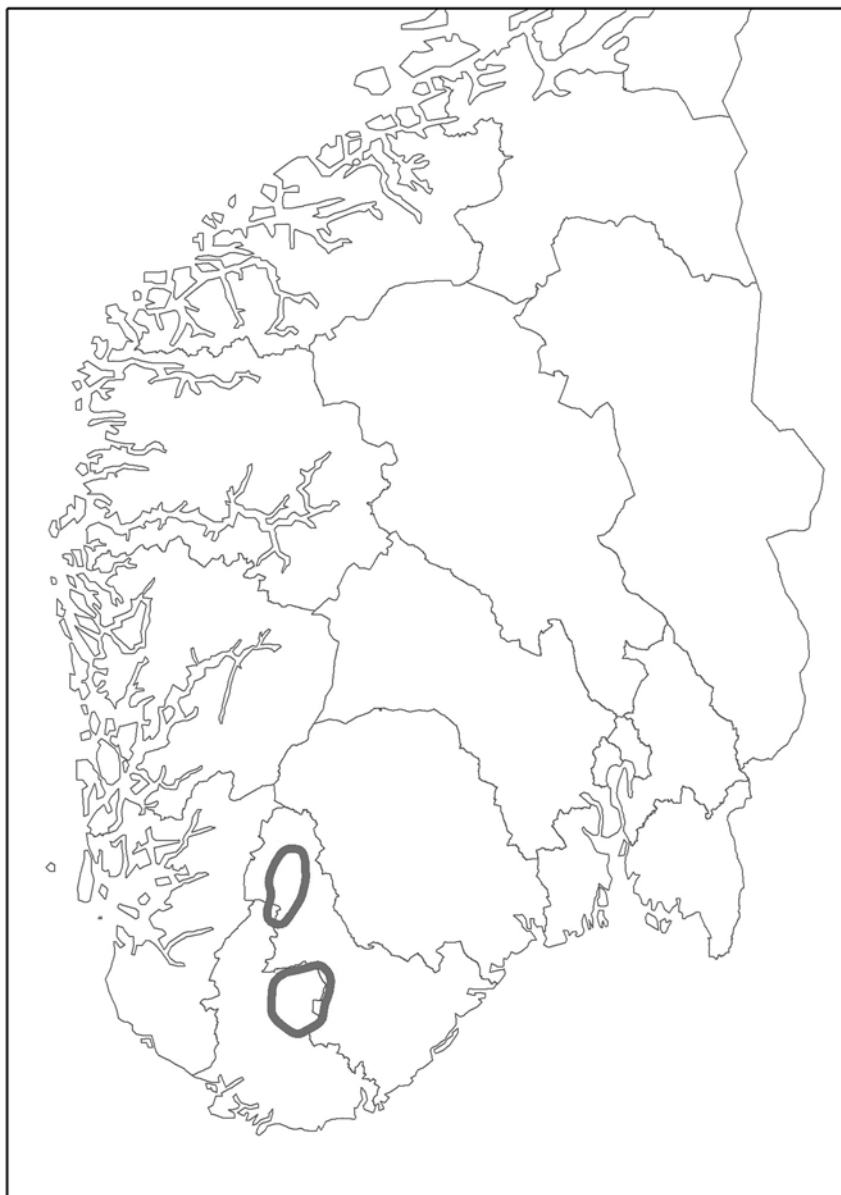
Eksempelene fra Agders byggeskikk kan mangedobles. Vi kan ta for oss teking av tak, veggens kledning, tunoppbyggingen, ovnstyper, bygningstyper og grunnplan. Det er med andre ord mye igjen før byggeskikkens kulturgeografi på Agder er tilfredsstillende kartlagt.

Kart 7 a Prinsipp tegning for kulturgeografiske øst-vest grenser i Agder.

Kart 7b Prinsippetegning for kulturgeografiske nord-sør grenser i Agder.

Kart 7 c Prinsippetegn for områder med kulturhistoriske reminisenser i Agder.

Litteratur

- Erixon, Sigurd. 1922. *Svensk byggnadskultur och dess geografi*. Stockholm: Ymer
- Erixon, Sigurd. 1957. *Atlas över svensk folkkultur*. Uddevalla
- Erixon, Sigurd. 1953. *Byggnadsteknik*. Nordisk kultur XIV.
- Godal, Jan Bojer og Moldal, Stein. 1994. *Beresystem i eldre norske hus*. Oslo: Teknologisk institutt.
- Gjærder, Per. 1977. *Vestnorske utløer i stavverk*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Gjærder, Per. 1978. Jordkjellere i vestnorske kyststrøk. I *Fortidsvern* 2/1978. Oslo.
- Gjærder, Per. 1982. Om stavverk og lafteverk. I Bjørn Myhre, Bjarne Stoklund og Per Gjærder (red.), *Vestnordisk byggeskikk gjennom to tusen år: tradisjon og forandring fra romertid til det 19. århundre*. Stavanger: Ams – skrifter 7.
- Hauglid, Roar. 1980. *Laftekunst. Laftets opprinnelse og eldste historie. Norske minnesmerker*. Utgitt av Riksantikvaren. Oslo: Dreyers forlag.
- Henriksson, Gunnar. 1989. *Skiftesverk på Öland*. Uddevalla: Riksantikvarieämbetet.
- Lidén Hans-Emil. 1987. De sørvest-norske steinkirkene. I *Kyrkja i lokalsamfunnet*. Kristiansand: ADH skrifter 1987/1.
- Munksgaard, Jan Henrik. 1979. Byggeskikkens og husbunadens geografi på Vestlandet. I *Distriktshistorie*. Oslo: Norsk lokalhistorisk institutt.
- Munksgaard, Jan Henrik. 1993. Kystbyenes utvikling – Impulser og innovasjoner. NKKMs fagseminar.
- Munksgaard, Jan Henrik. 2002. Mote, fornuft og følelse. I *Vest-Agder Fylkesmuseums årbok*. Kristiansand: Vest-Agder Fylkesmuseum.
- Munksgaard, Jan Henrik. Ei skykkje og en hambar. Trekk fra norsk og bulgarsk stavarkitektur. Upublisert manuskript. Kommer i minneskrift til Svein Mjaatvedt. Fylkeskonservatoren i Vest-Agder.
- Schjelderup, Helge. 1991. Brukshusene ved sjøen. I *Stavanger Museums Årbok*. Stavanger: Stavanger Museum.
- Sundt, Eilert. 1974-1978. *Verker i utvalg*. Oslo: Gyldendal.
- Vensild, Henrik. 1982. Højremshuse i Nord- og Nordvest-Jylland i historisk tid. I Bjørn Myhre, Bjarne Stoklund og Per Gjærder (red.), *Vestnordisk byggeskikk gjennom to tusen år: tradisjon og forandring fra romertid til det 19. århundre*. Stavanger: Ams – skrifter 7.
- Vakarelski, Christo. 1977. *ÖiçÉÉÄiäü çÄ ÅöäÉÄèü*. Sofija
- Vreim, Halvor. 1936-37. Trekk fra byggeskikkens geografi i Norge. *Årbok Foreningen til norske fortidsminnesmerkers bevaring 1936-37*: s. 33-64. Oslo: Foreningen til norske fortidsminnesmerkers bevaring.

Ei forteljing om mangfald – egdemål i tale og skrift

Rune Røsstad

Innleiing

Omgrepet «språkleg mangfald» er i høgste grad relativt. Mange vil nok meine at det helst gjeld for samfunn der det blir nytta fleire språk som er gjensidig uforståelege for kvarandre. Med det perspektivet er den tradisjonelle, norskspråklege variasjonen på Agder heller liten; med god vilje kan me forstå einannan ganske godt på tvers av dialektane og målformene. Samanlikna med forhold i ein del andre land har altså det språklege mangfaldet på Agder vore nokså marginalt. Likevel har agderfylka hatt – og har til dels enno – mange markerte skilnader i målbruken, i tale og i skrift, som både brukarane og forskarane har vist interesse for og lagt vekt på. Variasjonen er komen til som følge av ulikskapar i haldningar og leve-sett, men han er samstundes noko som gjer oss ulike. Isolert sett har me derfor å gjere med eit språkleg mangfald på Agder. Og det er eit mangfald me har trass i at Agder i ein del andre samanhengar blir sett på som éi eining, ein region.

Innafor ei sosiokulturell ramme kan ein ha to ulike innfallsvinklar til dette språklege mangfaldet. På den eine sida kan ein sjå på variasjonen som uttrykk for – eller symptom på – mangfald på andre område, anten dei tilhøyrer den mentale eller den sosiale sfæren. Dermed blir det gjerne tale om å leite i samfunnet og i historia etter årsaker til at variasjonen oppstod og blei halden ved like. På den andre sida kan me også nærme oss den språklege variasjonen som eit eige, sjølvstendig domene, som noko som lagar og uttrykkjer ulikskap, og som sjølv gjev eller styrkar mangfaldet i

det sosiale rommet. Det er altså ikkje berre slik at me er ulike og viser dette med språket vårt. Språket kan også vere noko som gjer oss ulike, noko som gjer at me ser på andre som annleis, og som gjer at me handlar annleis.

Forskarane kan altså undersøke, analysere og beskrive språket i eit geografisk område, dei kan kome fram til ei fagleg grunngjeving for at området kan seiast å ha språkleg mangfald, og dei kan leite etter årsakene til at det er slik. Samstundes kan det vere vel så viktig å spørje folka som bur i området, og som opplever dette språklege landskapet, om korleis dei oppfattar språkvariasjonen og ser på seg sjølve og andre. Det er ikkje sikkert at deira oppleving av forholda går overeins med det forskarane hevdar, og dersom ein ønskjer å seie noko om dette mangfaldet, er brukarane sitt syn på saka vel så relevant som det utanforståande fagfolk meiner. Frank Meyer nemner i sin artikkel at «objektiv» røyndom ikkje utan vidare blir opplevt som relevant av dei menneska røyndomen gjeld. Dette kan også gå andre vegen: Språkleg mangfald kan vere noko som blir opplevt som nettopp det, uavhengig av om det fagleg sett kan sjåast på som marginalt.

I det følgjande skal eg ta inn begge desse perspektiva, om enn i noko ulikt omfang. I tur og orden vil eg gje korte riss over det talespråklege og skriftspråklege mangfaldet på Agder, og eg vil drøfte kva desse forholda fortel oss om andre historiske forhold i landsdelen.

Mangfald i talemålet

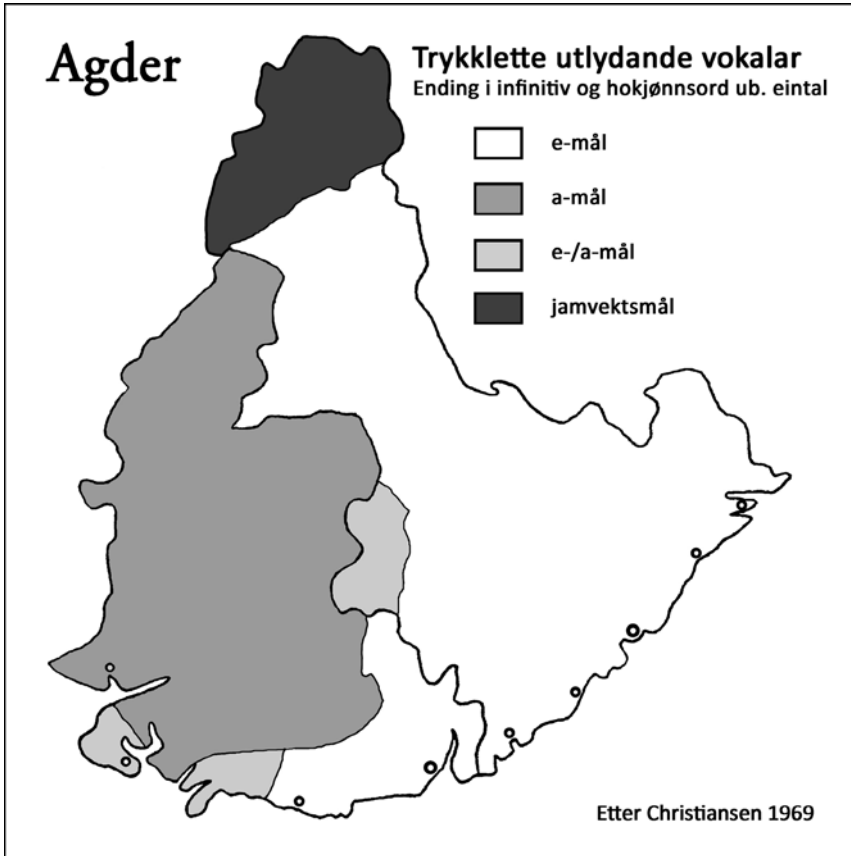
Det tradisjonelle talemålet på Agder varierer på to område. For det første har me variasjonen mellom bygdemåla, det vil seie dei dialektale draga og tilhøyrande grensene som i dialektforskinga har vore rekna som dei mest interessante. Denne variasjonen skriv seg dels heilt ifrå mellomalderen, sjølv om ein må tru at dei fleste dialektgrensene har flytta på seg gjennom åra. Vidare har det i tradisjonell mening også vore markerte talespråklege skilnader mellom bygder og byar på Agder. Ikkje alle dei egdske bymåla er utforska, men me kan gå ut ifrå at dei fleste byane har hatt eit talemål som skil dei frå dialektar i opplanda. I dag er ofte desse skilnadene på retur; variasjonane mellom by og land blir meir utviska.

I dialektforskinga har ein tradisjonelt vore oppteken av det ein kan kalle «store kategoriar» i språket, det vil seie systematiske drag i lyd- og

bøyingsystemet som varierer geografisk. I det følgjande skal me sjå på somme av dei draga som ein har rekna som dei viktigaste i norsk dialektologi, og korleis dei varierer geografisk på Agder. Mykje av denne variasjonen er i dag redusert, som følge av dialektendring og former for normalisering. Dialektologiens tradisjonelle beskrivingar er best dekkjande for korleis talemålsvariasjonen var for om lag 100 år sidan, meir og mindre for korleis det var i det gamle bondesamfunnet.

Kart 1 (s. 96) er eit utsnitt av det som har vore rekna som det viktigaste dialektdraget i norsk dialektologi. Kartet syner variasjonen i trykklette utlydande vokalar i infinitiv (t.d. *å kasta/kaste*) og i ubunden form eintal av linne hokjønnsord (*ei visa/vise*). Størsteparten av området har i desse kategoriane éi og same ending, anten *-a* eller *-e*. Dette er grunnlaget for at mange dialektologar har rekna Agder til det vestnorske målområdet (for eit oversyn, sjå Skjekkeland 1997, kap. 5). I austnorsk har ein derimot hatt såkalla jamvektsmål, det vil seie variasjon mellom ulike endingar etter eit bestemt, språkhistorisk mønster. På Agder kom dette jamvektsmålet berre inn heilt nord i Setesdal, i Bykle, noko som er eit godt vitnemål om eldre kontaktmønster i retning Vest-Telemark og austetter. I det heile kan langt dei fleste språklege drag og geografiske variasjonar i talemåla knytast til nettopp kontakt mellom ulike geografiske område. Det er såleis ikkje tilfeldig kva for delar av Vest-Agder som har fått same endingsvokalisme som i Aust-Agder. Kontakten langs kysten har vore mykje meir omfattande enn over heier og fjell, og administrative grenser har sjeldan vore til særleg hinder for spreing av nye drag i talemåla. På si side har ein i vestre delar av Vest-Agder halde på den opphavlege endinga *-a*, truleg med god støtte frå Rogaland i vest, der den endingsvokalismen er einerådande. Slik kan variasjonen mellom dei ulike særdraga ofte vere nokså gammal i eit område, og grensene kan over tid ha flytta seg svært lite.

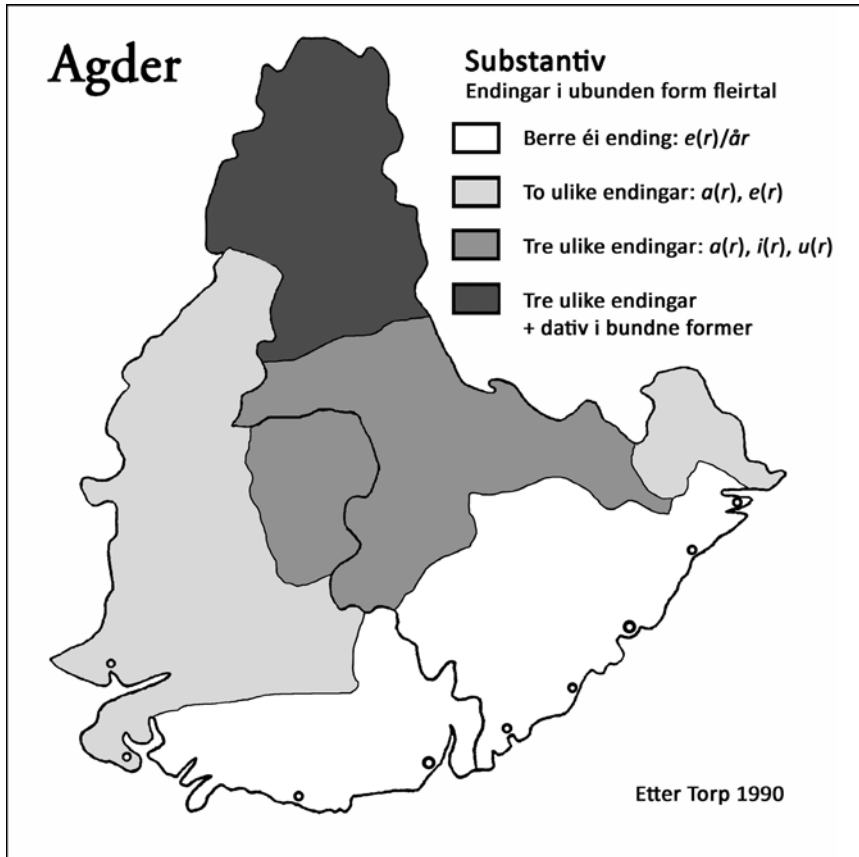
Eitt særskilt interessant skilje gjeld tonaliteten – eller tonelaget – i einskildord. Nesten heile Aust-Agder følgjer her det austnorske systemet med såkalla lågtone i tonem 1 (også kalla einstavings tonelag), det vil seie at den lågaste tonen ligg på førstestavinga i ord som *sola* og *huset*. Vest-Agder og (delar av) Høvåg i Lillesand har derimot det vestnorske systemet som ein kallar høgtone, altså med tonetoppen på førstestavinga i dei same orda (for utdjuping, sjå Skjekkeland 1997:31ff.). Bortsett frå at Høvåg her er

Kart 1 Trykklette utlydande vokalar.

sagt å høyre til Vest-Agder (Skjekkeland 1999a:82), følger grensa mellom høgtone og lågtone fylkesgrensa, som det einaste velkjende dialektdraget som samsvarer med denne administrative inndelinga. Draget er særleg interessant i samband med haldningar til og oppfatningar av dialekt, fordi det er mykje som tyder på at tonaliteten er eit svært sentralt kjennemerke for folk flest når dei plasserer folk geografisk ut ifrå talemålet deira.

Ein annan tydeleg tendens ved dei egdske talemåla er at dei gjennomgåande har fleire arkaiske drag jo lengre inn i landet ein kjem. Det gammalnorske språksystemet hadde til dømes langt fleire bøyingskategoriar og -endingar enn dagens norske talemål, og i indre Agder finn me fleire restar av dette systemet enn det me gjer langs kysten. Kart 2 syner noko av

Kart 2 Substantiv. Endingar i ubunden form fleirtal.

denne variasjonen i substantivbøyinga, og ein ser her at størstedelen av kysten står att med berre éi ending i denne bøyingskategorien. Dette er eitt av fleire døme på at ein kan kalle kystmåla meir «moderniserte», då målte etter kor mykje endring og utvikling det har vore frå gammalnorsk til i dag. Samstundes har også innlandsmåla fått ein del nye særdrag, som manglar langs kysten, og som også er døme på nyutviklingar som har laga avstand til det eldre språksystemet. Eitt av desse er overgangen til *dd* frå gammalnorsk *ll*, som i Setesdal og indre Vest-Agder gav former som *adde* (alle) og *fjødd* (fjell).

At det er kystmåla som er dei mest «moderniserte», er lett å forstå historisk. Folk langs kysten har gjennom åra hatt større grad av kontakt med

annleistalande, både innanlands og utover landets grenser, og me veit at slik kontakt set fart på dei fleste typar av språkending. Likevel er det ikkje utan vidare slik at kystmåla endra seg i retning av målet til dei ein hadde kontakt med, det er snarare slik at språkvariasjonen har stimulert til ending, somme gonger i retning av eit anna språk (til dømes ved at ein tok inn hollandske eller nedertyske lånord), andre gonger i retning av det som synest meir vilkårleg. Mange endringar har ofte preg av å vere ei form for «forenkling», sjølv om me skal vere varsame med å seie at språket av den grunn blir enklare. Eit nyare døme på slik utvikling har me i bruken av *du* for *deg* i dei fleste kyststroka av Aust-Agder (Broberg 2001), til dømes i setningar som *Det var hyggelig å snakke med du*. Endringa går ut på at subjektforma *du* tek over for objektforma *deg* (dialektalt *de/dæ*), slik at ein står att med *du* som gjeldande form i begge posisjonar. Vekslinga mellom dei eldre formene *du* og *deg* er eigentleg ikkje anna enn ein rest av det gamle kasussystemet, og endringa kan sjåast på som eit vidare steg i utviklinga av dette systemet, heilt parallelt med utviklinga i moderne engelsk der det i dag heiter *you* i begge posisjonane. Det aust-egdske talemålet er neppe påverka av engelsk på dette området, men det er truleg heller ikkje heilt tilfeldig at dette skjer nettopp i ein del av landet som har hatt stor grad av kontakt ut i nordsjøområdet.

Generelt går altså fleire av dialektgrensene på Agder langs det ein kan seie er to aksar, éin som går aust-vest og dermed skil kyst og innland, og éin som går nord-sør og skil austlege og vestlege strok. Det er heller få grenser som går saman i «flokk», og derfor er det vanskeleg å dele inn talemålet på Agder i få, større dialektområde. Den mest brukte inndelinga i norsk dialektologi tek som før nemnt utgangspunkt i den variasjonen som er attgjeven i kart 1 (s. 96). Med endinga *-a* er størstedelen av Vest-Agder dermed sagt å tilhøyre det vestnorske *a*-målsområdet, medan resten av Vest-Agder og nesten heile Aust-Agder kjem inn under *e*-målsområdet, også det kategorisert som vestnorsk. Lokalt på Agder blir denne inndelingsmåten heller lite interessant, sidan det altså er så mykje talemålsvariasjon som fordeler seg geografisk annleis. Egdemålet er ikkje ein storleik som kan beskrivast med få ord, til det er mangfaldet for stort.

Endå større blir mangfaldet når ein så trekkjer inn byane. Sjølv om det er lite utforska, kan me gå ut ifrå at byane på Agder har hatt innslag av det

me kan kalle «eit høgare talemål». I dette ligg det at borgarskapet vanlegvis utvikla bruk av standardnære former som skilde seg frå det vanlegare «folkemålet» i byen. I praksis gjorde dette seg gjerne gjeldande ved at borna blei pålagde «å snakke pent», noko dei då også gjorde i større og mindre grad. Fridtjof Voss skriv om dette i Arendal i 1940, og han hevdar at av menn i byen «taler så å si alle dialekt til daglig», medan det blant kvinnene er «flere som taler riksmål, dialektfarvet riksmål» (s. 54). Vidare skriv han at mange nyttar begge varietetane, alt etter situasjonen og kven dei taler med. Noko liknande har opplagt vore tilfelle i Kristiansand, men også i ein mindre by som Mandal var det «å snakke pent» ein realitet for ein del born og unge (Røsstad 2008:114 f.). Denne praksisen blei stort sett avvikla i løpet av dei første tiåra etter siste verdskrigen, og i dag er det snarare «folkemålet» som dominerer byane, medan «det høgare talemålet» mest berre finst som restar blant den eldre befolkninga.

Når det gjeld folkemålet eller det vanlege bymålet, hadde både alder og storleik på byane noko å seie for kor stor avstanden til dei næraste bygdemåla blei. I mange tilfelle var det nok slik at byfolk sjølv hevda at skilnadene var store, medan dialektforskarane kan argumentere for at dei derimot var heller få og helst gjaldt einskilde ord og uttrykk. Skilnadene kan derfor vere vel så mykje funderte på psykososiale forhold som på reelle, språklege forhold. I både store og små byar har det gjerne vore opposisjon mellom by og land, og det er derfor ikkje å undrast over at små skilnader i ordbruken kan ha fått mykje merksemd. På Agder er det derfor berre den største byen, Kristiansand, som hadde eit tradisjonelt folkemål som skilde seg markert ut ifrå områda utafør den gamle bykjernen. Til dømes var det berre her ein hadde allmenn bruk av formene *vi* og *ikke*, medan alle andre bymål på Agder tradisjonelt hadde *mi* og *ikkje*. I dei mindre byane tok ein etter kvart også i bruk meir normaliserte former, utan at ein rekna det som teikn på eller tilhøyrande eit «høgare talemål». Men dette gjaldt ofte berre einskildord, og sjeldan store kategoriar. Voss (1940:84) nemner til dømes verbforma *gikk* som den vanlegaste i Arendal bymål, medan det utafør byen heitte *gjekk*. I Mandal har formene *bo*, *tro* og *si* lenge vore dei mest brukte, i staden for bygdemålsformene *bu*, *tru* og *sei* (Røsstad 2008:75 f.).

Kva med «sørlandsk»?

Dersom «talemålet på Agder» og «egdemål» ikkje er særleg eintydige nemningar for korleis talespråket i området er, kva då med «sørlandsk»? Og «Sørlandet», for den saks skuld? Om ein ønskjer å la namnet Sørlandet gjelde heile og begge agderfylka, er «sørlandsk» kort og godt like lite brukande som til dømes «egdsk», «agdermålet» og liknande. Både «sørlandsk» og «sørlandsdialekt» er likevel velkjende omgrep, dei er særleg nytta av lekfolk, og spørsmålet er då kva me kan eller skal leggje i dei. Siktar dei berre til noko geografisk, eller kan ein også sjå noko språkleg i omgrepa?

Somme forskarar (Skjekkeland 1997:221 f., Papazian og Helleland 2005:106 f.) har i sine inndelingar av dei norske dialektane valt å la «sørlandsk» stå for det sørlege e-målsområdet i Noreg (jf. kart 1 ovafor). Ifølgje Skjekkeland femner dette området dermed «nokre sørlege ytre bygder i Telemark, heile Aust-Agder og tilgrensande ytre mål i Vest-Agder» (1997:221). Torp (2001) går imot dette, både fordi nemninga ikkje samsvarer med det folk flest oppfattar som «Sørlandet», og på grunn av den store språklege variasjonen me finn på Agder, ikkje minst at det her finst både typisk vestnorske drag og typisk austnorske drag i talemåla.

Korleis er «sørlandsk» då nytta av folk flest? Og kven er folk flest i denne samanhengen? I den lokalt utjevne boka *Sørlandet bak smeigeteppet* (Bringa et al. 1999/2000), som omhandlar ymse tilhøve ved landsdelen, er det mellom anna eit kapittel om «Språk». Under overskrifta «Kjennetegnet på Agderspråket» heiter det her:

De fleste nordmenn hører forskjell på sørlandske, vestlandske og trøndske dialekter. Hva er kjennetegnet for den sørlandske dialekten? Lærebøkene lærer oss at sørlandsk er kjennetegnet av bløde konsonanter og skarring.

Vi må også legge til at underdrivelsene og underfundighetene også preger dialektene. Underfundigheten og underdrivelsen kommer fram i alle delene av det sørlandske språkspillet, i ordene, setningene, uttrykkene, ordspillene, vitsene og i den sørlandske væremåten. (s. 129)

Påstanden om kva lærebøkene lærer oss, er helst misvisande; både skarre-*r* og såkalla «bløde» konsonantar er dessutan vel så utbreidde i Rogaland, førstnemnde også nordover på Vestlandet (sjå t.d. Skjekkeland 89 f. og 111 f.). «Underfundigheten» høyrer på si side vel heime i den mytologiske sfæren om sørlendingens «veremåte», og koplinga til dialekten er i beste fall tvilsam. Sitatet er eit godt døme på korleis mytar og stereotypiar forflatar og forenklar (sjå Berit Eide Johnsens artikkel), og som mytar flest har også denne nokre av røtene sine utafor landsdelen, på lik line med førestillingar om Sørlandet som bastionen for tregheit og pietisme, for å nemne noko. Ut ifrå dette er det forståeleg at «sørlandsk» er eit diffust omgrep; det mytologiske aspektet vanskeleggjer både geografiske og språklege avgrensingar.

Arne Torp (2001:73 ff.) argumenterer for at det finst ei meir eller mindre uklår førestilling om den «prototypiske» sørlandsken. Denne skal ha skarre-*r* og blaute konsonantar, og han skal vere eit *e*-mål (jf. kart 1 s. 96), noko som avgrensar han til kyststroka mellom Oksefjorden (mellom Arendal og Tvedestrand) og Lindesnes. Torp hevdar vidare, med støtte i nokre vage formuleringar av Vilhelm Krag, at denne sørlandsken også bør ha høgtone, noko som ekskluderer brorparten av Aust-Agder, slik at me står att med kysten Lillesand–Lindesnes. Dette siste er rett nok laust dokumentert, men det syner kor tøyelege spørsmål frå denne mytologiske sfæren eigentleg er. Me veit lite om folks oppfatningar om geografiske og språklege avgrensingar på Agder, men i denne samanhengen kan me vere sikre på at «sørlandsken» ikkje samsvarer med «talemålet på Agder».

Korleis opplever egdene sjølv det talespråklege mangfaldet?

Som døme på dei førestillingar og oppfatningar egder kan ha hatt og har om lokale og regionale talemålsforhold på Agder, vil eg referere frå mi eiga undersøking frå austre Vest-Agder (Røsstad 2008). Eg intervjuar 20 vaksne personar, mest lærarar, frå Søgne, Finsland i Songdalen kommune, Mandal by og Øyslebø og Laudal i Marnardal kommune. Desse informantane fekk mange ulike spørsmål knytte til variasjon og endring i sin lokale dialekt og i regionen. Éin gjennomgåande hovudtrend i intervjuar var at

informantane var svært lite opptekne av det «egdske» og det «sørlandske». I staden var fokuset deira på dei heilt lokale forholda og på språklege variasjonar som av dialektologane ofte er rekna som mikroskopiske. Eit par sitat frå intervjuet synleggjer dette:

... at du vil finne ganske betydelige dialektforskjellar vestover mot Marnardal, Laudal, og austover mot Øvrebø, Vennesla. Ja, innenfor Finsland er der betydelig forskjell, eller eg burde kanskje heller seie «var». (Mannleg informant frå Finsland)

Du skal ikkje ha store avstandar før der er forskjell på dialekten. Der er forskjell på dialekten i Laudal og der er forskjell til du kjem ned til Marnardal, og du kjem ned til Heddeland. Me [i Laudal] bruker mykje sånn y: *dykke*. Du kjem lengre nedover, så er det meir sånn *døkke*. (Kvinneleg informant frå Marnardal)

Sjølv om informantanes oppfatningar nok kan ha med reell språkbruk å gjere, er det slåande kor sterk vekt dei legg på denne typen variasjon. Ein vanleg påstand er at dei ulike bygdene og byen Mandal hadde *fleire* dialektar, og at den språklege variasjonen var svært tydeleg over *korte* avstandar. Informanten frå Finsland talar såleis om «betydelige dialektforskjellar» mellom og innafor dei gamle, små kommunane, og kvinna frå Marnardal gjev døme på det ho meiner er ein systematisk variasjon over nokre få kilometer.

Denne lokale orienteringa gjeld alle 20 informantane, og det er lite grunn til å tru at intervju med andre egder ville gjeve eit radikalt annleis resultat. Ut ifrå dette kan ein med rimeleg grunn hevde at språkbrukarane sjølv opplever eit større språkleg mangfald på Agder enn det som blir beskrive av dialektologane. Rett nok kan fagfolk innvende at slik «mikrovariasjon» nærast er tilfeldig og ikkje meir enn det ein må forvente når ein flyttar seg litt geografisk. På den andre sida er sjølve *merksemda* på variasjonen interessant, for han tener til å konstituere – eller forsterke – skilnader mellom lokalsamfunna, med dei følgjene at ein etablerer eit bilete av *oss* og *dei andre*. Slik kan språket vere eitt blant fleire aspekt som verkar dannande for einskap og samhald innafor lokalsamfunnet. Også dette synest tydeleg i oppfatningane til dei 20 informantane; for dei fleste er det

den gamle kommunen som geografisk og administrativ eining som er konstituerande for deira syn på den lokale dialekten. Dei taler såleis om «finslandsdialekten», «laudalsdialekten» og så bortetter, trass i at dei vel så gjerne påpeiker skilnader innafor dei same områda. Her må leggjast til at dette synet på lokal dialekt etter kvart er meir og meir fortidig, dels fordi dei gamle kommunane ikkje lenger finst, men også fordi skilnadene i talemålet no er blitt meir diffuse over dei gamle geografiske einingane og avstandane.

Skriftspråket på Agder – opposisjonen mellom nynorsk og bokmål

Ei motsetning mellom val og bruk av nynorsk og bokmål kan knapt seiast å utgjere eit mangfald aleine, men motsetninga tilfører det totale biletet av språkleg variasjon på Agder endå ein dimensjon. Dessutan er bakgrunnen for det eine eller andre valet rotfesta i mangfaldige, sosiokulturelle forhold i historia, og egdene framstår her som alt anna enn ei einsarta, homogen gruppe. Val av skriftspråk er på ein heilt annan måte ei medviten handling enn tilfellet er med talemål. Skriftspråksvalet er ofte tufta på ideologisk, eventuelt politisk ståstad, og i mange tilfelle er valet ein måte å synleggjere og understreke si eiga identitetsforståing på, anten det er tale om reell eller ønskt identitet.

Bruken av målformene på Agder kjem særleg fram i valet av skolemål, som nok var det som var mest avgjerande for den vidare bruken av den eine eller andre målforma. Her har nynorsken (kalla «landsmål» til 1929) glansperioden sin i tida ca. 1900–1940, målt etter den framgangen han hadde i grunnskolen. Perioden var jamt over ei oppgangstid for målforma ved at ein etter lokale folkerøystingar tok nynorsken i bruk i fleire og fleire skolekrinsar, noko som reduserte bruken av bokmålet (kalla «riksmål» til 1929). Toppen i Aust-Agder blei nådd noko før 1940: For åra 1935 og 1938 blir det oppgjeve at 41 % av folkeskoleelevane i fylket hadde nynorsk. Den tilsvarende toppen for Vest-Agder var 45 % i åra 1942 og 1945–46 (Grepstad 2005: tabell 8.13).

Det er noko vanskeleg å følgje overgangen til nynorsk i detalj i denne perioden. For det første finst det ikkje fullstendige oversiktar over gjel-

dande målform i skolekrinsane på bestemte tidspunkt, og i tillegg hende det at krinsar som var gått inn for nynorsk eitt år, gjekk attende til bokmål ei tid seinare (jf. Vollan 1995). Eit godt innblikk i hovudtrendane i utviklinga over tid får ein likevel av Olav Arne Kleveland's artikkel frå 2006. Kart 3 nedafor er utarbeidd på grunnlag av opplysningar Kleveland har samla inn for året 1921.

Kartet er ikkje fullstendig, til dømes skulle ein tru at også Gjøvdal hadde landsmål i éin eller fleire skolekrinsar, mellom anna fordi kommunen var ein av dei som i 1927 fremma krav om å få skriv frå det offentlege på landsmål (Kleveland 2006:43). Kleveland opplyser at ein saknar tal for Birkenes, Herefoss og Tonstad (jf. spørsmålsteikna på kartet), men at alle tre kommunane skal ha hatt krinsar med landsmål (ibid.:40, jf. også Vollan 1995 om Birkenes). Som nemnt gjekk fleire av skolekrinsane over seinare, og innan 1940 var nynorsken meir eller mindre einerådande i fleire av dei kommunane som har kvit eller lys farging på kartet. Dette gjaldt særleg i innlandet, men også i kystkommunane Nes, Lyngdal og Sønedeled fekk nynorsken innpass i perioden (Kleveland 2006:41 f.).

Fram mot andre verdskrigen blei nynorsken altså svært dominerande i skolen i nær sagt alle innlandskommunane på Agder, medan byane og dei fleste kystbygdene stod imot og heldt på riksmålet/bokmålet. I grove trekk vann nynorsken fram også i dei same områda i kyrkja, den lokale administrasjonen og i kulturlivet. Det siste er i dag enno godt synleg, ved at mykje av den eldre, lokale litteraturen frå det indre Agder er skriven på nynorsk.

Etter krigen tapar derimot målforma terreng, først i dei områda der han var komen seint inn og stod svakast med få skolekrinsar. Årsakene var truleg fleire og samansette, og skal her berre nemnast sporadisk. Eitt problem for nynorsken var dei mange skolesamanslåingane, som gjorde at der bokmål var fleirtalets språk, der blei bokmål einerådande som skolemål. I mange av desse områda hadde nynorsken også ei kort brukshistorie, og målforma var lite konsolidert når brukarane av ho møtte nye utfordringar. Ei av desse utfordringane ligg i det at Agder utgjer eit «randsonerområde» for nynorsken, og ikkje minst at dei meir folketette bystroka alltid har hatt bokmål. Med auka urbanisering og kontakt over lange avstandar blei det nok vanskeleg for mange i bygdene å halde ved like

«annleisheita» si. Brorparten av egdene som hadde nynorsk i grunnskolen, og som tok vidaregåande skole og høgare utdanning, gjorde dette i bokmåls-område og bokmåls-miljø, og dei blei då stilde overfor eit personleg målformval som ofte var vanskeleg. Slik er det til dels enno for dei få nynorskbrukarane som er att på Agder, og resultatet var og er i mange tilfelle bokmål. Eit anna «randsone-problem» er det at nynorskbygdene ofte har tilflytting av bokmålsbrukarar. Mange av desse ønskjer noko anna for borna sine og står derfor i fremste rekkje i å krevje folkerøysting om målforma i skolen. Argumentasjonen deira er mellom anna pedagogisk, at bokmålet er lettare å lære fordi det går att i alle andre samanhengar.

Nynorskens attendegang på Agder har gått føre seg heilt fram til i dag, men noko langsamare dei siste tiåra. I 1959 var den prosentvise delen av nynorskelevar i grunnskolen komen ned i 21 % i Vest-Agder, det vil seie meir enn halvert frå det siste toppåret i 1946. Det tilsvarande talet for Aust-Agder var 30 % (Grepstad 2005: tabell 8.13). For perioden 1965–2003 har Grepstad (2005: tabell 7.3) registrert 43 folkerøystingar på Agder, der 22 har enda opp i vedtak om bokmål. Fleire av desse har preg av reine omkampar, til dømes i Gjerstad krins i Gjerstad som hadde tre folkerøystingar som alle gjekk i favør av nynorsk (i 1968, 1973, 1994) før den fjerde røystinga i 2000 resulterte i vedtak om bokmål. I 2004–05 var så den prosentvise delen av nynorskelevar i grunnskolen komen ned i 6,8 % i Aust-Agder og 3,8 i Vest-Agder (ibid.: tabell 8.20). Bortsett frå éin einskild nynorskelev i Vegårshei, gjekk desse då på skolar i Bykle, Valle, Bygland, Evje og Hornnes, Åmli, Åseral, Audnedal, Hægebostad, Kvinesdal og Sirdal. Denne situasjonen er nokså samanfallande med dei målvedtaka som gjeld i agderkommunane i dag, det vil seie vedtak om kva om skal vere tenestemål i kommunens kommunikasjon med statlege organ. Her har Bykle, Valle, Bygland, Åmli, Åseral og Hægebostad gjort vedtak om nynorsk. På si side har alle kystkommunane på Agder, bortsett frå Risør, vedteke bokmål, medan Risør og alle dei resterande innlandskommunane har stilt seg nøytrale i dette spørsmålet (kjelde: *Lovdata*).

Nynorsken står altså att med eit lite – i demografisk meining – kjerneområde på Agder. I dei kommunane som har vedteke å vere nøytrale, er det i dag lite og stadig minkande bruk av målforma, både i skolen, kyrkja og administrasjonen. Nøytraliteten er derfor helst ei følge av at det enno

lever folk som hadde nynorsk som opplæringsmålet sitt, og det at nynorsken ei tid stod så sterkt i den lokale kulturen, og enno er synleg i til dømes bygdebøker, folkeminne, lokale songar og liknande.

Skriftspråket og brukarane

Me veit etter måten lite om korleis dei egdske skriftspråksbrukarane har opplevd denne motsetninga mellom målformene, og korleis dei såg på andre som følgje av bruk av ei anna målform. Me må likevel tru at ho har betydd ein del for dei som møtte motsetninga i det daglege eller i særskilde situasjonar. Det er naturleg at målformvala har tydeleggjort kulturelle motsetningar, begge vegar; nynorsk-bygdene er i byfolks auge blitt endå meir «bygder», og bokmålsbyane og -kysten har gjerne blitt meir urbane i nynorskfolks auge. Nynorskbrukarane som kom inn til byane for å arbeide eller gå på skole, møtte eit nytt og annleis språkmiljø, og i den grad dei tona flagg og nytta sitt eige språk, blei dei også sedde på som annleis av byfolka. Desse møta var ikkje like lette for dei som kom utanifrå, og førte ofte til at dei la om på både talen og skrifta som dei var vande med å bruke. Helge Omdal (1994) har dokumentert at det i dei første tiåra etter andre verdskrigen var svært vanskeleg å vere dialekttalande setesdøl i Kristiansand, og dei fleste la derfor mykje om på talemålet sitt. No er skriftspråket ikkje like synleg som talemålet, men for bokmålsskrivande byfolk har gjerne skriftleg nynorsk også vore sett på som nokså avvikande. Det er derfor ikkje å undrast over om mange også valde å leggje om på måten dei skreiv.

I dei ovannemnde intervjuva frå mi eiga undersøking i austre Vest-Agder (Røsstad 2008) kom det meir og mindre direkte fram kva det å vere nynorskbrukar kan ha hatt å seie for brukarane sjølve. Intervjuva dreidde seg i hovudsak om lokale og regionale talemål. Halvparten av informantane var frå bokmålområda Søgne og Mandal by, og i samtalanane fokuserte dei nesten berre på det som skulle vere hovudsaka, talemålet. Den andre halvparten var derimot frå Finstrand og Marnardal, og nesten alle hadde hatt nynorsk som opplæringsmål. Det som var slåande, var at desse personane i langt større grad trekte målforma nynorsk inn i dei vurderingane dei gjorde av den lokale dialekten. Det kunne dreie seg om jamføring av

skrift og tale, eller at dei såg på bokmålets inntog som viktig for den dialektendringa som har skjedd. Forholdet mellom skrift og tale verka ikkje alltid like relevant eller gjennomtenkt, men det mest interessante her er den bevisstheita om spørsmål knytte til eiga målform som dei la for dagen. Dels har nok denne bevisstheita å gjere med overgangen til bokmål, som alle informantane hadde opplevd, dels har det gjerne å gjere med at Finsland og Marnardal var «randsoneområde» for nynorsken, og innbyggjarane derifrå opplevde motsetninga mellom målformene både tidt og ofte.

Følgjande sitat er eit døme på korleis nynorsken har vore viktig for ein kvinneleg informant frå Marnardal:

Viss eg skal skrive noe, så må eg skrive nynorsk. Eg kan ikkje komme til å skrive «jei», nei, for her er jo dialekten «æg», og det er jo mye nærmere «eg» [...] Mi hadde jo aksjon for nynorsken her på skolen, når det blei avstemning for å få bokmål. Då var eg jo aktiv oppi det der, då hadde mi jo dialektprøvar. Og så blei det jo tatt vekk i kyrkja òg, og det var altså så vondt å lese Fadervår på bokmål, det tykkjer eg er for tungvint enno. Det er jo òg mangfoldige år sia; enno står eg [...] viss ikkje det skal vere høgt, så tar eg det inni meg på nynorsk. (Kvinneleg informant frå Marnardal)

Folkerøystinga som informanten taler om, gjekk føre seg i 1973, og resulterte i overgang til bokmål. Overgangen i kyrkja skjedde visstnok seinare, og det er verdt å merkje seg kor viktig nynorsken har vore for denne informanten i samband med kyrkjegangen hennar.

Frå Marnardal og ned til Mandal by er det mindre enn 20 kilometer, men i språkleg meining synest avstanden å ha vore mykje lengre, jamfør dette sitatet av ein mannleg informant frå byen:

Men det hang igjen så langt som i min barndom, så sa jo mi mor til oss barna «snakk pent». Og «snakk pent», da skulle mi over og si «vi vil ikke». Ja, veldig pent språk, pent bokmål, altså. [...] Det er jo noen som sier at mandalsdialekten ligger nærmere, at det må vere lett å skrive nynorsk, for han ligger så nærme nynorsk. Det har eg jo hørt folk si, men det meiner eg stemmer ikkje. Eg kan ikkje forklare hvorfor min dialekt ligger nærmere bokmål; det er mulig det

hører sammen med dette her som mi mor sa, «snakk pent», at det er det, men altså målsettinga var bokmål. (Mannleg informant frå Mandal)

Informanten siktar til ein oppvekst i 1940- og 1950-åra, og han er ein av dei få som trekkjer inn bokmål i intervjuet. Samanhengen er klar, i og med at han oppfatta det slik at det å tale «pent», det var å tale bokmål. Avstanden til nynorsken litt oppi dalen har med andre ord vore svært stor.

Kvifor vann nynorsken fram, og kvifor ikkje?

Det å velje skriftspråk er noko anna enn å «velje» talemål; val av skriftspråk er ei bevisst handling på ein heilt annan måte, og det er derfor meir openbert motivert av noko utafør språket, noko ikkje-språkleg. Sjølvsgagt kan ein leggje til grunn at skriftspråket ein vel, ligg tettare opp til talemålet ein nyttar, men også då er motiveringa ikkje-språkleg, til dømes tufta på pedagogiske eller ideologiske argument.

Nynorskens framgang i det indre av Agder er som i landet elles særleg knytt til bondestandens sjølvhevdning og nye sosiale og politiske rolle, og til framveksten av den frilynte ungdomsrørsla og interessa for det norske og det nasjonale. Kva som var utslagsgjevande for at ein tok den nye målforma i bruk, kunne nok variere noko frå bygd til bygd, men uansett måtte overgangen ha ei viss oppslutning blant folk lokalt. Frå 1892 fekk lokalsamfunna ved skolestyra råderett over kva for målform som skulle nyttast i skolen, og i 1915 kom ordninga med at opplæringsmålet skulle avgjerast ved folkerøysting i skolekrinsen (Grepstad 2006:19, 30).

Som me har sett ovafor, gjekk overgangen til landsmål/nynorsk føre seg over tid på Agder. Den nasjonale vinden bles ikkje like sterkt utetter i perioden, og samfunnet endra seg mykje. Det same gjorde målformene, med omfattande rettskrivingsendringar i 1907 (for riksmål), 1917 (riksmål og landsmål) og 1938 (bokmål og nynorsk). I diskusjonane om opplæringsmålet i Birkenes spelte desse endringane ei rolle, dei kunne vere utslagsgjevande for at målformspørsmålet kom opp, og dei kunne også ha noko å seie for resultatet (jf. Vollan 1995). Gjennom heile perioden blei det arbeiddd for målsaka på ulike hald. Mållag blei skipa og organiserte seg på ulike nivå, og hadde sjølvsgagt som sitt hovudmål å auke utbreiinga av den

nye målforma. Derimot kan etableringa og framveksten av dei mange ungdomslaga ha vore vel så viktig for målsaka i mange lokalsamfunn. Ungdomslaga kunne nå vidare ut med sitt breiare engasjement og praktiske arbeid på fleire felt, og sidan organisasjonen etter kvart stilte seg heilt og fullt bak målsaka, blei det også frå dette haldet drive arbeid som ein elles tenkjer seg var typiske oppgåver for mållaga. Eitt døme er skipinga av Agder målkontor i 1929, som skulle tene til fremjing av målreisinga. Bak dette stod fylkesungdomslaga og fylkesmållaga i Aust-Agder og Vest-Agder. Initiativet ser ut til å vere kome frå fylkesungdomslaget i Vest-Agder allereie i 1921 (Lande 1968:81, 98). Elles blir også lærarane trekte fram som ei særleg viktig drivkraft for målsaka, mellom anna gjennom det at dei ofte stimulerte til kulturelle aktivitetar og hadde autoritet i lokalsamfunna (jf. t.d. Almenningen et al. 2002:88, Slettan 1998:295f.).

Ein skal heller ikkje sjå bort ifrå at nynorskens frammarsj i kommune etter kommune kan ha vore stimulert av ein «smitteeffekt», og dermed noko sjølvforsterkande. Når folk såg at ein i nabokommunar som det var «naturleg å samanlikne seg med», tok steget over til landsmålet/nynorsken, har det gjerne plassert spørsmålet langt framme i bevisstheita, slik at vegen til dagsorden blei kort. Tenkjer me den tanken vidare, kan det då vere at ein somme stader fekk vedtak om ny målform som var lite grunnfesta i haldningane og i bruken, men meir fordi det var det «politisk korrekte» å gjere. Her kan også mobiliseringar ha hatt sitt å seie; ikkje sjeldan blei det utøvd påverknad i forkant av folkerøystingane (jf. Vollan 1995). Dersom dette har vore tilfelle, kan det også forklare kvifor ein mange stader raskt gjekk attende til bokmål etter 1945; nynorsken var ikkje blitt godt nok etablert som bruksspråk lokalt.

Ser ein på utviklinga på Agder over tid, kan det derimot vere vel så interessant å spørje kontrafaktisk: Kvifor fekk ikkje landsmålet/nynorsken meir innpass i bygdene langs kysten? Kva var det med desse områda som gjorde at folk valde å behalde riksmålet/bokmålet? Kystbygdene hadde også ungdomslag og mållag, og også her fanst lærarar og lokale eldsjeler som helst såg at det danskætta skriftspråket fekk avløyning. I alle fall synest det for lett vint å berre seie at norskdomen og det nasjonale stod svakare enn i innlandet. Til ein viss grad er det eit samsvar med det politiske landskapet på Agder på byrjinga av 1900-talet, med «venstredomi-

nans i landdistriktet, særleg [i] mellom- og indre bygder, og høgrefleirtal i dei fleste byane og mange kystbygder» (Slettan 1998:431). Same mønsteret ser ein også i resultatet av folkerøystinga om monarki/republikk i 1905 (Nærbøvik 1999:207), med høgast tilslutning for republikk i om lag dei områda der Venstre dominerte. Slettan (1998:437) nemner (etter Hans Try) i denne samanhengen ideen om ein «radikal tradisjon» i indre Agder, som går historisk langt attende, og som i opposisjon til «stormannsveldet» hadde egalitære ideal. Dette er ei førestilling som kan koplast til framgangen for målsaka, dersom det til grunn for overgangen til landsmål/nynorsk helst låg sosiale og pedagogiske argument, og ikkje berre nasjonale motiv. I så fall må ein kople «radikalismen» i Kristiansand til andre forhold; for også her var det venstredominans og mange som røysta for republikken. Elles skulle argumentet innebere at kystbygdene i større grad stod for ein slags kulturkonservatisme, og at det også tente til forsvar for eit språkleg status quo.

Det at heile kysten av Agder stort sett blei verande utan landsmål/nynorsk, gjer det altså nærliggjande å leite etter éi felles årsaksforklaring. Kan hende er det likevel eit blindspor, eller i alle fall ei forenkling. Me har å gjere med bygdesamfunn som var ulike på fleire vis, og me har å gjere med ein relativt lang tidsperiode. Dei lokale forholda endra seg over tid, og det som hindra eller svekka målsaka lokalt, kan også ha variert over tid. Samstundes er motsetninga kyst–innland gjennomgåande for heile perioden, og det kan derfor tenkjast at visse faktorar var avgjerande, faktorar som var meir eller mindre felles for kystområda.

Eitt spørsmål for seg gjeld nærleik og avstand mellom målformene og dei lokale talemålsvarietetane, altså dialektane. Jamt over er det nok rett å seie at tradisjonelt talemål i innlandet ligg nærare nynorsken enn talemål langs kysten gjer. Om ikkje dette mønsteret alltid er like tydeleg, kan dessutan folks *oppfatningar* om at det er slik, ha vore like viktige. Og det er godt mogleg mange egder har oppfatta det nettopp slik; til dømes kan kystegden ha kopla innlandsdialektar til nynorsk, nettopp fordi nynorsken der kom i bruk. Då har det gjerne vore kort veg til ei førestilling om at hans eigen dialekt låg nærmare bokmålet. Slike oppfatningar kan ha gjort egdene langs kysten meir framande for målreisinga, uavhengig av om også deira mål ligg nærare nynorsken enn bokmålet.

På eit særskilt område skil likevel delar av det egdske kystmålet seg markert frå nynorsken. I tradisjonell nynorsk var lågtyske lånord med orddanningselement som *an-*, *be-*, *-het* og *-else* (såkalla «anbehetelseord», til dømes *anbefale*, *nærhet*) lenge nærast forbodne, av puristiske årsaker. I ei undersøking har Martin Skjekkeland (1999b) dokumentert at slike ord er langt meir utbreidde i Kvinesdal enn i jamføringsområdet Bø i Telemark. Den utbreidde bruken meiner Skjekkeland er typisk for dei ytre stroka på Agder, og han set det i samanheng med kontakten med Nord-Tyskland og Holland, men også med lekmannsrørsla og pietismen (s. 105 f.). Om det siste skriv han:

I Kvinesdal har kristendomen med pietismen og bedehuskulturen vore så viktige delar av den folkelege kulturen at fleire av desse orda på ein måte er blitt ein del av allmennspråket. Undersøkinga mi peiker i denne lei. Særleg tydeleg kjem dette fram i Kvinesdals-målet i bruken av ord som *forgjengelighet*, *fordragelighet*, *fullkommenhet*, *skrøpelighet*, *bekjennelse*, *erkjennelse*, *velsignelse*, *fortapelse* [...] (ibid.:103)

Med dette blir språkleg avstand éi mogleg årsak til at folk ikkje har kjent seg heime i nynorsken. Døma Skjekkeland gjev, hadde ingen plass i målforma og måtte erstattast av meir framande ord som ikkje fanst i dagleg-talen til folk. Dette kan vidare ha vore med på å forklare kvifor ein i mange bygder gav avkall på nynorsken i seinare folkerøystingar, til dømes i nett-opp Kvinesdal, sidan ikkje nynorsken var blitt ein del av den «regionale identiteten», slik som i delar av Telemark (ibid.:105).

Men kan så dette forklare kvifor målreisinga ikkje vann fram langs Agder-kysten? Gjorde skilnadene i ordtilfanget det slik at kyst-egdene blei negative eller likesæle til landsmålet/nynorsken, fordi dei ikkje kjende seg heime i målforma? Eller sagt på ein annan måte: Var utforminga av målforma ei viktig årsak for kven som tok ho i bruk? Spørsmålet er vanskeleg, særleg fordi me ikkje har vitnemål om at det blei diskutert i dei aktuelle kystområda. Det me likevel skal merke oss, er at mange bygder på Agder tok landsmålet/nynorsken i bruk, trass i dette lågtyske innslaget. Me kjenner ikkje til kor langt inn i landet det framande ordtilfanget hadde stort råderom, men det var neppe avgrensa til

berre den ytre kysten. Det synest altså tydeleg at andre, ikkje-språklege faktorar har vore «i sving», og då er det nærliggjande å tru at dette også gjeld i områda der ikkje målreisinga vann fram. Forholda som ifølgje Skjekkeland førte til det store innslaget av lågtysk ordtilfang, utanlandskontakten og lekmannsrørsla, kan ha vore viktige også på andre måtar.

Ein kan tenkje seg fleire, andre årsaker som gjorde at målreisinga hadde vanskelege kår i kystbygdene. Den eine har å gjere med framveksten av den lågkyrkjelege lekmannsrørsla – bedehuskulturen – som nettopp kom til å stå sterkast langs kysten (Seland 2006:357). I ei mykje brukt innføringsbok i norsk språkhistorie står det å lese at det for landsmålet var viktig «at det i 1880- og 1890-åra slo igjennom i dei kristelege lekmannsmiljøa i kystbygdene på Vestlandet og Sørlandet» (Almenningen et al. 2002:89). Dette verkar ikkje å vere rett for Sørlandet sin del; fram til og med dei første tiåra av 1900-talet er bruken av landsmål stort sett nokså marginal i bedehusmiljø på Agder (Seland 2006:188). Snarare kan bedehuskulturen ha fungert som ei motkraft for målreisinga, særleg i den tidlege fasen, og særleg langs kysten. Her fanst det også mange frilynte ungdomslag, som ofte blei motpolar til bedehusmiljøa, og ein taler gjerne om ei kulturkløyving i bygdesamfunna på denne tida, ved at ein-skapskulturen døydde ut, og at ein mange stader fekk kristelege og meir verdslege miljø som stod i opposisjon til kvarandre (Slettan 1998:308). Opposisjonen var på mange måtar ein ideologisk tufta kulturkamp (sjå Bjørg Seland's artikkel), og kan ha gjeve bedehusfolket god grunn til å halde landsmålet på ei armlengds avstand, så lenge det blei assosiert med det frilynte og kanskje også med ein ikkje-kristeleg radikalisme. Dette mønsteret finn me att i Gabriel Øidnes sosiologiske beskriving av motsetningar mellom Austlandet og Vestlandet, der kysten vest for Lindesnes blir halden fram som eit særleg vanskeleg område for både den frilynte ungdomsrørsla og for målreisinga (1986 [1957]:46).

Me må tru det har vore lokale variasjonar når det gjeld konfliktar og grad av opposisjon, og det er i ettertid ofte vanskeleg å seie kva posisjon målsaka hadde i dette biletet. Opposisjonen synest i alle fall tydeleg nok på Lista, ifølgje Njål Veres framstilling av saga til Lista ungdomslag (1992). Då laget blei etablert i 1892, blei det møtt med motstand frå mange byg-

defolk, ifølgje Vere på grunn av uro for korleis det skulle gå med ungdommen, og det enda i første omgang med at laget blei nekta tilhald i skolehuset i krinsen (s. 26 ff.). Vere siterer frå bladet Lister, som fortel at det på eit av dei avgjerande møta var til stades 50 «husfædre» som sette strenge vilkår for eventuell bruk av skolehuset, noko ungdomslaget ikkje ville godta. Frå Flekkefjord fortel Seland (2006:197 ff., jf. også artikkelen hennar i denne boka) om ein liknande motstand då eit ungdomslag blei stifta i 1898, og frå Tonstad om den hatske innstillinga bedehusfolket la for dagen overfor det frilynte ungdomslaget, ifølgje ei kvinne som kom til bygda tidleg på 1900-talet. I lokalsamfunn der klimaet var så konfliktfylt mellom dei to ulike miljøa, kan det naturleg nok ha vore vanskeleg å vinne gehør for målsaka. Ifølgje Seland var det ikkje berre ulike verdisyn som her kolliderte, det var «også en kamp om makt og ressurser – om hvem som skulle ha autoritet og forvaltningsrett over bygdesamfunnets «offisielle» kultur og sosiale kodeks» (ibid.:201).

Kor sterkt og kor lenge landsmålet/nynorsken blei assosiert med frilynteheita, kan derimot ha variert noko frå stad til stad, avhengig av konfliktklimaet og andre, lokale tilhøve. Etter kvart blei målforma stoverein og tilmed populær i lekmannsrørsla. Tvinnereim (1973:606) taler om at landsmålet blei «kristna» i 1890-åra og siktar då til Vestlandet og Volda, men på Agder var det altså berre lite bruk av landsmål/nynorsk i lekmannsrørsla før mellomkrigstida (Seland 2006:188).

Kulturkonflikten mellom bedehusmiljø og dei frilynte var viktig nok i mange egdske bygder, men opptok langt ifrå alle innbyggjarane. Det var mange andre sider ved lokalsamfunna, og det synest noko spissfindig å skulle forstå den manglande framgangen for målreisinga berre på grunnlag av dette eine motsetningsforholdet. Målreisinga var eit prosjekt med nasjonale overtonar, assosiert med bondestanden og meir eller mindre rotnorsk kultur, utøvd gjennom ymse aktivitetar, mellom anna dei som ungdomslaga dreiv. Det var noko ruralt sjølvhevdande over målreisinga, innevevd med sosiale og demokratiske argument i det at folkemålet skulle vere basis for skriftspråket. Det var dermed også noko elitistisk over ho, ved at målsak ofte blei fronta av dei «beste menn» i bygda – bonden, læraren, presten – folk som hadde både kulturell og materiell kapital. Ser me så på egdene som budde i dei ytre kystbygdene, så hadde dei fleste eit visst

forhold til jorda, og helst oppfatta dei seg sjølv som bønder. Brorparten hadde nok også eit nasjonalt sinnelag og mange voner om sosial og demokratisk framgang. Likevel – i forhold til det som var kjernen i målreisinga – er det noko ved kystbygdene som skurrar.

Agder kan på grunnlag av fysiske forhold i geografien delast inn i tre landskapsbelte (Slettan 1998:21). Dette er forhold som har vore viktige føresetnader for ei rad skilnader, i demografi, næringsliv og levemåte. Til det ytre beltet kan ein rekne dei bygdene som har kystline, og desse er i stor grad samanfallande med dei «vanskelegaste» områda for landsmålet/nynorsken. Her ligg også byane på Agder, som perler på ei snor, slik at alle dei omkringliggjande bygdene har nærleik til ein eller fleire byar. Og like utafør ligg havet, som gjev ein relativ nærleik til andre strok av landet og til det store utland. Samanlikna med bygdene i innlandet, der jord og skog var dei viktigaste levevegane, var mangfaldet langt større langs kysten. Her var fleire innbyggjarar og meir ustabile forhold i demografien. Sjøen var levevegen for mange, heilt eller delvis, og innslaga av tenesteytande verksemdar var langt fleire. Det var altså mangt i kystbygdene som ikkje stod særleg nært det verdigrunnlaget målreisinga blei assosiert med. I sum kan brorparten av dette relaterast til to forhold: verksemda på sjøen og nærleiken til byen.

Ein kan hevde at den kontakten egdene gjennom sjøfart og handel hadde med utlandet, gav dei impulsar som gjorde at dei orienterte seg i retningar som ikkje samsvarer særleg godt med det verdisynet som låg til grunn for målreisinga, bondestandens sjølvhevdning på nasjonalt grunnlag. Denne typen mentalhistorie er sjølvstundt vanskeleg å etterprove, især i ein kontrafaktisk kontekst. Det er likevel rimeleg å tru at mange av dei som var knytte til sjøen, gjennom både fiske og utanriksfart, var meir eller mindre framande for målsaka. No blei det gjerne drive målreisingsarbeid også i kystbygdene, men tilslutninga til arbeidet var neppe så vidtfernande som i mange innlandsbygder. Gunnar Lande siterer frå ein «skjemte- artikkel» i Unge Agder om skipingsmøtet for Søgne mållag: «Det viste seg at nord- og vestferdingane var alle målfolk, meda aust- og sørferdingane var jamt over imot» (1982:86). Og då nokre skolekrinsar i Søgne tok steget over til landsmål i 1920, skjedde det typisk nok i dei to nordlegaste krinsane, lengst borte frå sjøen. Saka blei driven fram av to

lokale, sjølveigande bønder som var engasjerte i ungdomslaget og i det som etter kvart blei mållaget (ibid.:83f.). Den eine, Anton Dahl, var også svært aktiv på fylkesnivået i ungdomslaget, mellom anna var han tilsett som skrivar i laget frå 1919 til 1928 (Lande 1966:77, 95). Inntrykket av den delte bygda synest tydeleg; målsaka hadde beste grobotnen blant dei som var tettast knytte til jorda og skogen, medan motstanden og likesæla var meir påtakeleg i miljøa der sjøen var viktigare. Når det gjeld nettopp Søgne, har Try (1996:98) funne at fiskarar i svært liten grad deltok i foreiningslivet; dei stod helst utafør, og Try set det i samheng med den lokale statusen dei hadde. Dette var rett nok så tidleg som i 1891, før stiftinga av ungdomslag og mållag, men det er grunn til å tru at mønsteret heldt seg.

Bygdenes nærleik til byane kan mange stader ha vore vel så problematisk for målreisinga. Sjølv om det fanst bondeheimar og det blei drive mållagsarbeid i fleire av agderbyane, var dei som byar flest i Noreg stort sett reine bastionar for riksmålet/bokmålet. Dette kan reknast som del av ei slags «urban danning», som blei assosiert med heilt andre verdiar enn dei som låg til grunn for målreisinga. Spørsmålet er då om og i kva grad den urbane danninga gjorde inntog i dei næraste bygdene, på ein måte som var negativ for målsaka. Det synest å vere noko slikt Peter Lunde har i tankane når han skriv om talemålet i Søgne i 1913:

Der er nokon skilnad paa talemaalet i tjukke bygdi og i utkantarne; og så hev sjølvsagt dei meir eller mindre kondisjonerte sitt eige maalføre her som andre stader. Det «dana» maalføret ihop med avis-lesingi og det ordskiftet som dermed fylgjer, syg ut or bygdemaalet meir og meir av det vesle det hev att av gammal hevd og heider, so det syner alt fleire av dei kjenneteikni som sermerkjer det rettelege vulgærmaalet. (Lunde 1968 [1913]:3)

Tanken om urban påverknad inneber ikkje at bygdene blei urbaniserte; det var enno lenge til dei blei forstader og «sovebyar». Byen og bykulturen gjorde seg likevel meir og meir gjeldande for folk på landet, ikkje berre som følgje av auka kontakt i dagleglivet, men truleg også fordi fleire menneske knytte seg mentalt til byen og det byen stod for. For folk i kystbygdene var det fleire utgangspunkt for slik tilknytning, til dømes at ein søkte arbeid og utdanning i byen, eller at ein hadde gjort det godt økonomisk og

ville vise det i levesettet sitt. I Søgne har det vore ein lang tradisjon for at folk frå strandstaden Høllen og uthamna Ny-Hellesund var «finare» enn andre, som følgje av handel og sjøfart (reiarskap) og god økonomi. Det «fine» kom til syne mellom anna i at talemålet deira likna meir på bymålet i Kristiansand (Røsstad 2008:170). Ifølgje Margit Løyland (1999) var dette vel så tydeleg i Feda, der nokså mange svinga seg opp økonomisk som skuteeigarar, slik at det sosiale miljøet i strandstaden blei lite homogent. Løyland fortel om eit motsetningsfylt forhold som folk i samtida var svært bevisste på:

Denne motsetninga gjenspeiler seg i henvisningene til «*de rike*». Private brevskrivere forteller om hvor vanskelig det var å bli godtatt i det øverste sosiale miljøet i strandstedet, og den samme tendensen blir gjentatt i skjemteviser om at *i Fedestrand der er nu folket slig, at de vil være fine folk og være byen lig.* (s. 284)

I slike miljø hadde målsaka sjølvstekt magre kår, særleg når det som i Feda også var «de fine» som hadde autoriteten og styrte kommunen dei første tiåra etter 1900 (ibid.:350 ff.). I tilfelle som dette er det snarare tale om ei mental tilknytning til bykulturen, den fysiske nærleiken hadde nok mindre å seie. Og også her var det sjøen som næringsarena som gav det økonomiske grunnlaget for ønsket om å «være byen lig».

I sum synest det å vere fleire moglege forklaringar på at målreisinga ikkje fekk framgang i kystbygdene på Agder. Biletet er samansett, og dei «motkreftene» som spelte ei rolle, har nok verka ulikt i bygdene. Me kan ikkje sjå heilt bort ifrå at drag ved talemålet langs kysten har hatt negativ verknad på målreisingsarbeidet, men under eitt er det andre, ikkje-språklege forklaringsfaktorar som framstår som vel så viktige. Skilnadene mellom kyst og innland var mange. Lokalsamfunna ute ved sjøen var meir heterogene, og dei sosiokulturelle forholda gjekk i større grad på tvers av det verdisynet og dei ideala som låg til grunn for målreisinga.

Sluttord

Agder har hatt mykje språkleg variasjon, både i tale og skrift. Me kan spore ei rad årsaker til at det har vore slik, årsaker som fortel oss at lands-

delen har vore mangfaldig og lite einsarta. Variasjonane kan på den eine sida sjåast som resultat av og symptom på sosiale og kulturelle rørsler i samfunnet. Somme språklege skilnader har opphavet sitt heilt attende i mellomalderen, og dei står til dels enno ved lag. Andre språklege skilnader er derimot borte eller sterkt reduserte, som følgje av nye rørsler i samfunnet. Slik varierer språket, på grunn av ytre, heterogene forhold, men variasjonen kan også gjere oss ulike, ved at me ser på kvarandre som annleis fordi me taler eller skriv ulikt. På Agder finn me begge delar.

Litteratur

- Almenningen, Olaf et al. (red.). 2002. *Språk og samfunn gjennom tusen år. Ei norsk språkhistorie* (6. utg.). Oslo: Universitetsforlaget.
- Bringa, Olav Rand et al. 1999/2000. *Sørlandet bak smeigeteppet*. Kristiansand: Forlaget Sør.
- Broberg, Elin. 2001. «Kan e kjøre me du?» *Om endring av 2. person entall i avhengig form i personlig pronomener i Aust-Agder*. (Upubl. hovedoppg.) Kristiansand: Høgskolen i Agder.
- Christiansen, Hallfrid. 1969. *Norske målførekart*. (Målførearkivet.)
- Grepstad, Ottar. 2005. *Nynorsk faktabok 2005*. Oslo: Nynorsk kultursentrum.
- Grepstad, Ottar. 2006. *Frå den nynorske skriftkulturens annalar 1646–2005*. Nynorsk kultursentrum. (<http://www.aasentunet.no/default.asp?menu=79>)
- Kleveland, Olav Arne. 2006. Stor framgang – sterk tru på framtida. Målreisninga på Agder 1900–1940. *Agder Historielags Årsskrift*, nr. 82, 23–44.
- Lande, Gunnar. 1968. *Vest-Agder Ungdomslag 75 år. 1893–1968*. Kristiansand.
- Lande, Gunnar. 1982. Målstrid og kulturkamp. Søgne mållag 60 år (1921–1981). I: Gerd Lillian Olsen et al., *Søgne før og nå. Lokalhistoriske glimt fra kultur- og næringsliv*, bind 2, 75–104. Søgne: Mediagruppa, Søgne kulturstyre.
- Lovdata. 2007. Forskrift om målvedtak i kommunar og fylkeskommunar (FOR-2007-04-01-378). (<http://www.lovdata.no/>)
- Lunde, Peter. 1968 [1913]. *Målet i Søgne. Eit egdsk bygdemål*. Søgne mållag.
- Nærbøvik, Jostein. 1999. *Norsk historie 1860–1914. Eit bondesamfunn i oppbrot*. Oslo: Det Norske Samlaget.
- Omdal, Helge. 1994. *Med språket på flyttefot. Språkvariasjon og språkstrategier blant setesdøler i Kristiansand* (= Skrifter utgivna av Institutionen för nordiska språk vid Uppsala universitet 35). Uppsala: Uppsala universitet.
- Papazian, Eric og Helleland, Botolv. 2005. *Norsk talemål. Lokal og sosial variasjon*. Kristiansand: Høyskoleforlaget.

- Røsstad, Rune. 2008. *Den språklege røynda. Ein studie i folkelingvistikk og dialektendring frå austre Vest-Agder*. Oslo: Novus.
- Seland, Bjørg. 2006. *Religion på det frie marked. Folkelig pietisme og bedehuskultur*. (= *Studia Humanitatis Bergensia* 25). Kristiansand: Høyskoleforlaget.
- Skjekkeland, Martin. 1997. *Dei norske dialektane. Tradisjonelle særdrag i jamføring med skriftmåla*. Kristiansand: Høyskoleforlaget.
- Skjekkeland, Martin. 1999a. Agder – ein region mellom aust og vest. Kva skjer med talemålet i området? I: Gunnstein Akselberg (red.), *Talemålsendring i Noreg* (= *Målbryting* 2), 76–97. Bergen: Nordisk institutt, Universitetet i Bergen.
- Skjekkeland, Martin. 1999b. *Tysk-danske lånord i nynorsk og i bygdemåla. Om ein frisk debatt – og om ei gransking av ordtilfanget i to bygdemål*. Kristiansand: Høgskolen i Agder.
- Slettan, Bjørn. 1998. *Agders historie 1840–1920*. Kristiansand: Agder Historielag.
- Torp, Arne. 1990. Sørlandet. I: Ernst Håkon Jahr (red.), *Den store dialektboka*, 29–43. Oslo: Novus.
- Torp, Arne. 2001. Norske «landsdelar» og norsk målføreindelning – spesielt om Sørlandet og «sørlandsk». I: Gunnstein Akselberg (red.), *Ungdom og språk*, (= *Målbryting* 5), 49–83. Bergen: Nordisk institutt, Universitetet i Bergen.
- Try, Hans. 1992. *Foreningsliv i Søgne på 1800-talet*. Øvre Ervik: Alvheim & Eide.
- Tvinnereim, Jon. 1973. Då landsmålet vart kristna. *Syn og Segn*, 604–607.
- Vollan, Magnhild. 1995. Kampen om opplæringsmålet i folkeskolen i Birkenes. *Agder Historielags Årsskrift*, nr. 71, 38–57.
- Voss, Fridtjov. 1940. Arendals bymål. Lydlære og formlære. *Maal og Minne*, 49–101.
- Øidne, Gabriel. 1986 [1957]. Litt om motsetninga mellom Austlandet og Vestlandet. I Olaf Aagedal (red.), *Bedehuset. Rørsla, bygda, folket*, 40–58. Oslo: Det Norske Samlaget. [Trykt første gongen i *Syn og Segn* 1957, 97–114.]

I skuggen av sørlandspietismen – ein gløymd kulturkamp?

Bjørg Seland

Innleiing

«Det pietistiske Sørlandet» – kor ofte møter vi ikkje denne karakteristiken av landsdelen! Ein sjeldan gong kan det dreie seg om positive aspekt, som når tradisjonen for å gi misjonsgåver får tene som forklaring på at dagens sørlendingar gjerne gir rause bidrag til filantropiske tiltak. Langt oftare ser vi at pietisme og «mørkemannssyn» blir drege fram i samband med slikt som er skeivt og gale i bedehusland. Det kunne vere eitt og anna å seie om bruk og misbruk av historie i slike samanhengar. Men i denne artikkelen skal søkelyset rettast mot sjølve fundamentet for forestillingane om pietismens hegemoni. Ikkje slik å forstå, at vi skal underminere kjensgjerningar – for visst har vekkingskristendommen hatt eit sterkt grep om kultur og mentalitet, særleg i kyststroka av Agder. Men den kristelege kulturen møtte også motstand mellom egdene, i første rekke gjennom dei som organiserte seg i frilynte ungdomslag. Desse motsetningane blir ofte gløymde i den tabloide versjonen av sørlandsk kulturhistorie.

Det dreier seg om to folkerørsler – den første med bakgrunn i lågkyrkjeleg pietisme, den andre grodd ut av det seine 1800-talets nasjonale reising og politiske liberalisme. Sett i lys av storsamfunnets dominerande trendar trer desse rørslene fram som periferiens motkulturar. Profilert mot kvarandre ter dei seg som målmedvitne konkurrentar på ein mark-

nad for livssyn og kulturelle verdiar. Dei to rørslene hadde ulike visjonar for menneske- og samfunnsliv, og dei kjempa om å vinne ungdommen for sitt syn. I tida kring førre hundreårsskifte kvesste den ideologiske striden seg til, og langt opp i etterkrigstida var motsetningane så harde at det gir meining å tale om ein kulturkamp mellom den kristelege og den frilynte rørsle. Begge rørslene la vekt på skoledrift og foreiningsliv – forsamlingshuset og folkehøgskolen blei viktige kamparenaer.

«Her er tvo ungdomsrørslar i landet, ei frilynd og ei kristlynd»

Alt tidleg på 1800-talet var det reist ein pietistisk opposisjon innanfor den norske statskyrkja, med Hans Nielsen Hauge (1771–1824) som inspirator og leiar. Haugianarane sine «venesamfunn» utgjorde grunnlaget for ei lågkyrkjeleg rørsle, som seinare skulle vekse og utvikle seg gjennom 1800-talets frivillige foreiningsliv (sjå f. eks. Molland 1972). Den moderne modellen for lagsdrift kravde skrivne lover og vald leiar-skap. Etter kvart blei organisasjonsstrukturen bygd ut, slik at lokale kristelege lag kunne samarbeide gjennom meir omfattande krets- og landsorganisasjonar for indre og ytre misjon. Mot slutten av 1800-talet kom det breie gjennomslaget for denne lågkyrkjelege rørsle, som langt opp mot vår tid har representert ein markant motkultur i det norske samfunnet. Dei kristelege organisasjonane hadde oppslutning i alle delar av landet, men kom særleg til å prege kultur og samfunnsliv i dei sørlege og vestlege kystområda.

Den frilynte rørsle har røter i folkeleg organisering på 1860- og 70-talet, da mange ivra for opplysning og samfunnsutvikling (Tvinnereim 1981:9 ff; Sørensen 2001: 355 ff.). Mange av dei som på denne tida samla seg i frivillige lag, var sterkt opptatt av tidas nasjonalliberale idear, og utgjorde eit viktig mobiliseringsgrunnlag da venstreopposisjonen fekk sin politiske siger på 1880-talet (Mjeldheim 1984). Ofte ville dei også sjå det som ei viktig oppgåve å skape trivsel og framgang i sine heimlege lokal-samfunn. I ei tid da den allmenne moderniseringa skapte brytingar i samfunnet, såg dei behovet for å gi ungdommen mål og meining i tilveret. Mykje av det lagslivet som fanst, var knytt til den kristelege rørsle. Når nye

foreiningstiltak no kalla seg *frilynte* ungdomslag, var dette eit namneval som signaliserte protest mot bedehuskulturens pietistiske livssyn. Der dei kristelege sette tronge grenser, skulle den nye rørsla oppmuntre ungdommen til friare og meir kulturopne haldningar.

Den frilynte rørsla blei på landsplan organisert i Noregs ungdomslag (NU), skipa 1896. Eit viktig siktemål var å gi bygdeungdommen rammer for eigen identitet (Hodne 1995, Klippenberg 1995). I ungdomslaga dyrka dei idear om ein nasjonal kultur, dei arbeidde for målsaka og dei søkte å gjenreise gamal folkekunst knytt til dans og felespel – tradisjonar dei religiøse vekkingane hadde feia til side og forkasta. Etter kvart satsa ungdomslaga også mykje på å fremme idrett og teaterarbeid. Alt dette var aktivitetar som gjekk på tvers av pietismens levereglar, og leiarar i den lågkyrkjelege rørsla åtvare høglydt ungdommen mot å gå inn i frilynte lag.

I agderfylka, som elles i landet, fekk forkjemparane for den grundtvigianske folkehøgskolen solid støtte frå ungdomslagsrørsla (Klippenberg 1995:27 f.; Lande 1968:35 f.). Kretsorganisasjonen av NU var gjerne sterkt inne i bildet når det var tale om skoletiltak, og lokale ungdomslag kunne vere viktige støttespelarar. Formålet med å drive folkehøgskole blei i kortform uttrykt gjennom slagordet «norskdom og kristendom». Dermed blei også bedehusfolket utfordra når det gjaldt retten til å definere kva som var gyldig kristentru. Da Hornnes ungdomslag sommaren 1903 opna nytt ungdomshus, blei dette kommentert i festtalen – her gjengitt etter omtale i *Kristianssands Dagblad*:

Her er tvo ungdomsrørslar i landet, ei frilynd og ei kristlynd. Det var ille at so var og at dei kristlynde plent laut rita seg ut med sernamn: «kristlynd»; for me vart alle saman kristna og heldt alle paa den religiøse moral (*Kristianssands Dagblad* 31/8-1903).¹

1 Tale ved Amtsskolestyrar Thorleif Homme.

Frilynte folkehøgskolar

Ideen om folkelege høgskolar var tufta på den danske teologen Nicolai Grundtvigs (1783–1872) tankar om å kombinere arbeidet for opplysning med dyrking av nasjonal kultur. Skolane skulle fremme ei kristendomsforståing som for mange helst blei kjend gjennom slagordet «menneske først – kristen så». Grundtvigs trustolking var omstridt; den innebar eit oppgjør med rasjonell teologi, samtidig som den provoserte pietistane. Men dette kristendomssynet førte også til ei splitting av den danske vekkingrørsla, der grundtvigianarane forma eit alternativ til den pietistiske *Indre Mission*.

Grundtvigianismen appellerte også sterkt til delar av den norske kultureliten kring midten av 1800-talet. Kristendomssynet vann tilhengarar langt opp i det kyrkjelege hierarkiet. Ei tid såg det ut til at denne retninga kunne samle både teologar og lekfolk til ein livskraftig kyrkjeleg opposisjon. Bjørnstjerne Bjørnson var mellom dei fremste forkjemparane for folkehøgskolen (Molland 1979:268 ff.). Ei rekke prestar og seminarutdanna lærarar markerte seg som innsatsvillige pionerar i skolesaka. Men etter at prestelæraren Gisle Johnson (1822–1894) på 1850-talet var komen i posisjon til å prege det teologiske fakultetet med si pietistiske linje, blei grundtvigianske prestar systematisk motarbeidde innanfor Den norske kyrkja (Molland 1979:278 ff.). Dette må ha verka inn når grundtvigianismen i vårt land meir eintydig kom til å stå for ein sekularisert, nasjonal-sinna kultur. Folkehøgskoletanken med vekt på allmenn opplysning og nasjonalt medvit, blei eit hovudprosjekt. Her, som i Danmark, kom desse skolane også til å profilere seg i protest mot det akademiske regimet som den gamle latinskolen representerte (Torjusson 1977:88 ff. og 146 ff.).

Den første norske folkehøgskolen blei opna på Hamar i 1864 og fekk namnet Sagatun. I tida som følgde, blei det oppretta ei rekke slike skolar rundt om i landet. Det var først og fremst vaksen bygdeungdom ein søkte å nå med dette tiltaket. Skolane blei finansiert ved donasjonar, innsamla bidrag og ein heller høg sats på skolepengar for elevane. I undervisninga blei det særleg lagt vekt på morsmål og fedrelandets historie. Tilknytning til grundtvigiansk tradisjon førte uvegerleg til at dei som kjempa for folkehøgskolen, møtte motstand frå pietistisk hald. Samrøre med venstreopposisjonen gjorde naturleg nok at også høgrefolk måtte sjåast som motstandarar (Akerli 2001:35, Klippenberg 1995:27).

Vi veit ikkje så mykje om det som kanskje må reknast som den første framstøyten for folkehøgskoletanken på Agder, men det finst vitnemål om at det alt vinteren 1860/61 skal ha vore halde eit kurs etter grundtvigiansk mønster i Fjotland (Slettan 1998:298). Nokre år seinare, i 1873, kom den kjende venstrepolitikaren Viggo Ullmann (1848–1910) til Austre Moland for å vere styrar ved den folkehøgskolen som no blei opna der. Etter eit par års drift flytta Ullmann skolen sin til Landvik (Kløvstad 2000, Berulvson 1939:113 ff. og 347). Men i begge desse bygdene fann han at det var tunge vilkår for å drive folkehøgskole. Pietistane var stadig ute etter han og ville ha slutt på skoledrifta, fortel Torgeir Berulvson (1864–1950) – sjølv folkehøgskolestyrar med bitre minne om tunge tak for frilynt skolekultur i den sørlege landsdelen. Bedehusfolket hadde fått det for seg at Ullmanns skole «var av djevelen», seier han, og fleire prestar var aktive motmenn:

Presten Beylegaard i Austre Moland og presten Blom i Valle gjekk til open strid, medan presten Salvesen i Landvik arbeidde i løynd og undergrov både Ullmann og skulen og venene hans. I meldingane hans til stiftsdireksjonen um skulane i Landvik hev kvar einaste lærar fenge ein merknad um korleis han stend til Ullmann og folkehøgskulen ... (Berulvson 1939:115).

I alle høve viste det seg vanskeleg å halde elevtalet oppe, og etter nokre strevsame år flytta Ullmann skolen igjen – denne gongen til Seljord i Telemark, der han hadde håp om å møte meir velvilje. Den første folkehøgskolen på Agder blei dermed eit kortliva føretak. Med Berulvson sine ord var det «åndsmyrkret på den eine og armodi på den andre sida som tok livet av han ...» (1939:115).

Berulvson si framstilling av den frilynte folkehøgskolens historie på Agder er nok prega av hans eigne erfaringar frå felten. Han meinte å ha sterk støtte for arbeidet han dreiv som amtskolestyrar i vestre kretsen av Aust-Agder, men han møtte kraftig motbør da han tidleg på 1900-talet forsøkte å etablere ein ny folkehøgskole i Landvik. Også han måtte gi opp etter få år. I Vest-Agder sto Tomas Torsvik (1862–1944) for eit tidleg skoletiltak, først i Randesund ved Kristiansand, seinare på Lista. I gode år kunne han telje 15–20 elevar, men det var aldri noko trygt rekrutterings-

grunnlag. Ein av grunnane var at gutar som var komne til skolen, rett som det var måtte slutte for å dra på sjøen. Men verst var det visst at «pietistane og høgre la seg på tverke for skulen alle stader ...» (Berulvson 1939:117).

Vest-fylket fekk seinare to frilynte skolar i varig drift: Agder folkehøgskole opna i Hægeland i 1910, men flytta seinare til Søgne. Marnar folkehøgskole tok opp det første elevkullet i 1919 og fekk etter kvart sine eigne bygningar i Øyslebø. Det skifta noko frå stad til stad, korleis den frilynte skolen blei tatt imot i bygdesamfunnet. Mållag og frilynte ungdomslag var sjølvsagde støttespelarar. Men både i Hægeland og i Marnardal viste kommunale styresmakter velvilje. Da Agder folkehøgskole i 1917 sto på flyttefot, var fleire kommunar framme med tilbod om økonomisk bidrag for å få skolen til si bygd (Opdahl 2005, Berulvson 1939:119 ff.).

Kristelege ungdomsskolar

Indremisjonsmannen Peter Hærem (1840–1878) er vel mest kjend for å vere den som introduserte kristelege ungdomsforeningar i Norge. Han arbeidde også for å få i stand kristelege ungdomsskolar, men lykkast ikkje med varige tiltak på dette feltet.² Det blei ein lærar frå Telemark, Asbjørn Knutsen (1842–1917), som først sette slike planar ut i livet. Etter eit eittårig kurs ved seminaret i Kviteseid fekk han 17 år gamal sin første lærarpost i Dypvåg, aust på Agder. Seinare fekk han høgare lærarutdanning ved seminaret i Holt, der fleire av lærarane var sterkt påverka av grundtvigianisme. Frå 1870 var han tilsett som lærar og skolestyrar i Fjære sokn. I desse åra opplevde han også brytingstidene rundt det som i kulturhistorisk samanheng blir kalla det moderne gjennombrøtet. Georg Brandes' felttog mot kristendommen egga ein motstand i han, og vekte for alvor ei interesse for kristeleg oppseding. Med støtte frå kyrkjedepartementet reiste han ut for å studere skolar mellom anna i Sverige og England. Han blei dessutan kjend med Viggo Ullmann, da denne kom til Landvik for å opne den grundtvigianske folkehøgskolen der (Kolberg 1968).

2 Peter Hærem grunnla i 1868 ei *yinglingeforening* i Stavanger, den første av sitt slag i landet, seinare kalla *Kristelig forening for unge menn* (KFUM). Sjå elles omtale i Handeland 1922 s. 305 f.

På 1880-talet var Knutsen nokre år tilsett som amtsskolestyrar, først i Nedenes, seinare på Hedmarken. Tidleg på 1890-talet la han ut på ei agitasjonsferd for å skaffe støtte til ideen om kristelege ungdomsskolar. Slik grunn gav han engasjementet sitt for denne saka:

fritænkeriets urene strøm berører nu ikke længere bare Norges strande, den skyller inn over by og land, ind i hver krog og vraa, og snart vil ingen bygd, ingen familie og neppe nogen enkelt person blive uberørt af den. Det gjælder derfor at staa rustede til kampen, til denne kamp paa liv og død mellem den kristne tro og den moderne hedenskab, rustede med den rette troesvarme og opofrende kjærlighed (Handeland 1922:307).³

Hausten 1893 var det klart for å opne eit kurs på garden Heibø ved Notodden, og i 1895 kunne denne skolen flytte til nye lokale inne i byen. Den neste kristelege skolen som blei grunnlagt, var Framnes ungdomsskole i Kvam i Hardanger. Gjennom eit snautt tiår blei det i alt bygd tolv kristelege ungdomsskolar i ulike delar av landet.⁴

Indremisjonsfolk hadde lenge ønskt å få i stand sitt eige tilbod om skole for ungdom på Agder, men «vanskarne saag store ut», heiter det i eit ordknappt tilbakeblikk datert 1918 (Grevskott mfl. (red.) 1918:122). Nokre av vanskanane må ha vore knytte til konkurransen dei kristelege organisasjonane imellom. For kor skulle skolen ligge, og kven skulle eige og drive han? Da *Sørlandets kristelige ungdomsskole* blei opna i Birkenes i 1912, sto Indremisjonsselskapets kretsorganisasjonar som eigarar, med støtte frå lokale kristelege ungdomsforeiningar (Grevskott mfl. (red.) 1918:126). I ein innleiande fase av arbeidet for ein kristeleg skole i vest-fylket var regionale representantar for tre organisasjonar aktivt med i planlegginga.⁵ «Striden gjekk heit», får vi vite – men etter nokre nappetak som blei følgd opp av bønne møte, blei spørsmålet

3 Frå Knutsens tale på eit indremisjonsmøte i Åsnes i Solør sommaren 1891.

4 Jf. oversyn over kristelege ungdomsskolar/folkehøgskolar i Grevskott mfl. (red.) 1918, plansje mellom s. 176 og 177, og Bjorvatn mfl. (red.) 1968, s.152 f. (Tala stemmer ikkje heilt overeins i desse kjeldene, etter plansjen i Grevskott mfl. (red.) skulle det vere 11 skolar.)

5 Dei tre organisasjonane var Det norske lutherske Kinamisjonsforbund, Det Norske Lutherske Indremisjonsselskap (IM) og Norges Kristelige Ungdomsforbund (NKUF).

avgjort i Kinamisjonens favør (Eikeland 1946:189 f.). Skolen blei opna i Kvås i 1921. «Å vinne ungdomen for Kristus» skulle vere det fremste målet (Eikeland 1946:190). No hadde både aust- og vestfylket fått sin kristelege skole.⁶

Indremisjonens skolar gjekk i første omgang under namnet *ungdomsskole*, men kom seinare til å ta etter dei grundtvigianske og nytte nemninga folkehøgskole. Ved lova om folkehøgskolar som kom i 1949, blei dette også den offisielle nemninga på skoleslaget. Gjennom slike skoletiltak fekk både den frilynte og den kristelege rørsla målretta institusjonar for sosialisering av ungdom. Motsetningane mellom dei to leirane blei nok skjerpte ved dette. Lokale og miljøbestemte føringar sende ungdom til det eine eller det andre skoleslaget. For kristelege familiar i vestre del av Agder var det skolen i Kvås som blei det næraste alternativet; dei frilynte skolane i Søgne og Marnardal såg dei på som porten til evig «fortaping» – «Eg kan minnes mor sorgte så, om det va' noen ungdom frå bygda som drog te' folkehøgskolen i Marnardal, og ikkje te Kvås», fortel ei kvinne som voks opp i ei av de vestre heiebygdene på 1930- og 40-talet (Seland 2006:193).

«høgskulane jamna vegen ... for 'fritenkjarane'»

Korleis argumenterte så bedehusfolket når dei fylka seg til motstand mot grundtvigianske folkehøgskolar? La oss sleppe til ein av indremisjonens eigne talsmenn, Oscar Handeland (1890–1967); han har samla eit rikhaldig tradisjonsmateriale og formidla mykje frå den lågkyrkjelege rørsla si historie i Norge.⁷ Dei kristelege leiarane såg grundtvigianismen som ein del av «det moderne gjennombrøtet» i kultur og samfunnsliv, ei åndsretning dei meinte bar lite godt med seg. I botnen fann dei svikefulle synsmåtar frå darwinismen, som «ikkje [hadde] plass for nokon Gud eller

6 I 1936 blei det dessutan opna ein kristeleg skole for unge sjømenn på Gjeving i Dypvåg. Denne skolen, seinare kjend som Risøya ungdomsskole, var eit samarbeidstiltak mellom «Broderkretsen på Havet» og Arendal krets av Det Norske Lutherske Indremisjonsselskap (IM). Seinare kom også Den Norske Sjømannsmisjonen med i samarbeid om drifta.

7 Sjå særleg trebindsverket *Vaarløysing* (1922, 1934 og 1936), og bindet om Agder i Norsk Luthersk Misjonssambands (NLM) serie om «Kristenlivet» i Norge (Handeland 1948).

himmel, berre for jordi». Dermed kunne dei heller ikkje sjå at her var plass for moralske verdiar. Handeland gjer greie for korleis impulsane gjennom «den danske jøden Georg Brandes» midt på 1870-talet nådde Norge, og reiv med seg «den eine etter den andre av aandshovdingane». Han nemner først kjende diktarar som Bjørnson og Ibsen, Kielland og Garborg. Men så legg han til at brørne Sars – den eine historikar, den andre naturvitskapsmann⁸ – så menn også hadde gjort sitt til at «den skuledana ungdomen» blei ført på ville vegar: «Som studentane i 50- og 60-aari hadde flokka seg om Gisle Johnson, som forkynte den lutherske kristendoms-læra, soleis samla dei seg i 80-aari um brørne Sars, som forkynte darwinisme» (1922: 298 f.).

Når også bondeungdom blei gripne av «det nye synet», meinte Handeland ei av årsakene låg i dette at prestane på 1880-talet ikkje lenger hadde nokon sjølvskreven plass som formenn for dei lokale folkeboksamlingane. Dermed var det ingen som kunne føre kristeleg kontroll, og det «fløymde bøker med ... nye tankar utover bygdene». Som om ikkje dette var gale nok, kom folkehøgskolane og «drog i mange maatar same vegen». Handeland ville ikkje skjere alle desse skolane over ein kam, men han slår med tyngde fast at fleire av dei var med på å «jamna vegen» både for fritenkeri og «europeisme» (1922:300). Som sanningsvitne dreg han fram telemarkingens Jørund Telnes (1845–92), som i 1887 hadde skrive om korfor han hadde kome til å sjå folkehøgskolane som ei nedbrytande kraft i samfunnet. Han var gardbrukar og forfattar, han rekna seg som grundtvigianar og ivra for målsaka. Sjølv hadde han best kjennskap til Ullmanns folkehøgskole i Seljord, og han var viss om at han ikkje var aleine om sitt kritiske syn på denne skolen. Telnes tar utgangspunkt i folkehøgskolens slagord om «norskdom og kristendom», og feller harde domar over avstanden mellom visjon og verkelegheit. For det første – kor vart det av det heimlege og norske?

Nogen synderlig tilfredshed med de smaa hjemlige forhold og glæde i det kropslige, tunge arbejde har høiskolens elever endnu i det hele taget ikke givet noget følgeværdigt eksempel paa. [...] «Bondeforgudelsen» behøver man sandelig ikke

8 Ernst Sars (1835–1917), historikar; Ossian Sars (1837–1927), zoolog.

at frygte længer. Europæer-kulturen og det moderne er kommet i mode [...] man viker bort fra fædres gode sed. Høiskolen er for lidet norsk, for lidet hjemlig, for lidet naturlig. (Etter Handeland 1922: 300 f.)

Og kor vart det av kristendommen? – «Af alt hvad høiskolen har sat som sit maal, har intet slaaet mer feil end netop dette ...» Telnes hevdar han saktens hadde høyrte Ullmann tale «ret godt og varmt om gudelege ting», men meinte elles at både han og andre folkehøgskoleleiarar førte ungdommen vekk frå kristentrua, mest fordi dei stadig viste til pietismen som eit skremmebilde. Hans inntrykk av skolen i Seljord var at det der blei «udøst ... megen haan og bitterhed over pietister, prester og teologi», mens fritenkerne ble hedret og opphøyd «til skyerne»! Dermed var folkehøgskolen med på å forderve ungdommen. Dei mista gudstrua og blei misleidde til eit innhaldslaust, lettsindig og verdsleg liv – «Ullmann kommer fra sin kant, fritænkerne fra sin, og saa møtes de som vingerne paa en sneplog og veien de bryter sammen, er en aapen landevei for en ny tro, en ny moral, en ny samfundsordning» (etter Handeland 1922:301 f.).

Her grip Oscar Handeland sjølv ordet og vil nyansere bildet. Han peikar på at Ullmann nok var av dei mest radikale grundtvigianarane, og han ville minne om at her var andre folkehøgskolefolk som på ein heilt annan måte hadde halde fast både ved kristendom og norskdom – her nemner han særskilt den kjende teologen og skoleleiaren Christopher Bruun (1839–1920). Handeland ville dessutan gi folkehøgskolane ære for å ha tilført norske bønder «ein stor part av det politiske frisyne og framsyne» som berga Norge ut av unionen med Sverige. Men dette kunne aldri veie opp for sviket mot kristendommen. Slik meinte han det sto fast at folkehøgskolane alt i alt hadde vore med på å «jamna vegen» for gudløyse og åndeleg «skadeflaum» (1922:300 ff.). Handeland seier beint ut at indremisjonen sette i gang sine kristelege ungdomsskolar som «motraader» mot det ein her såg som nedbrytande krefter i samfunnet. «Vekkjarrop trengst i slike tider», meiner han, og eit viktig middel i åndskampen var å bygge skolar til «motvegt mot folkehøgskulen, som bar Grundtvigs merke» (1922:304 f.)

Ungdomslagsrørsla

Pietistane var ikkje aleine om å mane til vekking. «Eit vekkjingsarbeid i tru på ungdommen og framtida», kallar Jørgen Midtun innsatsen for å skipe frilynte ungdomslag i Aust-Agder (Moren og Os (red.) 1921:252). Dei som tok initiativ til å få i stand slike lag, ville arbeide for at ungdom skulle engasjere seg i kultur- og samfunnsspørsmål. Dyrking av norskdom blei kopla til den rikspolitiske striden under oppkjøret til unionsoppløysinga. Som Rune Røststad peikar på i ein annan artikkel i denne boka, har val av nynorsk som skriftspråk bakgrunn i sosiokulturelle forhold. Ofte vil slike val også vere tufta på breiare ideologisk eller politisk grunn. Lenge skygga egdene unna målsaka, som skulle bli eit krevjande stridsspørsmål, ikkje bare i Agder-kretsane, men også i landsorganisasjonen Noregs Ungdomslag (jf. Kløvstad (red.) 1995 og 1996).

Dei frilynte hadde dessutan ein sterk avsmak for kristelege organisasjonar, som dei meinte stengte for eit meir allsidig kulturliv. I somme bygdesamfunn skulda dei jamvel pietistane for å drive den delen av ungdommen som ikkje fann seg til rette på bedehuset, ut i åndeleg forarming. «Det var liksom ingen mellomveg for ungdommen», mintest Askell Røskeland, lærar og ungdomslagsmann i Vennesla, da han såg tilbake på tida kring år 1900:

På den eine sida stod bedehuset og dei religiøse samlingane der det rådde eit heller mørkt religiøst syn, og der mest all naturleg, livsfrisk og skuldlaus moro var bannlyst. Dette heitte «å så i kjøtet». På den andre sida hadde ein så ein svarttrampa danseplass, og svært mye brennevinsbyting nær danseplassen. Så kan ein skjøne at der gjekk det ofte vilt til (etter Lande 1968:12).⁹

Mot denne bakgrunnen måtte NU-laga også sjå det som sitt ansvar å arbeide for «forædling af ungdommens fornøielser», som det heiter i formålsparagrafen for Vest-Agder Ungdomslag, da denne blei omformulert i 1897 (etter Lande 1968:30).

Både i Aust- og Vest-Agder var det etablert fylkeslag da Noregs Ungdomslag gav ut den første årsmeldinga si i 1897. Kretsgrensene samsvarer

9 Sikkert etter Askell Røskeland i 25-års jubileumsskrift for Noregs Ungdomslag.

ikkje med fylkesgrensene, men slik ordninga var, kunne Aust-Agder fylkeslag telje 10 lokallag med om lag 260 medlemmer i alt. For Vest-Agder fylkeslag viser tal frå 1898 at 18 lokallag var knytt til denne kretsorganisasjonen, mens det samla medlemstalet var oppgitt til ca. 800. I tillegg til dette kjem ei rekke lag som enno sto utanfor kretsorganisasjonane. I 1920 blei talet på lag i den vestre agderkretsen oppgitt å vere 39, i den austre 14. Ei røff samanlikning av taloppgåver viser at Agder ikkje hadde dårlegare grobotn for frilynt lagsskiping enn nabofylka. Rogalandskretsen hadde i 1920 færre lag enn Vest-Agder fylkeslag; Telemark fylkeslag hadde litt færre lag enn dei to agderkretsane til saman.¹⁰

Dei frilynte laga blei naturleg nok oppfatta som konkurrentar til kristeleg ungdomsforeiningar, som somme stader var veletablerte kring 1900, andre stader bare i startfasen eller så vidt påtenkte da ungdomslagsrørsla begynte å breie seg. Undersøkingar viser at frilynte lag på Agder like gjerne blei grunnlagt i område der bedehuskulturen sto sterkt, som i område med svakare religiøs organisasjon (Seland 2006:352 ff.). Vilkåra for vekst og framgang har nok likevel skifta, alt etter kor sterkt den kristeleg rørsla sto i dei ulike delane av Agder. Tidleg på 1900-talet opna den nystarta Venstre-avisa *Kristianssands Dagblad* spaltene for eit ordskifte om det frilynte ungdomsarbeidet. Representantar for ungdomslagsrørsla hevda her at dei var blitt motarbeidde alt frå starten av, og peika på at misstenkeleggjing på kristeleg grunnlag blei nytta som særleg treffsikker skyts:

... fraa fyrste dag har [ungdomslaga] vore møtt med illvilje, forkjetring og motburd paa ymse vis [...] og meir hell ein eldhuga ungdom og fyretalsmann, som heime i sine bygd freista vekkja ungdomen til eit høgare andsliv, hev vorte nemnt fritenkjar til skræmsel for skikkelige folk og fæ (*Kristianssands Dagblad* nr.1-1/10-1902).¹¹

10 Talopplysningar frå Moren og Os (red.) 1921, s.380 og 382 og frå Lande 1968, s. 33.

11 «Lidt um Ungdomsarbeide», inserat underteikna «o.g.» (sjå kommentar i etterfølgjande note) Andre innlegg i debatten er trykt i nr. 29, 30, 67, 69 og 70-1902. I nr.35-11/2-1903. Redaktøren av denne avisa, Tomas Torsvik, var gjennom fleire år formann i Vest-Agder Ungdomslag.

Formannen i Vest-Agder Ungdomslag fikk sleppe til med ein forsvarstale der han svarte på skuldingar om svak innsats i lagsarbeidet og moralsk kritikk retta mot enkelte lagsleiarar. Som eksempel på samfunnsgagnlege bidrag det frilynte ungdomsarbeidet sto for, viste han til positiv utvikling når det gjaldt edruskap. Han ville ikkje påstå at dette eine og aleine var dei frilynte laga si fortенeste, men han meinte ganske visst dei skulle ha sin del av æra for at mykje no var vendt til det betre:

For 5–10 Aar tilbage i Tiden var det ikke ualmindeligt at Folk mødte fulde til Kirken. Tvertom. Det var meget almindeligt. Og det var da paa sine Steder næsten en Skam at møde til Kirken uden at ha Brændevin med. Jeg mindes endnu de Dage [...] i de Bygder, hvor Ungdomsbevægelsen har grebet Sindene og samlet en Flok interesseret Ungdommer om sig, der hører man ikke længere Tale om, at de foreskriver Mulkter for Forstyrrelser af Ro og Orden ved Kirken (*Kristianssands Dagblad* nr. 67, 69 og 70-1902).¹²

Denne ungdomslagsmannen ville ikkje gå god for alt som blei drive av frilynt lagsarbeid. Han vedgår at leiinga mange stader var veik, og at «Sammenkomsterne» nok burde løftast meir «paa Aandens Vinger ...». Men han ville ikkje fordømme «Leg og den lettere Underholdning», for han meinte at også slike aktivitetar kunne vere «et Bidrag til Sagens Fremme» – mang ein ungdom var «vundet ad den Omvei», seier han.¹³

Tidlege talsmenn for den frilynte rørsla ville gjerne minne om at også dei hadde eit kristent fundament for lagsarbeidet (sjå f.eks. Hodne 1995:23 ff.), men for bedehusfolket var det ikkje «rette sorten» kristendom. Leiarsjiktet i ungdomslagsrørsla ser ut til å ha vore alvorleg opptatt av å legitimere verksemda ut frå ein religiøs tankegang. Da organisasjonen Noregs Ungdomslag heldt landsstemne i Kristiansand sommaren 1903, var det Viggo Ullmann som heldt hovudtalen. Han tok opp forholdet mellom kristendom og kulturell utvikling. Talen blei følgd opp med ordskifte i plenum om «Ungdomslagi og dei religiøse Spørsmal».¹⁴

12 «Lidt om Ungdomsarbeidet», sitat frå nr. 69,19-02-1902. Dei to første delane er utan referanse, men sluttdelen, trykt i nr. 70, er underteikna «o.g.»

13 *Kristianssands Dagblad*, som ovanfor.

14 Etter *Kristianssands Dagblad* 29/6-1903 / «Ungdomsstævnet», utan referanse.

Mens pietistane tok avstand frå alt som kunne kallast dans, kunne dei frilynte føre hissige debattar seg imellom om kva som var god og dårleg danseskikk. Både på sentralt plan og ute i NU-kretsane sto striden om det som blei kalla «runddans». Det dreidde seg om den populære pardansen til musikk – som for eksempel vals, reinlendar og polka. Mange såg på denne danseforma som mindre edel og sømmeleg enn «folkeviseleiken», som oftast var ringdans med meir avgrensa kroppskontakt. I 1917 slo den puritanske haldninga igjennom i eit landsmøtevedtak som sette forbod mot runddans på samlingar i NU-regi. Slik ville ein demme opp for ei utgliding mot lettsindige omgangsformer. Dette forbodet mot runddans blei ståande i heile 30 år (Kløvstad i Kløvstad (red.) 1995:103 og 173).

Noko motvillig måtte også ungdomslagsfolk innrømme at dansetilsteljingar mange stader førte til leie ordensproblem. Alkohol skulle vere bannlyst i samband med ungdomslagsarbeidet, men her kunne det vere krevjande å handheve reglar, særleg når ruspåverka unggutar samla seg utanfor festlokalet. Aslak Fjermedal, som var lærar ved den frilynte folkehøgskolen i Marnardal, reflekterte kring 1930 over skakkøyrde ungdomslag. Han kunne forstå dei som mistrudde den frilynte rørsla og hevda formålet «kristendom og norskdom» mest var eit tomt slagord. For kristendom merka ein helst lite til i ungdomslaga, måtte han vedgå – det religiøse innslaget strekte seg mange stader ikkje lenger enn til ei gudsteneeste på nynorsk under dei store årsstemnene. Og lag som heldt dansefestar, klarte slett ikkje alltid å halde rusdrikk og bråkmakarar unna tilstelingane sine. Men her fekk ein vere overberande, meinte Fjermedal, og ikkje la seg villeie av at det eine eller det andre laget sleit med å verkeleggjere dei høge idealane. Da fekk ein heller gjere sitt for å legge dei unge på minne det gode programmet som den frilynte rørsla eigentleg skulle fremme (Liestøl mfl. (red.) 1929:38 f.).

Her må det skytast inn at dei som grunnla den frilynte ungdomslagsrørsla, nok var meir opptatt av å gi rom for religiøse innslag enn seinare leiargenerasjonar var. Ein islending som reiste rundt og heldt foredrag i norske ungdomslag tidleg på 1900-talet, fortel om det bildet han fekk av lagsdrifta. Frå 1903 til 1908 hadde han besøkt om lag 170 einskildlag på Vestlandet og i Trøndelag, og han hadde alltid spurt seg for der han kom, om kva lagsprogrammet omfatta. Det er tydeleg at denne gjesten også

kjende til kritikken dei frilynte var blitt møtt med frå kristeleg hald, og at han gjerne ville gjere sitt til å sette rørsle i eit godt lys. Han er full av lovord om desse «åndelege planteskolorane» som «vekkjer og adlar ungdommen». Han fann at alle lag arbeidde for «norsk mål og bokheim og norsk åndsliv i det heile», og at målsaka blei sett som viktig. Fleire stader vart det halde husflidskurs, og mange lag gjorde ein stor innsats når det gjaldt skogplanting. Lagsmøte med foredrag heldt han for å vere «gode og gagnlege», og ofte var det religiøse emne som var oppe. Vår islandske observatør meinte elles at ungdomslaga også let pietistar få sleppe til som møtetalarar; «fritenkjarforedrag» hadde han derimot aldri høyrte om. Ikkje kunne han sjå at ungdomslaga var skjemde av «morosykje» heller. På dei store stemnene kunne nok deltakarane danse, «men aldri før dei hadde gjort frå seg det meir alvorlege». Frilynte ungdomslagsstemner hadde han opplevd mest som «fagre høgtidsdagar». (Hjaltason (1908) 1949: 211 f.)

Følgjer vi den frilynte rørsle over tid, ser vi klart at det avteiknar seg ei linje som peikar mot aukande sekularisering. Etnologen Ørnulf Hodne har peika på at det i mellomkrigstida var ein tendens til avideologisering av ungdomsarbeidet i den frilynte rørsle (Hodne 1995). Dette ser han i samanheng med ei viss tilpassing til den fritids- og underhaldningskultur som fekk så breitt gjennomslag nettopp i denne perioden. Konkurransen organisasjonane imellom har sjølvsagt også hatt innverknad. Kraftig vekst i det organiserte idrettsarbeidet gav betydelege utfordringar for alle som dreiv frivillig foreiningsarbeid for ungdom. «Norskdøm» og folkeopplysning skulle framleis vere det ideologiske grunnelementet for Noregs Ungdomslag. Men den lokale verksemda blei i stadig vidare utstrekning bygd kring opne, inntektsbringande arrangement, der det var vanskeleg å halde kontroll med for eksempel rusdrikk. Og faste aktivitetar blei no oftare knytte til særslag for idrett og amatørteater.

Den lokale religionskrigen

Da eit frilynt lag blei skipa i Flekkefjord i 1898, møtte tiltaket motstand frå fleire kantar. Ei gruppe ungdom – dei fleste innflyttarar frå landdistrikta rundt byen – gjekk saman i ei foreining som dei kjekt gav namnet «Urædd» (G. Seland 1993). Namnet skulle mane til mot, og mot kunne

medlemmene saktens trenge, for laget blei høglydt mistrudd både av bedehusfolket og av dei som rekna seg som byens overklasse. Ansvarlege borgarar i Flekkefjord lånte ikkje gjerne hus til frilynte lagsmøte. Den første årsmeldinga for ungdomslaget blei skriven på vers i ein tapper og sorgmunter tone:

Om «Urædd» der sagdes – og rygtet gaar / vel endnu blandt sandhedens vægtere –
/ at den foreningen bare bestaar / af fritænkere og fornægtere ... (G. Seland 1993).

No var det ikkje fritt for at dei unge «urædde» også var litt stolte over å ha erta på seg bedehusfolket. Eit frilynt lag var – og skulle vere – ein provokasjon mot pietismen. Da ville det jo ha vore synd om dei ikkje hadde møtt motsvar:

Vi hader lænker, vi hader baand, / i særdeleshed lænker paa tanke og aand.
/ Vi synes de ærlige er umistelige, selv om de ikke er luthersk kristelige ...

«Ungdomssagen» var mykje framme i samfunnsdebatten kring hundreårsskiftet. Motivasjonen for lokale initiativ var nok for ein stor del knytt til allmenn omtanke for sosialisering av neste slektsledd. Meir konkret kunne argumentasjon vere underbygd med uro over «amerikafeberen» – det herska ei utbreidd frykt for at auka emigrasjon skulle tappe landet for arbeidskraft.¹⁵ Men iveren etter å gi dei unge gode møteplassar handla i høg grad også om ideologisk kappestrid. I eit bygdesamfunn var det kanskje ikkje rom for meir enn eitt lagstilbod for ungdom. Om dei frilynte var frampå, kunne dei kristelege tape domene – og omvendt. Da det i 1903 blei tatt initiativ til å skipe ei foreining for ungdom i Høvåg, blei den ideologiske markeringa i første omgang knytt til valet av namn.

Endel ultrareligiøse har nemlig ivret for, at man allerede paa Forhaand burde nagle Skiltet «Kristelig Ungdomsforening» fast, mens andre har fremholdt, at Foreningen helt enkelt burde hete Høivaag Ungdomslag. Endeligt er det

15 Jf. avisstoff frå perioden; slik uro kom m.a. til uttrykk i *Kristianssands Dagblad* 1902-04.

bestemt, hvilket jo ogsaa synes at være rimeligst, at de, der melder sig ind i Foreningen, selv skal faa Lov at gi den Navn.¹⁶

På skipingsmøtet, som skal ha vore godt besøkt både av unge og eldre, stilte soknepresten med foredrag over emnet «Ungdom og Kristendom» – og foreininga fekk namnet Høivaag kristelige Ungdomsforening. Kor sterkt grunnlag det eigentleg var for å velje denne kursen, skal vere usagt. Men bak meldingane om ulike startproblem kan vi ane konfliktstoff som må ha botna i strid om ideologisk orientering. Alt på skipingsmøtet blei det reist spørsmål om lagsarbeidet kunne halde fram, ettersom to av dei valde styremedlemmene nekta å ta imot verva, og ingen sa seg villig til å stå som formann (*Kristianssands Dagblad* 29/9-1903).¹⁷

Foreiningar som endra kurs frå kristeleg til frilynt idégrunnlag, finn vi fleire stader (sjå f.eks. Kløvstad (red.) 1996). Skiftet kunne gi seg utslag i små, men like fullt meiningstunge omformuleringar av regelverket. At statuttane no gjerne blei forma på landsmål, var eitt merke. Men hårfine justeringar i formålsparagrafen kunne også gi tydelege signal til dei innvigde. Om vi skal trekke fram eit eksempel, kan vi sjå på Vegaardshei Ungdomsforening, som blei skipa i 1902. Da skulle lagsarbeidet bygge «på Guds ords og den Lutherske kirkes bekjendelses grund», og medlemmene skulle «fremme levende Guds frygt, samt god oplysning og sandt venskap blant Vegaarsheiens ungdom». Da laget etter ti–tolv år blei gjenreist i frilynt fasong, var formålet å «arbeida for folkeleg opplysning paa kristeleg og fullnorsk grunn og for å vekkja gode hugmaal og skapa samhald millom ungdomane paa Heia» (Kløvstad i Kløvstad (red.) 1996:258). Det ideologiske sporskiftet blei så markert med innmelding i Aust-Agder krets av Noregs Ungdomslag.¹⁸

16 *Kristianssands Dagblad* 7/8-1903 / «Ungdomsarbeidet».

17 «Ungdomssagen i Høivaag». Tilhøve kring denne foreininga er også kommentert i sokneprestens kallsbok, notat datert 1906, 1908, 1910 og 1912. Ifølgje denne kjelda «døde» laget etter relativt kort tid, men det blei i 1912 avløyst av eit nyskipa lag som dreiv «i den gamle gjænge» (notat 1912).

18 På 1930-talet blei dette frilynte laget stilt i skuggen av eit nystarta arbeidarungdomslag, og drifta var så godt som innstilt. Gjenreist med nyrekruttert medlemsstokk etter krigen (Kløvstad i Kløvstad (red.) 1996:258).

Eit eksempel på dreining den andre vegen kjenner vi frå Randesund. Her blei rett nok ikkje ungdomslaget omdøyppt til kristeleg foreining, men medlemmene konverterte i flokk og følgje. Drivkrafta i det frilynte laget var her, som så mange andre stader, ein ung lærar. Da denne populære ungdomsleiaren blei «frelst» under ei vekking som gjekk over bygda på 1920-talet, tok han også størstedelen av ungdomsflokken med seg frå det frilynte laget og over på bedehuset (Seland 2006:199).¹⁹

Guri Trygsland gir eit levande bilde av religionskrigen i ei av dei indre bygdene vest på Agder. Da ho tidleg på 1900-talet kom som ung lærarinne til «en sørlandsk fjeldbygda», blei ho slått av den hatske innstillinga bedehusfolket la for dagen i møte med det frilynte ungdomslaget. I ei erindringsbok ho seinare gav ut, søker ho å kamuflere staden ved å bruke fiktive namn (1923). Men ingen treng vere i tvil om at dette handlar om folk og fe i sirdalsbygda Tonstad. Denne bygda blei sterkt prega av dei store vekkingane kring år 1900, noko som m.a. kom til uttrykk i moralbod som fordømte dans, teater og lystig samvær. Sjølv kom Guri frå agderbygda Bjelland. Ho meinte ho kjende «bønnefolket», som ho kallar dei, og understrekar at ho i utgangspunktet ikkje stilte seg avvisande til den kristeleg rørsle. Men ho frykta det ho såg som fanatiske ytringar av vekking-kristendom:

Det er ikke min mening blindt at klandre vækkelsens følger [...] Jeg har respekt for Guds ord, men jeg har aldrig likt disse stormende bevægelser, hvor saa mange rives med for en kort tid. Ikke saa at jeg er enig med dem som tror der er saa meget hykleri med. Jeg tror tvertimot de fleste til at begynde med mener det ærlig. Men efter det jeg har set av slike bevægelser, følges de næsten altid, hvor meget godt de ellers indebærer, av meget usandt og usundt. Det tror jeg ogsaa var tilfældet her, skjønt alt gik ordentlig for sig ... (1923:10).

Den nye lærarinna fann fort ut at i Sirdal måtte ein velje. Ungdommen var kløyvd i to leirar: dei som sokna til den kristeleg ungdomsforeininga og dei som var medlemmer av det frilynte laget. Om ein gjekk langs vegen i

19 Forfattarens intervju materiale, munnleg overlevering, informantar: kvinne fødd 1931, mann fødd 1941.

følgje med ein av dei frilynte, kunne ein oppleve at bedehusfolk gjekk forbi utan å helse. Som tilflyttar gjorde ho seg refleksjonar: «Det jeg mest merket mig, var de skarpe domme de straks fældte over dem, som ikke blindt fulgte med ...» Guri valde å knytte seg til det frilynte laget. Ho deltok på møte med foredrag og debatt, ho engasjerte seg i teaterarbeid og ho likte seg godt på dansefestar. Ho kunne rett nok kjenne seg litt beklemt over dei kritiske haldningane ho møtte mellom dei kristelege, men tenkte ho skulle greie å heve seg over deira fordommar. Det skulle vise seg å bli tyngre enn ho først hadde tenkt.²⁰

Da det frilynte laget gjorde framstøyt for å få reist eit forsamlingshus, blei motsetningane mellom bygdas to «partier» kraftig skjerpt. Guri Trygsland fortel at bedehusfolket kalla det planlagde ungdomshuset «et dansehus og en Satans synagoge»! Med grøss og gys snakka dei om kor ille det var at nokon kunne finne på å sette pengar og arbeidskraft inn i slikt eit forderveleg tiltak. Ein av dei mest høgrøysta i bedehusflokken understreka jamvel si avsky ved å seie at før kasta han pengane sine på vatnet, enn han gav dei til ungdomslaget. Men motstanden kunne også trigge motivasjon: «Mot et slikt bjerg av kritik og motvilje arbeidet vi os frem skridt for skridt. Jeg tror, det var med os som med løvetanden: jo mer, der trampes paa den, des bedre trives den!»

Harske motsetningar mellom bedehusfolket og flokken som sokna til ungdomshuset i ei bygd, kjem også til uttrykk i ei beretning frå heiebygda Kvinlog. Hendingane vi høyrer om, er frå mellomkrigstida, og versjonen som følgjer her, er nedskreven etter den tradisjonen som blir formidla gjennom bygdas kristelege foreiningsmiljø: På Eiåsland blei det reist eit forsamlingshus der ungdom frå bygda gjerne møttest med ungdom frå Kvinesdal og Knaben om laurdagskveldane. Der «gjekk det vilt for seg», med «driking, slagsmål og all slags merakkels» (Seland 2006:201).²¹ Under eit bønne møte på bedehuset tok ei kone frå bygda ordet og fortalde om kor uroleg ho var for dei unge sønene sine, som stadig søkte til ungdomshuset. Ho bad til Gud om at «ungdomshuset måtte brenna opp»! Ikkje lenge etter brann verkeleg huset, så bare svartsvidde tufter sto att.

20 Trygsland 1923, informasjon og sitat i dette og etterfølgjande avsnitt frå s.10, 17 og 26.

21 Forfattarens intervjumateriale, mann fødd 1920.

Ungdommen tok ikkje skrekken av dette; dei tok tak og fekk reist eit nytt hus ein annan stad i bygda, på Eikeland. Men så kom vinteren 1933/34, da ei stor vekking braut ut i Fjotland. Ikkje minst dei unge blei gripne av bodskapen om å søke frelse. På det nye ungdomshuset «fekk dei jamt arbeid med å vela formann, for når *ein* va' velt, så blei han kristen, og når *ein ny* blei velt, så blei han kristen ...» (Seland 2006:201).²² Slik tappa vekkinga krefter frå ungdomslaget, og huset blei for det meste ståande tomt. Nokre år etter fekk vekkingsflokken overta huset, som no blei vigd til bedehus.

Ikkje alle stader gjekk det så hardt for seg som i Fjotland. Men striden kring ungdomshuset i denne bygda speglar det allmenne konfliktstoffet i dei lokale krigane mellom bedehusfolket og dei frilynte. Sjølv sagt var det ein ideologisk konflikt – to verdisyn blei steilt stilt opp mot kvarandre. Men det var også ein kamp om symbolsk makt – om kven som skulle ha autoritet til å fremme sine visjonar og til å hevde si definisjonsmakt. Dei som sigra i denne kulturkampen, vann også herredømme over bygdesamfunnets «offisielle» tenkesett og kodeks.

Kristeleg eller nasjonal – eller begge delar?

Talsmenn for den frilynte rørsla hevdar at mange statskyrkjeprestar ikkje våga tale i deira lag, fordi dei da ville få kritikk for å oppmuntre «verdsleg» ungdom (Sjå f.eks. Liestøl mfl. (red.) 1929:38 f.). Det finst fleire vitnemål om kva ein frilynt prest kunne bli utsett for, dersom han sto fram i ei sokn der indremisjonen rådde grunnen. Folk som var samla i Kvinesdal kyrkje under ei ungdomslagsstemne på 1920-talet, mintest lenge korleis klokkaren demonstrerte mot presten som var invitert til å forrette ved gudstenesta der. Klokkaren, ein framstående indremisjonsmann, skulle avslutte gudstenesta med utgangsbønna «Herre jeg takker deg fordi du har lært meg hva du vil jeg skal gjøre ...». Men denne søndagen meinte han det beint fram var vranglære presten hadde forkynt. Så han stilte seg opp i kordøra og sa: «Eg kan diverre ikkje avslutta gudstenesta med den oppsette bønna, men eg takkar Gud fordi vi har Guds sanne ord i Bibelen

22 Forfattarens intervjumateriale, mann fødd 1920.

om vi ikkje har fått høyra det her i dag.» Episoden er gjengitt i eit regional jubileumsskrift for foreningar tilknytte Vestlandske Indremisjon, under den talande tittelen «Her står eg og kan ikkje anna –» (Stakkeland 1980:77)²³

Dei frilynte kunne nok kjenne seg støyte over å bli oppfatta som dårlege kristne. Men dei nasjonale verdiane som denne rørsla sette så høgt, fekk etter kvart feste i breie lag av folket. Dei første tiåra av 1900-talet ser vi også at leiarar i den lågkyrkjelege rørsla kunne oppfordre ungdom i eigne rekker til å styrke kjenslene for fedrelandet: «Hjaa oss i Norig synest det vera so at det folkelege og nasjonale er eitt, den personlege kristelege lækmannsvekkjingi noko heilt anna», sa Lars Tveit, skolestyrar ved ein kristeleg ungdomsskole, da han heldt tale under ei kristeleg stemne i 1918. Han uttalte seg kritisk om den frilynte rørsla, fordi han meinte å sjå at «det nasjonale» her «liksom [hev] vore det meste, det inste, det centrale», mens «det *himmelske* fedralandet» lett blei gløymd. Mellom kristenfolkets ungdom fann han derimot at «aandi» var «sterk og heil» når dei «i hugvarme tonar» song om himmelen. Men her måtte han med sorg seie at «det humane, folkelege, nasjonale» enno ikkje hadde fått den plassen det retteleg skulle ha. Så no ville han mane til nasjonal vekking: «*Fedralandet kallar! Ungdom, du kjem vel?*» (Tveit 1918:231 f. og 236.).

Nasjonal kjensla hadde fått eit stort løft i åra fram mot unionsbrotet i 1905. I kjølvatnet av det radikale vedtaket Stortinget fatta 7. juni dette året, var det mange som kjende trong til å støtte folkets representantar. Frivillige organisasjonar som heldt sine årsmøte på forsommaren, nytta høvet til å hylle det nasjonale sjølvstendet. Også i den lågkyrkjelege rørsla blei folk gripne av sterke kjensler for fedrelandet. Frå Sørlandet kom det helsingstelegram både frå dei frilynte og dei kristelege: Vest-Agder Ungdomslag sende «vyrdnadsfullt si helsing til Storting og Regjering», og roste «storverket som no er gjort». Årsmøtet takka særleg Stortinget som gjennom sitt djerve vedtak hadde gitt heile folket «nytt mod og samla kraft til å byggje og verje landet» (etter Lande 1968:43). Ungdomslaget sendte i tillegg ei personleg og meir forbindtleg helsing til venstrerepresentanten Abraham Berge, som dei framfor andre rekna

23 Signaturen M.K.

som «sin» mann: «Samla til årsmøte i heimbygda di, helsar [me] vyrd-samt og takkar for trufast arbeid i den vårvinna som gjort er. No gror det fagert etter plogen (etter Lande 1968:43). «Kristiansand Kreds for Hedningemissionen» helsa på sin måte, idet dei sendte storting og regjering «sin ærbødige Hilsen og Tak» og «i Tro paa Gud» uttrykte «et inderligt Haab for Fædrelandet».²⁴

Ulik ideologisk forankring kan vi lese ut av telegramtekstane. Frå begge leirane høyrer vi hint om korleis nettopp deira flokk har bidrege til sjølvstendeverket. Ungdomslagets folk meinte nok dei hadde hatt ei hand med på plogstyret i den politiske «vårvinna». Kristenfolket kunne frå si side melde at også dei hadde gjort sitt, for «Aarets politiske Begivenheder har lagt stærkt Beslag paa vore Interesser, ikke mindst paa Bønnen.»²⁵ Det var gledelege unntakstider i landet, ideologiske skillelinjer blei viska ut – kristelege så vel som frilynte røyster kunne blande seg i jubelkoret.

Men tilbake i kvardagen heldt dei fram med å smi sine våpen. Da den nyskipa Sørlandets Kristelege Ungdomsskole i 1912 søkte begge amta i landsdelen om tilskot til drifta, fekk dei greitt nok ei løyving på 500 kroner frå Lister og Mandals amt. Nedenes amt var i utgangspunktet rausare og løyvde heile 700 kroner – men her blei det sett eit vilkår for tildelinga: Amtskolestyret kravde at ordet «kristelig» blei stroke i namnet på skolen. Dette vilkåret nekta skolens forstandarskap å rette seg etter, så dei takka nei til pengar frå heimeamtet. Da skolen året etter igjen søkte om tilskot frå Nedenes, ville amtmannen i første omgang ikkje tilrå løyving. Han grunn gav dette ved å vise til vedtaket frå året før:

Sørlandets kristelige ungdomsskole blev i fjor tilstått amtsbidrag under forutsetning av at navnet blev forandret. Der krevdes ingen forandring i skolens *plan* eller *virkemåte*. Skolen kunde fortsette og i enhver henseende være som den var tenkt og planlagt. Ingen hadde noe å innvende mot at den var kristelig og virket kristelig *just på den måte* som den var tenkt og planlagt. [...] Men amtstinget mente at navnet burde bli et annet, et som ikke inneholdt noen mer eller mindre tydelig uttalt anklage mot Sørlandets øvrige ungdomsskoler for ikke å være

24 Gjengitt etter Kristiansand krets av Det Norske Misjonsselskap (NMS), årsmelding for 1905, s.18.

25 Det Norske Misjonsselskap (NMS), trykte referat frå kretsforsamlingane 1905.

kristelige. Et navn som «Indremisjonens Ungdomsskole» eller «Indremisjonens kristelige ungdomsskole» vilde ingen hatt noe imot. (Etter Aamland (red.) 1937:62.)²⁶

Sett utanfrå kunne dette fortone seg som ørkeslaust ordkløyveri. Men for dei som kjende dei steile frontane mellom den kristelege og den frilynte rørsla, var namnedebatten tungt meiningsberande. Dette var fektningar i ein symbolsk kamp om å vinne ungdommen og forme framtida. Og da var det skilnad på eit institusjonelt forankra namn – om det aldri så mykje poengterte eit kristeleg formål – og eit namn som meir ope kravde å stå for det einaste religiøse skoletilbodet i landsdelen, fordi det likesom peika mot andre skolar i landsdelen og anklaga desse for *ikkje* å vere kristelege.

Amtmann i Nedenes var på denne tida ingen ringare enn *Sven Aarrestad* (1850–1942).²⁷ Han hadde ei fortid som profilert venstremann på tinget. Da han kom til Nedenes i 1908, hadde han også bak seg ein periode som landbruksminister, først i Christian Michelsens regjering, så under statsminister Jørgen Løvland. Best kjend er han likevel for engasjement og leiarskap i fråhaldsrørsla, der han vann fram med ei politisk linje som gjekk ut på å tørtlegge landet bit for bit ved hjelp av monopolordning og folkeavstemmingar. Aarrestad kom gjerne med klare meldingar når han hadde noko på hjartet. Når han no såg at indremisjonsfolket ville monopolisere kristendom som fundament for undervisning av vaksen ungdom, ville han by dei motstand.

I Lister og Mandal gav amtsskolestyret også i 1913 samrøystes og vilkårslaut tilråding om løyving, enda amtmannen her, Daniel Bremer Juell Koren (1858–1948), no var imot.²⁸ Han hadde fått vite om striden i naboamtet året før, og uttalte seg til støtte for det vilkåret dei der hadde sett:

Av meddelelser fra Nedenes erfarer jeg at vedk. komité på amtstinget foreslår at bevilgning gis på betingelse av at ordet kristelig utgår av navnet. Dette forslag

26 Sitert etter gjengiving i årsmeldinga for Arendals fellesforening for indremisjonen, 1912.

27 Aarrestad var amtmann i Nedenes 1908–16.

28 D.B. Juell Koren var amtmann i Lister & Mandals amt 1907–18, fylkesmann i Vest-Agder 1919–28.

tiltaler mig. Der bør ikke i navnet kunne legges den tanke at de som driver den slags skoler, skulde mene at andre ungdomsskoler ikke drives i kristelig ånd. (Etter Aamland (red.) 1937:63.)

Heller ikkje i Nedenes amtsting vann amtmannen sine synsmåtar denne gongen fram, da det kom til avstemming om saka i 1913. Ei løyving til Sørlandets Kristelige Ungdomsskole blei vedtatt med 19 mot 10 stemmer. Eit framlegg om at forstandarskapet for skolen burde utvidast med to representantar frå amtsstyret, fall mot 6 stemmer (Aamland (red.) 1937:63). Med dette var det slutt på dei prinsipielle bataljane. Om det seinare blei debatt i amts- eller fylkestinget, handla det helst om *kor stor* løyvinga til skolen skulle vere.

I skuggen av sørlandspietismen

Den lågkyrkjelege rørsla var solid etablert på Sørlandet da den frilynte ungdomslagsrørsla voks fram i tida kring førre hundreårsskifte. Motstanden frå pietistisk hald har fått mykje av skulda for at det frilynte arbeidet gjekk trått i denne landsdelen. Men motstanden kunne også trigge innsatsviljen i dei frilynte laga, som slutta rekkene og gjorde front mot bedehusfolket. Mange fryda seg over å høyre til i ein flokk som våga utfordre det religiøse regimet. Andre såg med sorg på kløyvinga mellom dei frilynte og dei kristelege – slike haldningar kom særleg til uttrykk i den tidlege organiseringsfasen: «Ungdomssagen og det religiøse behøver ikke at komme i strid», uttalte ei utsending på årsmøtet for Vest-Agder Ungdomslag i 1897. Han meinte dei to rørslene når alt kom til alt hadde eit felles mål, ettersom begge tok sikte på «at hæve den enkelte og samfundet» (Lande 1968:32).

Slike harmoniserande synsmåtar låg langt unna synsfeltet til bedehusfolket. Og dei frilynte gjorde ikkje nettopp avbikt for sin kritikk mot pietismen. Dei to rørslene henta næring i fiendebilda dei teikna av kvarandre. Når alt kom til alt, var det den kristelege kulturen som hadde dei sterkaste ankerfesta på Sørlandet. Jon Åsen, som var formann i Vest-Agder krets av Noregs Ungdomslag kring 1920, står for ei utbreidd oppfatning av kva som var hovudgrunnen, når den frilynte rørsla fekk karrige vilkår i bedehusland:

Dei religiøse vekkjingane over bygdene i Vest-Agder hev godtsom alltid født eit einsynt, trongt livssyn. Eit livssyn som ikkje tolerer den naturlege livstrongen hjå ungdomen. Når så ungdomslaga nett vilde ale til liv naturleg, sunn livskjensle, blei dei set på som «djevleireir» som laut øydst. Og striden mot dette livssyn blei for sume for tung, dessverre. Eitt etter eitt av laga laut leggje ned ... (I Moren og Os (red.) 1921:251.)

To folkerørsler sto steilt mot kvarandre i ein kulturkamp som blei utkjempa på nasjonalt og lokalt plan, med folkehøgskolen og forsamlingshuset som markante arenaer. På Sørlandet var det den kristelege rørsla som hadde dei sterkaste ankerfesta. Men vi skal ikkje undervurdere betydninga av den første organiserte opposisjonen mot pietismen. Fri-lynte ungdomslag kravde rom for sine visjonar, dei inspirerte til samfunnsinnsats og insisterte på at det fanst ideelle mål og gyldige verdiar også utanfor bedehuset. Slik var dei med på å opne for eit større mangfald. Brytningane mellom dei kristelege og dei frilynte peikar fram mot det meir pluraliserte samfunnet vi ser i dag, med større breidde i tru og livssyn, og med auka toleranse for ulikskap – ein meir fleirtydig og dynamisk sørlandsk kultur.

Kjelder og litteratur

- Akerlie, Olav: *Friylnt folkehøgskole 1864–2001*. Norsk folkehøgskolelag 2001.
- Berulvson, Torgeir: «Folkehøgskulen veks fram i Sør-Noreg». I: Holdhus, Olav og Bjarne Berre (red.): *75 års-minne. Den norske folkehøgskulen 1864–1939*. Trondheim 1939.
- Bjorvatn, Aslak, Marton Leine, Petter Kolberg og Nils Svarstad (red.): *Arv og ansvar. Den kristelege ungdomsskolen 1893–1968*. Noregs ungdomsskulelærarlag 1968.
- Eikeland, Martin: «Vest-Agder ungdomsskule». I: Jens Vevstad (red.) *Festskrift. Ungdomsskolen 1893–1943*. Stavanger 1946.
- Grevskott, Svarstad, Tveit og Vevstad (red.): *Festskrift for ungdomsskulane. 25 aar 1893–1918*. Risør 1918.
- Handeland, Oscar: *Vaarløysing*, bd.I. Bergen 1922.
- Handeland, Oscar: *Vaarløysing*, bd.II. Bergen 1934.
- Handeland, Oscar: *Vaarløysing*, bd.III. Bergen 1936.
- Handeland, Oscar: *Kristenliv på Agder. 50 års-skrift for Agder krins av Det norske lutherske kinamisjonsforbund*. Oslo 1948.

- Havstad, Johannes og Knut Møretro: *En høvding og en tjener. Torjus Hansen (1836–1926). Minneskrift ved 150-årsjubileet*. Landvik historielag 1986.
- Hjaltason E.: «Dei frilynte ungdomslaga i Noreg. Eit sersyn i Europa». Frå *Unglyden* 1908, gjengitt i Kr(istoffer) Sælid (red.): *Glytt frå lagslivet i Noregs ungdomslag i eldre tid*. Oslo 1949.
- Hodne, Ørnulf: «Fedreland og fritid 1920–1939». I: Kløvstad (red.) 1995.
- Klippenberg, Mona: «Folkeleg opplysning på fullnorsk grunn». I: Kløvstad (red.) 1995.
- Kløvstad, Jan (red.): *Ungdomslaget. Noregs Ungdomslag 1896–1996*. Oslo 1995.
- Kløvstad, Jan (red.): *Glede og hugnad, samarbeid og dugnad. Aust-Agder ungdomslag 1896–1996*. Tvedestrand 1996.
- Kløvstad, Jan: *Ild, begeistring og varme. Ivar Fløistad, Viggo Ullmann og Folkehøgskolen i Austre Moland 1873–1875*. Tvedestrand 2000.
- Kolberg, Petter: «Den kristelege ungdomsskolerørsla gjennom 75 år». I: Bjorvatn mfl. (red.) 1968.
- Lande, Gunnar: *Vest-Agder Ungdomslag 1893–1968*. Kristiansand 1968.
- Liestøl, Tarjei mfl. (red.) *Marnar folkehøgskole 1919–1929. Eit tiårsskrift*. Marnardal 1929.
- Mjeldheim, Leiv: *Folkerørsla som vart parti. Venstre frå 1880-åra til 1905*. Oslo 1984.
- Molland, Einar: *Fra Hans Nielsen Hauge til Eivind Berggrav. Hovedlinjer i Norges kirkehistorie i det 19. og 20. århundre*, Oslo 1972.
- Molland, Einar: *Norges kirkehistorie i det 19. århundre, bd.I*. Oslo 1979.
- Moren, Sven og Edvard Os: *Den frilynte ungdomsrørsla. Norigs ungdomslag i 25 år*. Oslo 1921.
- Opdahl, Ingeborg og Konrad: *Trods mørkets harme Vår skole stå! Med Agder folkehøgskole gjennom 120 år, 1885-2005*. Kristiansand 2005
- Seland, Bjørg: *Religion på det frie marked. Folkelig pietisme og bedehuskultur*. Kristiansand 2006.
- Seland, Gudmund: «Tre diktende brødre fra Nes». I: *Julehilsen fra Flekkefjord* 1993.
- Slettan, Bjørn: *Agders historie 1840–1920*. Kristiansand 1998.
- Stakkeland, Peder: *Flekkfjord Indremisjonskrets 1880–1980*. Flekkefjord 1980.
- Sørensen, Øystein: *Kampen om Norges sjel*. Trond Berg Eriksen og Øystein Sørensen (red.): *Norsk idehistorie*, bd. III, Oslo 2001.
- Torjusson, Aslak: *Den norske folkehøgskulen. Opphav og grunnlag*. Oslo 1977.
- Trygsland, Guri: *Flere aar i en sørlandsk fjeldbygd*. Kristiansand 1923.
- Tveit, Lars: «Ungdom og fedraland». I: Grevskott mfl. (red.) 1918.
- Tvinnereim, Jon: *Ei folkerørsla blir til. Den frilynte ungdomsrørsla på Nordvestlandet*. Oslo 1981.
- Aamland, Tolv (red.): *Kristeleg liv og verksemd på Agder. Festskrift. Sørlandets kristelege ungdomsskule 1912–1937*. Stavanger 1937.
- Det Norske Misjonsselskap (NMS), trykte referat frå kretssamlingane 1905.
- Det Norske Misjonsselskap (NMS), trykt årsmelding for Kristiansand krets 1905.
- Kristianssands Dagblad 1902–1904.

Sørlandet – et politisk «annerledesland»

Helge Røed

Innledning

Formålet med denne artikkelen er å gi svar på følgende problemstillinger:

- Er det partipolitiske mønsteret på Sørlandet så forskjellig fra resten av Norge at betegnelsen «annerledesland» kan forsvares?
- Hva er i så fall årsakene til at det partipolitiske mønsteret er forskjellig fra resten av Norge?
- Hva er forklaringen på ulikhetene i det partipolitiske mønsteret innenfor landsdelen (mellom de to fylkene og mellom ulike kommuner)?

Trekk i utviklingen av det politiske mønsteret

Partisystemet i Norge utviklet seg fra slutten av 1800-tallet. Det var kampen om parlamentarismen som skapte de to første politiske partiene i Norge, Venstre og Høyre. Venstre ble stiftet i januar 1884. Venstres basis var bønder og lærere fra bygdene og liberale byborgere. Kampen for parlamentarismen samlet partiet, og det øvrige politiske programmet var ganske åpent. Etableringen av Høyre kom som en reaksjon på etableringen av Venstre, og stiftelsen skjedde på et møte i august samme år. Høyre hadde et noe bredere program. Partiet samlet seg om tre konservative verdier; maktfordelingsprinsippet (i motsetning til parlamentarismen), kristendommen og unionen med Sverige. Kjernen i Høyre var embetsmennene og den økonomiske overklassen i byene.

Selv om de formelle partidannelser først skjedde i 1884, hadde de partipolitiske frontene mellom tilhengere og motstandere av parlamentarismen vært tydelige i flere år. Det første partipolitiske valg i Norge fant sted i 1882. Det ble et oppgjør mellom høyrekandidater og venstrekandidater, og på begge sider var mobiliseringen betydelig. Resultatet ble at Venstre styrket sitt flertall på Stortinget. Etter innføringen av parlamentarismen skulle imidlertid de innebygde motsetningene i Venstre vise seg, og partiets første splittelse oppsto allerede ved valget i 1888. Det var konflikten mellom liberalerne i byene og bøndene og lærerne på bygdene som utspilte seg. Den utløsende enkeltsaken var spørsmålet om statlig kunstnerlønn til dikteren Alexander Kielland, som i flere av sine romaner rettet et kritisk blikk mot pietismen på Vestlandet og Sørlandet. Det førte til etableringen av Moderate Venstre, som i flere deler av landet (særlig Sørlandet og Vestlandet) samarbeidet med Høyre. Denne konfliktlinjen i Venstre kan spores gjennom store deler av partiets historie.

Ved århundreskiftet ble det innført alminnelig stemmerett for menn i Norge. Inntil da var stemmeretten begrenset til embetsmenn og handelsborgere, og til dem som eide eller bygslet matrikulert jord på landet. Arbeiderpartiet ble dannet i Arendal allerede i 1887, men fikk ingen stor politisk betydning før etter unionsoppløsningen i 1905. Den alminnelige stemmeretten for menn ga muligheter for et underklasseparti, og sosiale spørsmål kom for alvor på dagsordenen. Fra da av og fram til andre verdenskrig ble Arbeiderpartiets framgang og utvikling en sterk «driver» i hele den partipolitiske utviklingen i Norge.

Et nytt mønster var tydelig allerede ved valget i 1915. Høyre, Venstre og Arbeiderpartiet fikk om lag en tredjedel av stemmene hver, men valgordningen førte til at Venstre likevel fikk rent flertall på Stortinget. Arbeiderpartiet fikk, med en tredjedel av stemmene, bare 19 av de i alt 121 representantene. I kombinasjon med internasjonale forhold, var dette sannsynligvis ett av bidragene til den revolusjonære utviklingen av Arbeiderpartiet. Høyre og Venstre så at Arbeiderpartiet var inne i en utvikling der partiet kunne få de samme fordeler av valgordningen som Venstre hadde, og dette bidro til endringer i valgordningen. Samtidig ble frykten for sosialismen et dominerende tema på borgerlig side. Striden om internasjonal orientering og ideologisk retning førte til splittelse i

Arbeiderpartiet. I perioden 1921 til 1927 var det tre partier på sosialistisk side: Arbeiderpartiet (DNA), Norges Kommunistiske Parti (NKP) og Norges Socialdemokratiske Arbeiderparti (NSA). DNA og NSA slo seg sammen i 1927, og NKP fikk mindre og mindre betydning i åra fram til andre verdenskrig.

Også på den borgerlige sida ble det dannet nye partier i mellomkrigs-tida. Det viktigste av disse var Bondepartiet (som sprang ut av Landmandsbevegelsen) i 1920. Det var først og fremst dette partiet som nå bidro til å svekke Venstre.

Etter andre verdenskrig dannet det seg et nytt partipolitisk mønster: Etter at NKP ved de første valgene etter krigen hadde hatt en viss vind i seilene, etablerte Arbeiderpartiet seg som det helt dominerende partiet på venstresida, med oppslutning fra nesten halvparten av velgerne.

På den borgerlige sida førte valget i 1945 til ytterligere oppsplitting ved at Kristelig Folkeparti (KrF), som til da bare hadde stilt liste i Hordaland, for første gang opptrådte som et landsomfattende parti. I denne perioden var det altså fire borgerlige partier. Tre av disse betraktet seg som sentrumpartier. Samarbeidet på den borgerlige sida var dårlig, og det eksisterte ikke noe samlet alternativ til Arbeiderpartiet. Ved valget i 1961 opptrådte Sosialistisk Folkeparti (SF) for første gang og fikk to representanter på Stortinget. Etter Kings Bay-saken i 1963 ble det etablert et tettere borgerlig samarbeid, og ved valget i 1965 ble det borgerlig flertall og borgerlig regjering. Likevel må det sies at selve det partipolitiske mønsteret var ganske stabilt.

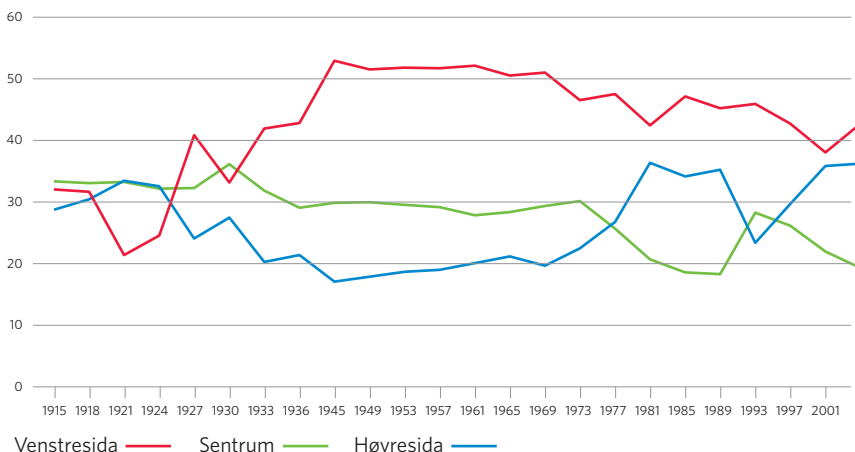
Debatten i forbindelse med folkeavstemningen om EEC i 1972 fikk store konsekvenser for hele det partipolitiske mønsteret i Norge. Venstre ble delt i to, og dette ga betydelig framgang for både KrF og Senterpartiet (SP, tidligere Bondepartiet). Sosialistisk Venstreparti (SV) ble dannet, og dette partiet ble en betydelig utfordrer for Arbeiderpartiet. I den turbulente politiske atmosfæren etter striden om norsk medlemskap i EU i 1972 ble også Fremskrittspartiet dannet, og framsto som en utfordrer for Høyre.

I åra etter 1972 har det politiske mønsteret i Norge vært mer ustabilt enn tidligere, med betydelige svingninger mellom ulike partier. Dette har ført til hyppigere regjeringsskifter og store opp- og nedturer for de ulike

partiene helt fram til valget i 2009. Hvis en slår sammen partiene i tre ulike blokker, ser en likevel et mye mer stabilt mønster. Illustrasjonen viser oppslutningen om tre blokker ved stortingsvalgene fra 1915 og fram til i dag.

- *Venstresida*: Det norske Arbeiderparti, Norges Kommunistiske Parti, Norges Socialdemokratiske Arbeiderparti, Sosialistisk Folkeparti og Sosialistisk Venstreparti.
- *Sentrum*: Venstre, Det Liberale Folkepartiet, Senterpartiet (Bondepartiet) og Kristelig Folkeparti.
- *Høyresida*: Høyre og Fremskrittspartiet.

Som illustrasjonen viser, har venstresida hatt noe over halvparten av velgerne fram til 1969, og deretter falt til mellom 40 og 50 %. Sentrumpartiene har ligget på rundt 30 % i perioden fra før andre verdenskrig og fram til 1973 (da Venstre ble delt i to). Deretter har sentrumpartiene hatt et samlet nivå på mellom 20 og 30 %. Nivået ser fortsatt ut til å være synkende. Høyresidas (Høyres) velgeroppslutning var i underkant av 20 % gjennom store deler av etterkrigstida. Under høyrebølgen i 80-åra nådde Høyre, sammen med Fremskrittspartiet, resultater som midt på 30-tallet. Ved de siste stortingsvalgene har Høyre og Fremskrittspartiet til sammen hatt en oppslutning på nærmere 40 prosentpoeng.

Figur 1 Stortingsvalg 1915–2005 (nasjonale tall)

Er Sørlandet et politisk «annerledesland»?

Det er store variasjoner mellom partienes oppslutning i ulike landsdeler og fylker. Også når en studerer valgresultatene i de enkelte kommuner og den enkelte valgkrets, er det store variasjoner.

Den politiske geografien i Norge har lange tradisjoner, og mønsteret går tilbake til åra mellom de to verdenskrigene. Noen trekk i bildet kommer imidlertid til syne allerede i forbindelse med partidannelsene i 1880-åra:

- *Høyre* har hatt sitt tyngdepunkt i de største byene (Oslo, Bergen og Trondheim) og i byene rundt Oslofjorden og et stykke nedover Sørlandskysten.
- *Venstre*, og seinere *Kristelig Folkeparti*, har hatt sitt tyngdepunkt på Sørlandet og Vestlandet.
- *Arbeiderpartiet* har hatt sitt tyngdepunkt i Oslo og i deler av Oslofjord-området, i Trøndelag, Oppland, Hedmark og i Nord-Norge.
- *Senterpartiet* har sitt tyngdepunkt i Oppland og Hedmark, Sogn og Fjordane og Trøndelag.
- *SV* og *Fremskrittspartiet* er nyere partier, og har sine velgere jevnt fordelt over landet.

Valget i 2009 viste at Sørlandet har en partipolitisk struktur som skiller seg fra resten av landet (se illustrasjon).

	DNA	FrP	H	KrF	SP	SV	V
Landet	35,4	22,9	17,2	5,5	6,2	6,2	3,9
Aust-Agder	32,5	26,1	16,3	11,2	4,4	4,3	3,4
Avvik	-2,9	+3,2	-0,9	+5,7	-1,8	-1,9	-0,5
Vest-Agder	26,5	27,4	17,6	15,5	3,6	3,9	3,1
Avvik	-8,9	+4,5	+0,4	+10	-2,6	-2,3	+0,8

I Aust-Agder fikk Arbeiderpartiet et resultat som lå 2,9 prosentpoeng under landsgjennomsnittet, og i Vest-Agder 8,9 prosentpoeng under landsgjennomsnittet. Det mest karakteristiske trekk for øvrig var Kristelig Folkepartis styrke. Kristelig Folkeparti fikk på landsbasis en oppslutning

på 5,5 prosentpoeng, mens det i Vest-Agder fikk en oppslutning på 15,5 prosentpoeng og i Aust-Agder 11,2 prosentpoeng. Det betyr at partiets oppslutning i Vest-Agder var det tredobbelte av landsgjennomsnittet og i Aust-Agder det dobbelte av landsgjennomsnittet. Fremskrittspartiet gjorde det godt i både Aust-Agder (3,2 prosentpoeng over landsgjennomsnittet) og Vest-Agder (4,5 prosentpoeng over landsgjennomsnittet). SP, Venstre og Sosialistisk Venstreparti fikk resultater under landsgjennomsnittet.

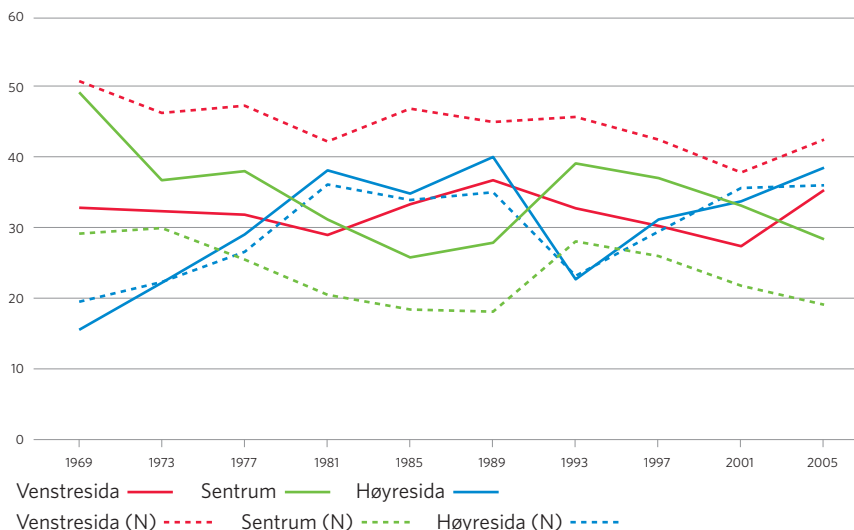
Det mønsteret som viste seg ved valget i 2009, går igjen og har sin opprinnelse langt tilbake i tid. Den nasjonale oppslutningen om blokkene varierer over tid, men avviket mellom de to Agder-fylkene og landsgjennomsnittet er ganske stabilt.

Som et vedlegg til denne artikkelen ligger oversikter over de ulike partienes utvikling fra 1921 til 2009 for Vest-Agder, Aust-Agder og landet som helhet. Dataene er hentet fra Norsk samfunnsvitenskaplig datatjeneste (NSD, kommunedatabasen). Det er utarbeidet en oversikt over utviklingen for de tre politiske blokkene i Norge for perioden 1969–2009, og dette gir oss muligheten til å se utviklingen uavhengig av endringer i partimønsteret innenfor blokkene.

For venstresida ser man at avviket fra landsgjennomsnittet for Vest-Agders vedkommende er omtrent som for 2009 gjennom hele perioden fra 1969 og fram til i dag. Også dersom en ser på Arbeiderpartiet alene, er dette bildet tydelig. Ved de ti siste valgene (fra 1973 til 2009) varierer det negative avviket fra landsgjennomsnittet fra 12,4 prosentpoeng i 1977 til 5,6 prosentpoeng i 1989.¹ Det gjennomsnittlige avviket for alle de ti valgene ligger på 9,23 prosentpoeng.

For sentrumspartiene samlet er det et betydelig positivt avvik gjennom hele perioden fra 1969 til 2009. Et unntak fra dette ser man ved å studere tallene fra 1969 og 1973. Ved valget i 1973 sprakk Venstre, og det førte til at den samlede oppslutningen for sentrumspartiene i Vest-Agder sank fra nærmere 50 prosentpoeng i 1969 til godt under 40 prosentpoeng i 1973. Fallet var, som illustrasjonen viser, betydelig større i Vest-Agder enn for landsgjennomsnittet. Kristelig Folkeparti har i gjennomsnitt et positivt

1 Abortsaken var et viktig tema ved valget i 1977.

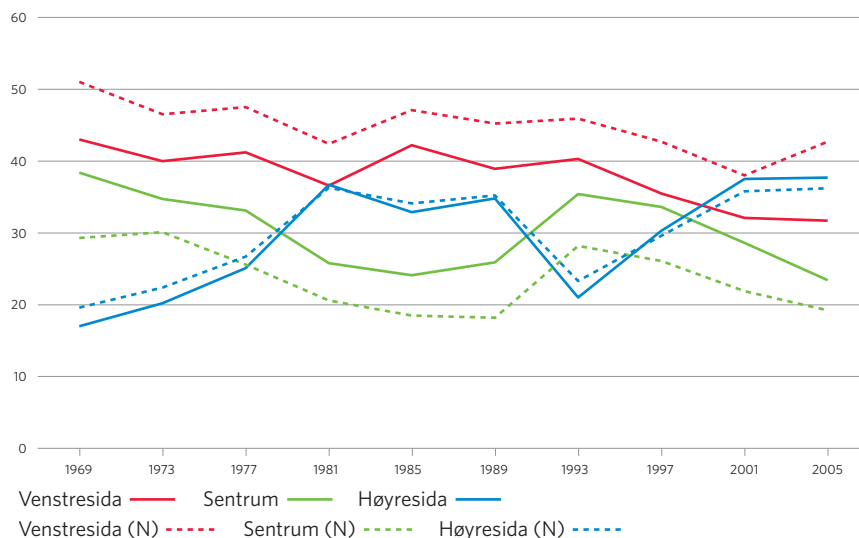

Figur 2 Stortingsvalg 1969–2005 (Vest-Agder og Norge)

avvik på 11,25 prosentpoeng. Det positive avviket i forhold til landsgjennomsnittet var sterkest i 1973 (12,2 prosentpoeng), 1977 (12,4 prosentpoeng) og i 2001 (13,8 prosentpoeng).

Den samlede utviklingen for høyresida (Høyre og Fremskrittspartiet) følger nasjonale tendenser gjennom hele perioden. Et unntak fra dette er valget i 1989 (da høyrebølgen var sterkest) og valget i 2009, da Fremskrittspartiet og Høyre til sammen sto meget sterkt. Det kan med andre ord se ut som om det finnes betingelser for at høyrebølgene kan få særlig store utslag på Sørlandet.

Også i Aust-Agder følger utviklingen for både venstresida, sentrumspartiene og høyresida de nasjonale trendene. Det negative avviket for venstresida er betydelig mindre i Aust-Agder enn i Vest-Agder, og det positive avviket for sentrumspartiene er betydelig mindre enn i Vest-Agder. Høyresida i Aust-Agder følger landsgjennomsnittet i hele perioden. Utviklingen for Arbeiderpartiet følger – med et noenlunde stabilt avvik – landsgjennomsnittet. Det gjennomsnittlige negative avviket for Arbeiderpartiet ved disse ti valgene er 3,19 prosentpoeng. I Aust-Agder har Kristelig Folkeparti også fått en dominerende posisjon blant sentrumspartiene. Det gjennomsnittlige positive avviket fra landsgjennomsnittet for Kristelig Folkeparti er på 6,7 prosentpoeng.

Figur 3 Stortingsvalg 1969–2005 (Aust-Agder og Norge)

En del av de særtrekk som viser seg for Sørlandet, finner vi også på Vestlandet. Vest-Agder har ved flere valg vært landets dårligste fylke for Arbeiderpartiet. I 2009 ble Rogaland det dårligste fylket med en oppslutning på 26,1 prosentpoeng.

Ved valget i 2009 ble resultatene for Arbeiderpartiet på Sørlandet og Vestlandet som følger:

Arbeiderpartiet	Valgresultat 2009 (prosentpoeng)	Endring 05–09 (prosentpoeng)	Avvik landsgjennomsnitt (prosentpoeng)
Norge	35,4	+2,7	
Vest-Agder	26,5	+2,5	-8,9
Aust-Agder	32,5	+3,5	-2,9
Rogaland	26,1	+1,5	-9,3
Hordaland	30,5	+2,6	-4,9
Sogn og Fjordane	29,6	-0,1	-5,8
Møre og Romsdal	30,7	+4,5	-4,7

Et annet trekk ved situasjonen på Sørlandet er Kristelig Folkepartis sterke stilling. Opprinnelig var Kristelig Folkeparti et parti som hadde sitt kjerneområde i Hordaland. Dette er nå endret. Kristelig Folkepartis absolutte kjerneområde er nå Vest-Agder og nabofylkene i vest (Rogaland) og øst

(Aust-Agder). I disse tre fylkene har partiet en oppslutning på over 10 prosentpoeng. Når det gjelder vestlandsfylkene (Hordaland, Sogn og Fjordane, Møre og Romsdal), ligger Kristelig Folkeparti nå bare mellom 1,3 og 2,9 prosentpoeng over landsgjennomsnittet.

Kristelig Folkeparti	Valgresultat (prosentpoeng)	Endring 05–09 (prosentpoeng)	Avvik landsgjennomsnitt (prosentpoeng)
Norge	5,5	-1,2	
Vest-Agder	15,5	-3,4	+10,0
Aust-Agder	11,2	-1,5	+5,7
Rogaland	11,3	-0,9	+5,8
Hordaland	7,1	-1,6	+1,6
Sogn og Fjordane	6,8	-2,2	+1,3
Møre og Romsdal	8,4	-2,6	+2,9

Ved valget i 2009 var både Aust-Agder, Vest-Agder, Rogaland og Møre og Romsdal blant Fremskrittspartiets beste fylker, mens partiet lå på landsgjennomsnittet i Hordaland og langt under landsgjennomsnittet i Sogn og Fjordane. Det er imidlertid grunn til å merke seg at Høyre gjorde det bedre enn landsgjennomsnittet også under høyrebølgen i 80-åra. Det kan tenkes at det fins et potensial for sterke konservative strømninger når disse først slår inn. Å analysere de strukturelle forhold som fører med seg slike forskjeller i partioppslutning, faller imidlertid utenfor rammen av denne artikkelen.

Fremskrittspartiet	Valgresultat (prosentpoeng)	Endring 05–09 (prosentpoeng)	Avvik landsgjennomsnitt (prosentpoeng)
Norge	22,9	+0,9	
Vest-Agder	27,4	+3,4	+4,5
Aust-Agder	26,1	+1,1	+3,2
Rogaland	26,5	+0,4	+3,6
Hordaland	22,8	+0,6	-0,1
Sogn og Fjordane	15,8	+0,4	-7,1
Møre og Romsdal	27,4	+1,1	+4,5

Konklusjonen er at Sørlandet i 2009 fortjener betegnelsen et politisk «annerledesland», men at landsdelen på mange måter må dele denne betegnelsen med Rogaland. Vi kan altså snakke om et belte langs den norske sørvestkysten med mange fellestrekk når det gjelder politisk struktur. I de klassiske valganalysene som ble gjort av Stein Rokkan og Henry Valen, ble Sørlandet og Vestlandet ofte sett under ett. Nå er det imidlertid så store ulikheter mellom fylkene på Sørlandet og Vestlandet at det er naturlig å se dem uavhengig av hverandre.

- Et karakteristisk trekk ved alle fylkene på Sørlandet og Vestlandet er Arbeiderpartiets svake stilling. Det negative avviket er minst i Aust-Agder (-2,9 prosentpoeng) og størst i Rogaland (-9,2 prosentpoeng).
- Et annet fellestrekk ved Agder-fylkene og Rogaland er Kristelig Folkepartis sterke stilling. Kristelig Folkeparti ble stiftet som et regionalt parti i Hordaland, og fikk ikke sitt gjennombrudd på Sørlandet før etter splittelsen i Venstre i 1973. Nå er det imidlertid Agder-fylkene og Rogaland som er partiets sterkeste fylker. I de typiske vestlandsfylkene ligger Kristelig Folkeparti bare 1–2 prosentpoeng over landsgjennomsnittet.
- Et tredje fellestrekk ved Agder-fylkene og Rogaland er Fremskrittspartiets sterke stilling ved valget i 2009. I fylker som Hordaland og Sogn og Fjordane ligger oppslutningen om Fremskrittspartiet under landsgjennomsnittet.

Hvorfor er Sørlandet et politisk «annerledesland»?

Selv om det er mange likhetstrekk mellom den politiske strukturen på Sørlandet og i Rogaland, er formålet med denne artikkelen å analysere situasjonen på Sørlandet. Særtrekkene i den partipolitiske strukturen på Sørlandet går langt tilbake i tid. Som det framgår av tabellene foran, kan disse trekkene avleses gjennom store deler av det 20. århundre.

Det finnes mange myter om forskjellene mellom landsdelene i Norge. Det er en etablert oppfatning hos mange at menneskene i en landsdel tar farge av naturen som omgir dem og at dette påvirker holdninger til kultur, politikk og religion. Også vær og vind er blitt tillagt egenskaper som for-

mer regional mentalitet. Vi kjenner de stereotype forestillingene om menneskene i de ulike landsdelene: Nordlendingen er hardbarket og tøff som havet, vestlendingen innadventd som de trange fjordene, trønderen selv-sikker og trygg i et åpent landskap – og sørlendingen? Like blid og (dum)snill som det idylliske landskapet.

Disse stereotypiene er delvis skapt av litterære konstruksjoner av de ulike landsdelene (se Berit Eide Johnsens artikkel i denne boka). Navnet Sørlandet er et litterært uttrykk for Vilhelm Krag's ambisjoner om at den sørligste delen av landet skulle være en egen landsdel. Begrepet Sørlandet ble for første gang lansert i en artikkel av Vilhelm Krag i *Morgenbladet* i 1902. Denne artikkelen er blitt kalt Krag's største litterære prestasjon, og gir sterke assosiasjoner til idyllen. Den andre store fra den sørlandske dikterskolen, Gabriel Scott, forsterket forestillingene om den troskyldige og enkle sørlendingen i sine beskrivelser av fiskeren Markus i romanen *Kilden, eller Brevet om fiskeren Marcus* (Scott 1918).

Også teorier om at menneskene i ulike deler av Norge tilhørte forskjellige raser, og at dette hadde betydning for politiske og kulturelle preferanser, spilte en rolle i en periode fram til andre verdenskrig, men tillegges ikke vekt i dag. Militærlege Carl Arbo, som store deler av sitt liv arbeidet i Kristiansand, studerte kroppsbygning og særlig hodeform hos norske rekrutter, og mente å kunne påvise systematiske forskjeller mellom ulike geografiske områder (*Store norske leksikon* 25.03.2010). Han mente at Norges befolkning kunne inndeles i to ulike raser, kortskaller og langskaller, og at dette også reflekterte ulikheter i personlighetstrekk og kultur. Arbo karakteriserte sørlendingene (vestegdene) slik: «Åndelig og legemlig vegghed», «en mærkelig mangel på foretagsomhed, energi og sammenhold» og «magelig, tung og treg» (Slettan 1998:61). Disse teoriene ble videreutviklet av geologen A.M. Hansen, som mente at dette kunne videreutvikles til forklaringsmodeller på politiske og kulturelle forskjeller mellom Østlandet og Vestlandet (*Store norske leksikon* 25.03.2010). I dag blir dette mest sett på som kuriositeter fra mellomkrigstida.

En pioner i studiene av velgeradferd i Norge er samfunnsgeografen Gabriel Øidne (1918–1991), som kom fra Audnedal i Vest-Agder. Mest kjent er en artikkel der han belyste de politiske og kulturelle ulikhetene mellom Østlandet og Vestlandet, og viste at forskjellene mellom de to

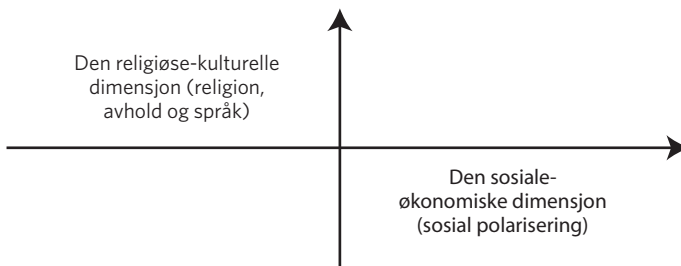
landsdelene hadde sammenheng med sosiale, kulturelle og økonomiske forhold, og ikke hadde noe med for eksempel rasemessige ulikheter å gjøre (Øidne 1957).

Selv om Gabriel Øidne regnes som en av de store pionerene innenfor samfunnsforskningen i Norge, er den allmenne kunnskapen om hans forskning beskjedent i den landsdelen han kom fra. I tillegg til artikkelen om Østlandet og Vestlandet, har han skrevet en viktig artikkel om den politiske strukturen i Oslo. Av mer regional interesse er også artikler han har skrevet om barnevandringene på Agder og kultur- og næringshistorie i Vest-Agder (Øidne 1954:247–302 og 427–441).

Teoretisk forståelse av geografiske ulikheter i politikken

I denne artikkelen vil det bli lagt størst vekt på den forståelsen av den partipolitiske utviklingen som ble alminnelig gjennom valgforskningen i 1960- og 70-åra. De norske valgsosiologene Stein Rokkan (1921–1979) og Henry Valen (1924–2007) har nok hentet betydelig inspirasjon fra Gabriel Øidne. På grunnlag av omfattende nasjonale og internasjonale data har de utviklet teorier om hvordan det norske partimønsteret ble skapt i spenningsfeltet mellom to ulike konfliktlinjer (Valen & Katz 1967, Rokkan 1987).

Rokkan og Valens utgangspunkt er at partimønsteret er skapt av sosiale og kulturelle mønstre som kan gå langt tilbake i tid. Gamle konfliktlinjer er «frosset», og har levd videre i partisystemet lenge etter at de konfliktene som skapte dem, er borte. Mentale tankemønstre og diskurser endres lang-

Figur 4 To konfliktlinjer har formet partimønsteret i Norge (Rokkan og Valen)

somt, og fungerer som en slags sorteringsmekanisme for hva som er viktig og mindre viktig. Det vises til Frank Meyers artikkel i denne antologien.

Den økonomiske og sosiale dimensjonen aktiviseres gjennom sosial polarisering og store sosiale forskjeller. Det er ikke nødvendigvis fattigdom, men store forskjeller mellom rik og fattig, som skaper slike bevegelser. Store sosiale forskjeller bidrar til en sterk posisjon for partiene på venstresida (Arbeiderpartiet, RV, SV og NKP) og Høyre. (Fremskrittspartiet framstår som et typisk populistisk parti, og kan ikke uten videre plasseres inn i dette skjemaet.) Små sosiale forskjeller gir ikke en tilsvarende mobilisering av de to fløyene. I den aktuelle politiske debatten spiller spørsmål som sysselsetting, skatt, velferd og fordeling en viktig rolle for velgere som er aktivisert langs denne aksen.

Den religiøs-kulturelle dimensjon eller den motkulturelle dimensjon er i Norge knyttet til faktorer som lavkirkelighetens styrke, synet på alkohol og nynorsk. Gjennom etterkrigstida har typiske saksfelt som har aktivisert den religiøs-kulturelle dimensjon vært religion i skolen, selvbestemt abort, banning i NRK, homofili og på det utenrikspolitiske området sympatien for Israel.²

En annen teori som kan anvendes for å forstå det partipolitiske mønsteret på Sørlandet, er utviklet av den hollandske historikeren Jan Romein (1893–1962). Teorien omhandler moderniseringsprosesser i samfunnet og kalles *The law of the handicap of the headstart* (*Loven om forsprangets handicap*) (Romein 1937). Dette går ut på at fremskritt på ett område ofte skaper forhold som kan stenge for nye moderniseringsprosesser og ikke gir stimulans til å arbeide for ytterligere framgang. Resultatet er at andre overtar den ledende rollen.

I det følgende vil jeg forsøke å analysere hvorvidt Sørlandet, blant annet på grunn av den nære kontakten med utlandet, ble trukket tidlig inn i moderniseringsprosessene i det norske samfunnet, og om dette var til hinder for seinere modernisering, noe som igjen førte til at landsdelen kom inn på et sidespor i forhold til hovedtrendene i landets politiske utvikling.

2 For eksempel flytting av Norges ambassade fra Tel Aviv til Jerusalem.

Hvis vi anvender disse teoretiske analysemodellene på Sørlandet, kan vi stille opp tre hypoteser:

Hypotese 1: Motkulturene (den religiøs-kulturelle dimensjon) står sterkt, og dette har ført til sterkere oppslutning om det politiske sentrum (Venstre og seinere Kristelig Folkeparti) enn i resten av landet.

Hypotese 2: Svak sosial polarisering langs den økonomisk-sosiale dimensjon på Sørlandet har ført til svak oppslutning om den politiske venstresida.

Hypotese 3: Tette internasjonale kontakter førte til at moderniseringsprosessene i samfunnet kom tidlig i gang på Sørlandet. Dette skapte motstand i forhold til nye moderniseringsprosesser, som igjen påvirket de politiske valg.

Motkulturenes betydning på Sørlandet

I begrepet *motkulturer* legges først og fremst kulturelle strømninger som står i et motsetningsforhold til de etablerte nasjonale kulturstrømmingene. Disse strømningene har hatt sitt tyngdepunkt på Sørlandet og Vestlandet, og har stått i opposisjon til nasjonale kulturelle trekk, slik disse har kommet til uttrykk i hovedstaden og andre sentrale områder i Norge. En av disse kulturstrømmingene er lavkirkelighet og frikirkelighet. Andre motkulturelle strømninger kan knyttes til avholdssaken og nynorskens stilling.

I det følgende skal jeg belyse hypotesen om at motkulturenes styrke (den religiøs- kulturelle dimensjonen) på Sørlandet har ført til sterk oppslutning om det politiske sentrum (Venstre og seinere Kristelig Folkeparti).

Religionens rolle

Fram til siste del av 1800-tallet var det å være kristen det samme som det å være norsk borger. Prestene var den norske embetsmannsstatens ytterste tentakler, både i religiøs og verdslig forstand. Sørendingene var i sin alminnelighet verken mer eller mindre religiøse enn folk i resten av landet.

Hans Nielsen Hauges (1771–1824) bevegelse utfordret dette bildet, men hans aktiviteter fikk kun begrenset innflytelse på Sørlandet. De mest direkte resultater av Hauges virksomhet som vi kjenner i dag er knyttet til hans forretningsmessige virke: Asbjørnsens Tobaksfabrik i Kristiansand og Saltholmen fyr utenfor Lillesand (der Hauge etablerte saltutvinning fra havet).

Den første store vekkelsesbevegelsen på Sørlandet oppstod omkring 1870, og med denne kom kravet om et personlig forhold til kristendommen. Presten og vekkelsespredikanten Lars Oftedal spilte en viktig rolle i utviklingen av den lavkirkelige bevegelsen på Sørlandet (Furre 1990). I 1869 ble Oftedal kallet som emissær av en gruppering i Indremisjonen i Arendalsdistriktet, og i løpet av dette året ble han sentral i en stor vekkelsesbølge som gikk over distriktet. Prestene i området stilte seg skeptisk til Oftedals virksomhet. Seinere ble Oftedal ansatt som stiftskapellan i Christianssands stift, men den følge at han vikarierte i ulike prestegjeld i stiftet. Dette førte til at han kom til å stå sentralt i store vekkelsesbevegelser også andre steder i landsdelen: Åseral, Hægebostad, Holum, Øyslebø, Lyngdal osv. Allerede i 1875 var lavkirkeligheten sterkt etablert i landsdelen. Det var i disse åra mange av bedehusene ble etablert i by og bygd på Sørlandet, og vi har i de siste tiåra opplevd en bølge av 100-årsjubileer for bedehusene. Fram til 1949 ble det reist til sammen 220 bedehus i kommunene på Sørlandet (Slettan 1992). Det betyr at det i 1949 eksisterte ett bedehus pr. 770 innbygger. I tillegg til dette kommer kirker og forsamlingslokaler for ulike dissentermenigheter.

De som sognet til bedehusene, var alle medlemmer av statskirken, og det eksisterte ikke noe eget medlemsregister. Bjørn Slettan har i sin studie gått ut fra at 10–15 % av befolkningen var aktive i den lavkirkelige bevegelsen (Slettan 1992). Dette er mindre enn mange har forestilt seg, men Slettan påpeker at denne gruppen likevel etablerte et kulturelt og sosialt hegemoni i sine lokalsamfunn og derfor spilte en betydelig større rolle enn antallet skulle tilsi.

Også i mellomkrigstida gikk store vekkelse over Sørlandet, og mange frikirkelige menigheter fikk en sterk posisjon (Masdalen 1991). I Arendal gikk det en stor vekkelse over byen og distriktet i 1921, i Indremisjonens regi. I Setesdal pågikk det en omfattende vekkelse i den samme perioden,

og i Vennesla i 1929. I Kristiansand fant en stor vekkelse sted i regi av Blå Kors i 1932. Det førte til at Blå Kors i Kristiansand fikk 1100 medlemmer i en by som da hadde rundt 20 000 innbyggere.

Det var særlig i byene frikirkene fikk en sterk posisjon, mens bedehusene og indremisjonen sto sterkt på bygdene. De ulike frikirkene hadde en særlig sterk posisjon i Arendalsdistriktet, og menigheter som Frikirken, Metodistkirken, Baptistkirken o.a. ble tidlig etablert der (fra 1850 og utover). Inspirasjonen kom fra sjøfolk som hadde kommet i kontakt med disse religiøse retningene i utlandet. Allerede i 1930 oppgav 5,1 % av sørendingene tilhørighet til ulike frikirkesamfunn, mens denne andelen på landsbasis bare var 2,1 % (Knudsen 1994:150, tabell 5,2). Tilslutningen til frikirkene vokste i tida framover, og nådde 6,5 % i 1960. Veksten har fortsatt i de seinere år, og i 2008 var det omkring 9 % av austegdene (9689) og 10 % av vestegdene (18 270) som tilhørte kristne trossamfunn utenfor statskirken (SSB: Medlemmer i trus- og livssynssamfunn utenfor Den norske Kyrkja 2007–2008). En del av denne veksten skyldes innvandring av personer som tilhører katolske trossamfunn.

I sine analyser benyttet Gabriel Øidne data for gaver til misjonen og utbredelse av misjonsblader som noe av grunnlaget for sine studier (Øidne 1957). Han påviste at gavene til misjonen pr. innbygger på Sørlandet (og Vestlandet) i 1954 lå på fire ganger landsgjennomsnittet. Øidnes studier ble gjort før *survey*-undersøkelser kom i alminnelig bruk i Norge, og han måtte finne andre metoder for å kvantifisere kristendommens stilling. I dag har man andre muligheter.

Seniorforsker Dag Ellingsen har i en artikkel om religionens betydning på Sørlandet basert seg på en undersøkelse foretatt av Synovate MMI «Norsk Monitor» i 2008 (Ellingsen 2008). Denne undersøkelsen har løpt hvert annet år helt siden 1985 med de samme spørsmålene om religiøsitet. Professor Ottar Hellevik, Universitetet i Oslo, er faglig hovedansvarlig for undersøkelsen, og har gjort noen interessante spesialkjøringer som ifølge Ellingsen viser at rundt to av ti av landets innbyggere regner seg som «personlig kristne». I Vest-Agder er det fire av ti. I fylker som Hedmark og Nord-Trøndelag er det bare rundt 16 % som regner seg som personlig kristne. Hva som ligger i begrepet «personlig kristen» fortolkes nok forskjellig. Kanskje fortolkes det på samme måte som Kristelig Folkepartis

krav om at deres kandidater til offentlige verv skal være «bekjennende kristne». Uansett er det åpenbart at innholdet i begrepet «personlig kristen» oppfattes som så meningsfylt at respondentene i undersøkelsen forholder seg til det, og at det derfor fanger opp kulturelle ulikheter i Norge.

Det er bare i Agder-fylkene at mer enn hver tiende innbygger går ti ganger eller mer til gudstjeneste i året. I Hedmark og flere av de nordligste fylkene er det bare 2–3 % som viser så stor religiøs interesse. Tidligere kunne man regne Sørlandet og Vestlandet som et slags religiøst fellesområde, men slik er det ikke lenger. Sørlandet er nå alene om å skille seg ut.

Også når det gjelder religiøs aktivitet for øvrig, ligger sørlendingene høgt. 20 % av vestegdene går ti ganger i året eller oftere på religiøse møter. I tillegg kommer 6 % som går 4–9 ganger. Igjen er austegdene noe mindre flittige, men langt flittigere enn folk i resten av landet. Motsatt er det under 2 % av hedmarkingene som går ti ganger eller mer på slike møter, og stort flere er det ikke i de nordligste fylkene.

Et spørsmål som er vanskeligere å besvare, er hvorfor lavkirkelighet og frikirkelighet har fått en så sterk stilling på Sørlandet. Kjell-Olav Masdalen skriver i sitt bind av *Agders historie* at bakgrunnen var «hverdagens mange problemer; sykdom, fattigdom, arbeidsledighet og lengsel etter trygghet og fellesskap i et samfunn som på mange måter hadde gått av hengslene» (Masdalen 1991:196). Knut Lundby hevder imidlertid at det er vanskelig å forklare utvikling av religiøse vekkelse ut fra konjunkturer (Lundby 1980).

Jon P. Knudsen har i sin avhandling om kulturspredning pekt på eksistensiell deprivasjon («følelse av meningsløshet», «etablerte livs- og samfunnsformer faller sammen») som en grunnforutsetning for spredningen av frikirkelighet (Knudsen 1994:89–91). Mye kan tale for at dette også gjelder lavkirkeligheten. Og det var jo nettopp slike forhold som preget Sørlandet fra 1850-åra og utover: Fraflytting fra heigårdene, overgang til pengeusholdning, den store utvandringen til USA, den store veksten og seinere den store krisa i seilskipsøkonomien. I perioden fra ca. 1850 til 1880 førte seilskipsøkonomien til en eksplosiv økonomisk framgang, og i åra fram til 1900 en nesten tilsvarende sterk nedgang.

Selv om kristendommen fortsatt har en betydelig sterkere posisjon på Sørlandet enn i resten av landet, har det skjedd store forandringer i

hvordan den ytrer seg. Det behøver imidlertid ikke å bety at kristendommens betydning i landsdelen er svakere enn før. Tallene foran viser at religiøst engasjement fortsatt er en dominerende kulturell strømning på Sørlandet, og at dette har betydning for hvilke saksfelter som oppfattes som viktige, og som igjen innvirker på partivalg. Det er med andre ord ingen tilfeldighet at Sørlandet (sammen med Rogaland) er Kristelig Folkepartis sterkeste fylker, og at Arbeiderpartiets oppslutning ligger betydelig under landsgjennomsnittet.

De eneste delene av Sørlandet der høgt lavkirkelig og frikirkelig aktivitetsnivå og en sterk faglig og politisk arbeiderbevegelse har eksistert side om side, er de to sterke industristedene Vennesla og Eydehavn. Nils M. Justvik har i sin hovedoppgave i historie beskrevet utviklingen på Eydehavn (Justvik 1998). I Vennesla ble det tette forholdet mellom Arbeiderpartiet og de kristne personifisert gjennom mangeårig stortingsrepresentant Ole Jørgensen, som var eldstebroer i pinsemenigheten, og Arbeiderpartiets fylkessekretær i Vest-Agder, Øistein Rostad-Woxeng, som var forstander i pinsemenigheten.

Ut fra dette er det solid grunnlag for å hevde at lavkirkelighet og frikirkelighet har stått og står sterkere på Sørlandet enn i andre deler av landet, og at dette har fått betydning for utviklingen av det partipolitiske mønsteret i landsdelen.

Avholdssaken

Den andre store motkulturelle bevegelsen i Norge var avholdssaken. Også den sto sterkt på Sørlandet. Avholdssaken hang nok sammen med spredningen av lavkirkelighet og frikirkelighet, men fikk stor betydning også ut over dette. Det Norske Totalavholdsselskap (DNT) fikk størst oppslutning blant de personlig kristne, mens IOGT hadde sin styrke i grupper som ikke var personlig kristne. I perioder var det et motsetningsforhold mellom disse organisasjonene. Mange kristne mente at IOGTs arbeidsformer var for verdslige.

Den sterke avholdsbevegelsen på Sørlandet vokste fram på slutten av 1800-tallet, og må betraktes som en reaksjon på et omfattende misbruk av alkohol. Allerede i 1886 hadde DNT over 6000 medlemmer i Aust-Agder,

og 5372 i Vest-Agder (Slettan 1998:320). Samholdsbevegelsen i Arendal sprang direkte ut av avholdsbevegelsen. Denne bevegelsen ble dannet under den økonomiske krisen i Arendal i 1886, og tok initiativet til stiftelsen av Det norske Arbeiderparti i 1887. Lederne for Samhold hadde sin organisasjonserfaring fra avholdsbevegelsen, og initiativtakerne til Samhold var et par av de såkalte samtalelagene i avholdsbevegelsens organisasjoner i Arendalsdistriktet. I 1905 var 14,2 % av befolkningen i Vest-Agder organiserte avholdsfolk og i Aust-Agder var denne andelen 6,8 %.

Fra 1895 ble det gjennom folkeavstemninger adgang til å bestemme hvorvidt brennevinsutsalg skulle opprettes eller nedlegges. Resultatet ble en bølge av nedleggelse i byene langs Sørlandskysten. Under de nasjonale folkeavstemningene om innføringen av brennevinsforbudet i 1919, stemte 72,6 % av de austegdene som deltok *for* forbudet, mens tilsvarende tall for Vest-Agder var 76,3 %. (SSB 2009: Folkeavstemninger. Stemmeberettigede, deltakelse og avstemningsresultat etter fylke 1905–1994). På landsbasis var det 61,6 % som stemte *for* forbudet. I forbindelse med folkeavstemningen om opphevelse av forbudet i 1926, stemte 66 % av austegdene og hele 69 % av vestegdene for opprettholdelse av forbudet. Ved denne avstemningen ble det flertall for å oppheve forbudet på landsbasis. Kun 44,3 % stemte for å beholde forbudet.

Avholdsstandpunktet spilte en stor rolle på Sørlandet til langt ut i 1970-åra. Så seint som i 1959 var det folkeavstemning om brennevinsalg i Kristiansand, som da hadde det eneste utsalget på Sørlandet. Det ble bare et knapt flertall for å opprettholde brennevinsutsalget.

I en tid da selv folk som regner seg som personlig kristne setter pris på «et glass vin til maten», er det vanskelig å forstå hvilken kraft avholdsbevegelsen har hatt på Sørlandet. Det er ikke så lenge siden sørlendingen, som ble minnet om at Jesus gjorde vann til vin i bryllupet i Kanaan, uttalte: «Ja, mi veid det, men mi lier det ikkje.» Historisk har avholdssaken har spilt en stor rolle for den politiske utviklingen på Sørlandet, men i dag har den isolert sett mindre betydning for stemmegivningen.

Målrørsla og den frilynte ungdomsbevegelsen regnes som en viktig del av de motkulturene som har preget Vestlandet. Denne delen av motkulturene har ikke hatt en like sterk posisjon på Sørlandet. Det ble riktignok etablert folkehøgskoler, ungdomslag og mållag også på Sørlandet, men

ikke i samme omfang som i fjordene på Vestlandet. Konkurransforholdet til de kristne organisasjonene og bedehusene er en av forklaringene på dette. Bjørg Seland har i sin artikkel i denne boka tatt for seg dette emnet. Denne delen av de motkulturelle strømningene har hatt mindre betydning på Sørlandet enn for eksempel på deler av Vestlandet.

Sosial polarisering på Sørlandet

I det følgende skal jeg drøfte hypotesen om at svak sosial polarisering langs den økonomiske aksene på Sørlandet har ført til svak oppslutning om den politiske venstresida. Det er flere grunner til at den sosiale polariseringen på Sørlandet har vært svakere enn i mange andre deler av landet. Det har sammenheng med næringsstruktur og sysselsettingsmønstre i landsdelen. Jeg skal gå igjennom noen av disse forholdene.

Små familiebruk – ikke noe stort bygdeproletariat

Den grunnleggende politiske strukturen i Norge ble skapt i en periode da jordbruket var den dominerende næring. Sørlandet har gjennom hele historien hatt de minste gårdsbrukene i landet. I 1860-åra hadde Aust-Agder en gjennomsnittlig innmark på 24 mål, mens tallet for Vest-Agder var 21 mål (Slettan 1998:47). Dette ligger på om lag en tredjedel av landsgjennomsnittet. Selv om noen nok oppfattet seg som storbønder, var de aller fleste småbrukere i nasjonal målestokk. Det har sammenheng med naturgeografiske forhold, og har ført til at det er små sammenhengende jordbruksarealer og stor bruksdeling, særlig i Vest-Agder.

På Sørlandet har det derfor stort sett vært familiebruk, uten innleid hjelp av betydning. Ståle Dyrvik (1979) viser hvordan dette var i 1855:

Tabell 1 Husmenn og tjenestefolk pr. gårdbruker 1855

	Husmenn med jord	Alle husmenn, dag- arbeidere, innerster	Tjenestefolk
Nord-Norge	0,22	0,68	1,59
Trøndelag	1,01	1,66	1,65
Østlandet	0,67	1,20	1,16
Vestlandet	0,49	0,80	1,40
Agder	0,24	0,61	0,66

Kilde: Dyrvik, Ståle. 1979. Norsk økonomisk historie 1500–1970. Bind 1. Bergen: Universitetsforlaget.

Som tabellen viser, er andelen husmenn og tjenestefolk mindre enn i noen av de andre landsdelene. Den delen av bygdefolket som var uten jord, utgjorde til en viss grad en sosial klasse, men var nok oftere i slekt med jordeierne enn tilfellet var ellers i landet. På Østlandet og i Trøndelag var det store jord- og skogeiere, og en stor klasse av jordløse. Alf Prøysen har gjennom sin diktning levendegjort de sosiale spenningene som eksisterte i Hedmark. Slike spenninger fant man ikke på Sørlandet.

Mange av brukene på Sørlandet var så små at de knapt ga et utkomme for familien. Etter hvert som pengeøkonomien kom inn i bildet, utviklet det seg tilleggsnæringer som ble viktige for å opprettholde bosettingen. En av disse var fletting av eikebark til bruk i garveriindustrien. En annen tilleggsnæring var produksjon av tønnestav, en viktig næring i Vest-Agder helt fram til etter andre verdenskrig.

Bruksstrukturen på Sørlandet var slik at det ikke ble skapt noe stort proletariat av eiendomsløse på bygdene. Dette er en av grunnene til at den sosiale polariseringen har vært svakere enn i andre deler av landet. Her skiller Sørlandet seg sterkt ut fra de store jordbruksbygdene i Oppland, Hedmark, Vestfold, Østfold og Trøndelag, der den sosiale polariseringen var mye sterkere. Gjennomgående små bruk førte altså til at Sørlandet ikke fikk en tilsvarende sosial polarisering i bygdesamfunnene som på Østlandet og i Trøndelag, og dette har ført til svak oppslutning om partiene på venstresida.

Stor utvandring reduserte det sosiale trykket

Det svake naturgrunnet og de dårlige betingelsene for jordbruk har ført til at Sørlandet gjennom historien har hatt et overbefolkningsproblem. Dette var særlig tydelig i indre deler av Vest-Agder. Overbefolkning og små bruk var en av årsakene til at Sørlandet langt tilbake i historien hadde betydelige arbeidsvandring (Johnsen og Try (red.) 1990). En annen følge av dette var de store utvandringsbølgene. På 16- og 1700-tallet skjedde det i forhold til Nederlandene, mens det på 1800-tallet var store arbeidsvandring internt på Agder på grunn av det høge økonomiske aktivitetsnivået (særlig langs kysten av Aust-Agder) knyttet til skipsfarten. Fra slutten av 1800-tallet startet en omfattende utvandring til USA. Sammenliknet med resten av landet startet utvandringen fra Agder seint, men den ble etter hvert meget stor. Hvis vi ser perioden fra 1840 til 1920 under ett, reiste over 75 000 sørlendinger over havet til USA. Noen kom tilbake, noen pendlet mellom USA og Sørlandet, men de fleste slo seg til for godt. Bjørn Slettan har utarbeidet en tabell over den relative utvandringen til USA i ulike tidsperioder sett i forhold til andre deler av landet (Slettan 1998:482, tabell 3).

Tabell 2 Utvandring pr. 1000 innbyggere i forhold til middelfolketal

	1891–1900	1901–1910	1911–1920
Aust-Agder	8,8	14,9	9,6
Vest-Agder	11,4	16,6	14,5
Norge	4,5	8,2	4,9

Kilde: Slettan, Bjørn. 1998. Agders historie 1840–1920. Agder Historielag: Kristiansand. Side 482, tabell 3.

Utvandringen fra Sørlandet var altså meget stor i forhold til resten av landet fra 1890 og utover. Også sammenliknet med regioner i andre deler av Europa var utvandringen fra Sørlandet stor. Den omfattende utvandringen bidro til å redusere det sosiale trykket i landsdelen, og den sosiale polariseringen ble mindre enn den ville ha vært med større arbeidsledighet og nød.

Sein industrialisering

Industrialiseringen og industribedriftene har spilt en helt spesiell rolle i den politiske utviklingen. Det er framveksten av en industriarbeiderklasse som har dannet grunnlaget for framveksten av arbeiderbevegelsen, med sterke fagforeninger og store sosialdemokratiske partier. Dette mønsteret går igjen i hele Europa. I Norge har Arbeiderpartierts utvikling, særlig i mellomkrigstida, vært drivkraften i politiseringen ved valg, både til Stortinget og til kommunestyrene (Rokkan 1970:232–235).

Industrialiseringens betydning for den politiske utviklingen har sammenheng med sosiologiske særtrekk. Sverre Lysgaard viser i en studie hvordan industribedriften preges av at mange arbeidstakere er samlet på et begrenset fysisk område (Aubert 1969:148–156). Det danner seg et arbeiderkollektiv av underordnede arbeidere, som allerede i utgangspunktet har et fellesskap ut fra sosial bakgrunn på hjemstedet. Denne fellesskapsfølelsen forsterkes gjennom nærhet og samhandling i arbeidet. Den sosiale mobiliteten innenfor bedriften er lav; mens en sjømann kan bli skipper, vil en industriarbeider møte uoverstigelige hindringer for fremmelse ut over arbeidsformannsnivået. Den klassiske industribedriften har, slik Lysgaard beskriver den, ofte upersonlige eiere (aksjeselskaper eller store konserner), mens ledelsen og ledersjiktene i bedriften er ansatte. Grunnlaget for et paternalistisk forhold til eieren eksisterer derfor ikke. Dannelsen av fagforeninger og politisk aktivitet i lokalsamfunnet forsterker samholdet og utviklingen av «arbeiderkollektivet».

Den første store industrialiseringen i Norge skjedde i Oslo og i fylkene rundt Oslofjorden. Industrialiseringen av Sørlandet kom seint. I 1895 var det til sammen 60 000 ansatte i industrien i Norge, mens det bare var vel 3100 i Agder-fylkene (1430 i Aust-Agder og 1676 i Vest-Agder) (Bore og Skoglund 2007, vedleggstabell 2 og 4). Dette utgjorde 5 % av den norske industrisysselettingen. Agder-fylkenes andel av landets befolkning utgjorde på dette tidspunktet over 7 %. Dette viser at Sørlandet i disse åra var en svakt utviklet industriregion. En del andre regioner (som for eksempel Nord-Norge) kom enda seinere med i den industrielle utviklingen. Industrien var i denne perioden sterkt konsentrert om Oslofjordområdet (Oslo, Akershus, Østfold og Vestfold), som hadde ca. 30 000 industriarbeidere og 50 % av landets industrisysseletting.

I 1955 hadde Agders andel av industrisyssestetningen gått ned til 4,5 % (15 000 ansatte), mens andelen hadde vokst til 5,7 % i 1989 og i 2006 til 6,5 % av den samlede industrisyssestetningen (Bore og Skoglund 2007, vedleggstabell 11). Det påfallende er at mens industrisyssestetningen i Norge har blitt redusert med 70 000 fra 1974 (som var toppunktet) til i dag, har den på Sørlandet økt med 2000 fra 1955 til i dag. Bak denne utviklingen ligger selvsagt mange store omstillinger; nedleggelses og nedbemanning i gamle bedrifter og vekst og utvikling i nye. Også sammensetningen av arbeidsstokken i industribedriftene har endret seg. En sterkt voksende andel av de ansatte i industrien er ingeniører og andre grupper med høyere utdanning. I slike bedrifter eksisterer det neppe noe «arbeiderkollektiv», slik det er beskrevet hos Lysgaard.

Som alle andre deler av Norge hadde også Sørlandet en tidlig industriell fase. Den var i stor grad knyttet til bruk og bedrifter som var videreutviklet fra en håndverkstradisjon. Mange av dem var knyttet til nærings- og nytelsesindustrien (bryggerier, møller og tobakksfabrikker). Bedriftene hadde som regel en personlig eier, som også var virksomhetens øverste daglige leder. Ved slike bedrifter hersket det patriarkalske forhold der eier/leder ble betraktet som den store far som var både elsket og fryktet. Næs Jernverk (grunnlagt 1665), som var et av de tre gamle jernverkene i Aust-Agder, er et eksempel på dette (Trædal 1997). Aall-familien, som drev verket fra 1799, dominerte Næs Verk-samfunnet med sine rundt 2000 innbyggere. Arbeiderne bodde i Aalls hus og handlet i Aalls butikk. Aall hadde et ord med i laget når de giftet seg, han sørget for skole for barna og skaffet korn i nødstider, osv. Men frykten for Aall var samtidig så stor at de ansatte på Næs Jernverk ikke organiserte seg før i 1945. Det er vanskelig å spore sosial polarisering og politisering i slike miljøer.

Den første store industrialiseringsperioden i Norge kom i åra fra unionsoppløsningen i 1905 («den nye arbeidsdagen») og fram til første verdenskrig. Da kom den nye storindustrien også til Sørlandet. Det var den elektriske kraften som dannet grunnlaget for de store industrietableringene på Eydehavn (Nitriden og Smelteverket), i Kristiansand (Nikkelverket, Fiskå) og i Vennesla (Vigeland brug), og for etableringen av en rekke treforedlingsbedrifter i ulike deler av de to fylkene. Den største treforedlingsbedriften var Hunsfos i Vennesla. Ved disse bedriftene var det upersonlige

eiere, og et politisk bevisst arbeiderkollektiv fikk utvikle seg. Det var bare på Eydehavn og i Vennessla at det utviklet seg industrisamfunn som fikk politisk hegemoni, slik vi også finner i andre deler av landet. I Stokken kommune hadde Arbeiderpartiet i tiåra etter andre verdenskrig en gjennomgående oppslutning ved valgene på over 70 %.

Kristiansand var i åra etter krigen en stor industrikommune, med en andel sysselsatte i industrien på linje med Oslo og Bergen (Sandvik 1999), men med en langt lavere oppslutning om Arbeiderpartiet og andre partier på den politiske venstresida. Som sosiologisk fenomen levde nok arbeiderkollektivet i beste velgående på de store industribedriftene i Kristiansand, men det ble ikke på samme måte som i andre deler av landet koblet til Arbeiderpartiet. Dette kommer blant annet til uttrykk ved at det bare var Bygningsarbeiderforeningen i Kristiansand som hadde kollektivt medlemskap i Arbeiderpartiet. Ved de store bedriftene i Kristiansand tilhørte i lange perioder en stor del av de tillitsvalgte NKP eller andre partier til venstre for Arbeiderpartiet. Arbeiderpartiavisen *Sørlandets* redaktør og seinere stortingsrepresentant Odd Lien brukte ofte å si: «Her i byen stemmer arbeidsfolk på kommunister i fagforeningene om dagen og går i bedehuset med skipsrederne om kvelden.»

Den siste fasen i industrialiseringen av Sørlandet skjedde i 1960-åra. Etter den tid har det skjedd store forandringer når det gjelder landsdelens industri. Fra 1955 til 1974 økte industrissysselsettingen i Aust-Agder med 2500 og i Vest-Agder med 3500. De store kraftutbyggingsprosjektene på Sørlandet (Brokke og Sira Kvina) ga tilgang på elektrisk kraft som åpnet muligheter for industriell utnyttelse. Staten var aktivt engasjert i dette, og FNs tidligere generalsekretær, Trygve Lie, fikk ansvar for å skaffe utenlandske investorer som kunne bidra til ny industri i økonomisk svake områder. For Sørlandets vedkommende ga dette konkrete resultater gjennom etableringen av Lista Aluminiumsverk, Tinfos Jernverk i Kvinesdal og Norton (nå Saint Gobain) i Lillesand.

Denne siste industrialiseringen har ikke påvirket den politiske strukturen. Lillesand gikk fra å være en Venstre-by til å bli en Høyre-by, og Farsund er den kommunen i Norge der Fremskrittspartiet fikk størst oppslutning ved det siste valget. Tidligere industrialisering har som regel ført til en sterk oppslutning om Arbeiderpartiet og andre partier på den poli-

tiske venstresida, men dette er ikke tilfellet for Lillesand og Farsund. Det kan ha sammenheng med at «arbeiderkollektivet» ved disse bedriftene ikke måtte kjempe for sine rettigheter. I 60-åra var ordnede forhold, medbestemmelse og et skikkelig avtaleverk rett og slett en del av det norske systemet.

Mange bedrifter er borte, andre har redusert sin arbeidsstokk kraftig, mens nye har oppstått og vokser. Generelt sett har industrien blitt mer kompetanseintensiv, og andelen ingeniørårsverk har økt. I noen av de mest høgteknologiske bedriftene utgjør de et flertall. I slike bedrifter eksisterer ikke det klassiske arbeiderkollektivet på samme måte som tidligere.

For å konkludere, så kom industrialiseringen seint til Sørlandet og industrisysselettingen har historisk sett vært omtrent som gjennomsnittet for landet. Det er bare i enkelte lommer industriarbeiderne som gruppe har stått så sterkt at de har satt preg på den partipolitiske strukturen i landsdelen. Den seine industrialiseringen kom etter at de store klassekonfrontasjonene var avsluttet, og fikk ikke stor innflytelse på det partipolitiske mønsteret.

Kristelige organisasjoner skapte sosial integrasjon?

Den sterke stilling lavkirkeligheten (indremisjonen og misjonsorganisasjonene) og frikirkene (dissentermenighetene) hadde, fikk selvsagt stor betydning for den religiøs-kulturelle dimensjon i utviklingen av det partipolitiske mønsteret på Sørlandet. Dette er omtalt i kapitlet foran. I tillegg til dette bidro kanskje de kristne organisasjonene til å svekke den sosiale polariseringen i landsdelen.

I mellomkrigstida ble det etablert en ny økonomisk overklasse på Sørlandet. Mange av de gamle rederiene og handelshusene ble avvirket, og en ny generasjon av redere og kjøpmenn trådte fram. Mange av disse var aktive i frimenigheter og lavkirkelige miljøer, og deltok i aktivitetene der på linje med industriarbeidere og andre grupper med lavere sosial status. I Kristiansand var store redere som Rasmussen og Hansen-Tangen kjent som aktive indremisjonsfolk; andre eksempler er Mosvold, som tilhørte Misjonsforbundet, og Hånes, som var aktiv i Misjonssambandet. I Aren-

dal var skipsreder Jensen en ledende skikkelse i Blå Kors og skipsreder Mørland i Indremisjonen. I tillegg var mange av handelsstandens fremste folk i alle sørlandsbyene tilknyttet ulike menigheter. Dette kan ha bidratt til en sosial integrasjon på tvers av alle klasseskiller, og dermed gjort sitt til at den sosiale polariseringen på Sørlandet ble lavere enn i resten av landet.

Blå Kors i Kristiansand var i 1930 verdens største Blå Kors-menighet med over 1000 medlemmer i en by med omkring 30 000 innbyggere. Den sosiale sammensetningen av menigheten var bred, men lederne var blant byens fremste forretningsfolk, som disponent Zakariassen på Kjøita Brug og skipsmegler Johan G. Olsen. Aktivitetsnivået i menighetene var også høgt, noe som bidro til at deltakelsen i arbeiderbevegelsens organisasjoner ikke hadde samme oppblomstring her som i mange andre deler av landet i mellomkrigstida.

Vi vet imidlertid lite om den sosiale sammensetningen av menighetene på Sørlandet. I hvilken grad industriarbeidere og andre grupper med lavere sosial status var aktive i menigheten, har man liten kunnskap om. Bjørn Slettan har utarbeidet en oversikt over yrkesfordelingen blant medlemmene i Ynglingeforeningene i Arendal og Kristiansand i perioden 1886–1890 (Slettan 1992:125). Det store flertallet i begge byenes Ynglingeforeninger var ansatte i bank/handel og håndverkere, mens det i Arendal var 4 % med yrkesbakgrunn som arbeidere og i Kristiansand 6 % arbeidere.

Fellesskapet i menighetene kan ha bidratt til en sosial integrasjon som har svekket den sosiale polariseringen, men foreløpig har vi begrenset kunnskap om den sosiale sammensetningen av menighetene og hva dette medførte. De religiøse organisasjonenes integrerende rolle må derfor først og fremst betraktes som en hypotese som eventuelt kan danne grunnlag for nærmere studier.

Skipsfarten

Sørlandets tradisjoner innenfor skipsfarten går langt tilbake i tid. Det var særlig Arendal og de andre byene langs kysten av Aust-Agder som fikk en dominerende rolle. I 1875 hadde Aust-Agder landets suverent største handelsflåte, med til sammen 124 000 kommerselester av en samlet norsk handelsflåte på 506 000 kommerselester. Vest-Agder hadde en flåte på

bare 24 000 kommerselester. I størhetstida fra 1875 til 1880 var det 12 000 sjøfolk i Aust-Agder og 2200 ansatte ved skipsbyggeriene i fylket (Sætra 2008). Aust-Agder hadde den gangen litt over 70 000 innbyggere, så dette forteller om en helt dominerende næring i regionen.

Arendal var fram til midten av 1880-åra landets største sjøfartsby, og på det meste var nærmere 500 seilskuter hjemmehørende i byen. Rundt skipsfarten ble det bygd ut en stor næringsklynge, som omfattet skipsbygging, rederivirksomhet, forsikring, finansiering og andre tjenester knyttet til skipsfarten. Klyngebegrepet er egentlig for svakt til å beskrive situasjonen. Det dreide seg i denne perioden om en helt ensidig økonomi som sysselsatte over halvparten av alle voksne menn.

I 1886 oppsto en krise innenfor skipsfarten i Arendal som bidro til å utløse bankkrakk og en alvorlig økonomisk situasjon. En av årsakene var at seilskipenes æra gikk mot slutten, og dette førte til en langvarig nedgangperiode for skipsfarten på Sørlandet. I en periode før første verdenskrig svingte Kristiansand seg opp som en stor seilskuteby, men dette varte kun kort tid.

Sørlandet slo seg ikke opp igjen som skipsfartsregion før i mellomkrigstida, da en ny generasjon redere trådte fram. Det var særlig innenfor tankfarten at de nye rederiene oppsto. Den direkte årsaken til at nye muligheter åpnet seg, var at det store oljeselskapet Anglo-Saxon Petroleum Company Ltd. solgte ut (outsourcet) store deler av sin flåte, og at flere sørlendinger med og uten skipsfarterserfaring så mulighetene. Sørlandet fikk aldri tilbake sin dominerende posisjon fra seilskutetida, men maritime næringer er fortsatt en meget viktig økonomisk faktor i landsdelen.

I 1968 var det 37 430 sjøfolk i Norge. Over 10 % av disse var hjemmehørende i de to Agder-fylkene (1864 i Aust-Agder og 1942 i Vest-Agder) (SSB: Sysselsatte lønnstakere etter bosted og arbeidssted pr. 31. mars 1968). Landsdelens andel av sjøfolk er betydelig høyere enn landsdelens andel av befolkningen i Norge. I 1975 (før den store utflaggingen av norske skip) var 2700 personer hjemmehørende i Agder-fylkene mannskap eller befal på norske skip i utenriksfart (Hofstad 1977:167). Dette utgjorde 8,4 % av det samlede antall sjøfolk i Norge, igjen betydelig større enn de to fylkenes andel av landets befolkning (5 %). I begge fylkene utgjorde sjøfolkene i 1975 om lag 10 % av den totale sysselsettingen.

Skipsfarten har alltid spilt en stor rolle for Sørlandet, og utenriksfart har vært et viktig yrkesvalg for mange. For gutter som vokste opp langs kysten av Sørlandet var én eller flere turer til sjøs en viktig del av det å bli voksen. For mange ble det noen år til sjøs, mens en mindre gruppe gjorde dette til et livsvarig yrkesvalg. For alle som hadde vært til sjøs var imidlertid dette en avgjørende periode i deres liv, og de regnet seg ofte som sjøfolk selv om de seinere skaffet seg et yrke på land. I Lillesand ble dette i 1950-åra uttrykt slik: «Det fins bare to slags folk; sjøfolk og kvinnfolk».

Handelsflåten sysselsatte mange fram til midten av 1970-åra. Utflaggingen førte da til en radikal reduksjon i antall norske sjøfolk. Sosiale og kulturelle særtrekk ved skipet som sosial institusjon og forholdet mellom rederen og sjøfolkene har derfor hatt stor betydning for det sosiale, kulturelle og politiske klimaet i landsdelen.

Vilhelm Aubert har gitt en sosiologisk beskrivelse av skipets sosiale system som en «total institusjon», der sjømannen både «bor og arbeider på skipet og er isolert fra omgivelsene for øvrig i lange perioder. Følgen av dette er at sjøfolkene får sin identitet og selvoppfatning nærmere knyttet til rollen i produksjonssystemet (det å være sjømann) enn tilfellet er innenfor industrien» (Aubert 1969:156–165).

Selv om skipsbesetningen har en sterk hierarkisk struktur, trenger besetningens medlemmer hverandre i en dypere forstand: «De er alle i samme båt.» På grunn av skipets spesielle forhold til natur, vind, vær, hav og havner, og dets totale karakter med bolig om bord, eksisterer det et skjebnefellesskap som går ut over det økonomiske fellesskapet. I visse situasjoner må alle stole på hverandre for å berge skipet og livet. Inntekt og myndighet om bord er sterkt differensiert, slik at få blir helt likestilt. Dette motvirker dannelsen av fasttømrede «arbeiderkollektiver» til sjøs (Aubert 1969:so).

Sjømannsyrket preges også av stor sosial mobilitet. Offiserene er rekruttert på samme måte som de underordnede, og alle kan i prinsippet stige i gradene. Ingen kunne ta sjømannsutdanning og bli offiserer uten fartstid. I industrien er det høgere akademisk utdanning som danner grunnlaget for rekruttering til lederstillinger. Medfødt sosial rang spiller ikke samme rolle for karrieremulighetene i skipsfarten.

Aubert har beskrevet skipet som en sosial organisasjon, men har ikke gått så mye inn på forholdet til rederen. Sammenliknet med industrien preges skipsfarten av sterke og dominerende eiere, med stor vilje til risiko for både tap og vinning. Eierskapet til og utviklingen av rederiet og skipet ble oppfattet som meget personlig. De sørlandske sjøfolkenes sterke identifikasjon med rederen er vel kjent. Vi som er vokst opp på Sørlandet, har møtt førstereisgutten som kom hjem og fortalte at han «seilte for Mørland» (eller Jensen, Rasmussen, Mosvold og Hansen-Tangen), som om det nærmest skulle være et helt personlig forhold.

Sjøfolkenes og skipets isolasjon fra det norske samfunnet når det gjaldt nyheter og debatt, førte også til at sjøfolkene ble fremmedgjort i forhold til den alminnelige samfunnsdebatten både i lokalsamfunnet og i Norge som helhet. Sjøfolkene har av naturlige grunner hatt lav politisk aktivitet. I etterkrigstida er det likevel én enkeltsak som har hatt stor betydning for sjøfolkenes politiske preferanser. Det gjelder diskusjonen om krigsseilerenes rettigheter i forhold til Nortraships såkalte hemmelige fond. Denne enkeltsaken førte til mye bitterhet i forhold til Arbeiderpartiet, som var regjeringsparti i de åra denne diskusjonen pågikk som sterkest.

Skipsfarten har gjennom mange generasjoner vært dominerende i sysselsettingen på Sørlandet, og store grupper av sørlendinger har hatt sjøen som en grunnleggende yrkeserfaring. En stor andel av den mannlige befolkningen var til sjøs i kortere eller lengre perioder, og dette preget dem. Skipets sosiale organisasjon og den store sosiale mobiliteten førte til at det ikke utviklet seg samme type arbeiderkollektiv som i industrien, og den tette forbindelsen mellom sjøfolkene og rederne i regionen svekket den sosiale polariseringen. Det fins ikke data over sjøfolks og tidligere sjøfolks stemmegivning. Men den tyngden som denne næringen har hatt, kan ha betydd mye for utviklingen av særtrekkene i partimønsteret på Sørlandet.

Moderniseringen som gikk i stå

Sørlandet er en landsdel som fra 1600-tallet og utover har mottatt mange og sterke impulser fra utlandet. Det skyldes både skipsfarten og ulike utvandringsbølger. Den første store utvandringsbølgen gikk fra Sørlandet

til Holland fra midten av 1600-tallet til slutten av 1700-tallet. I perioder har også innvandringen fra Danmark, Tyskland og andre europeiske land hatt stor betydning. Under Napoleonskrigene ble et stort antall norske sjøfolk tatt til fange av den britiske marinen, og disse mottok viktige impulser under sitt opphold i «prisonen» i Storbritannia. Seinere kom den store utvandringsbølgen til USA (som er omtalt foran), som for mange vedkommende hadde karakter av arbeidspendling mellom Sørlandet og USA. Og helt fram til i dag har sjøfolk fra Sørlandet sett verden og hentet impulser utenfra. Ingen annen del av landet har hatt en så bred kontakflate med utlandet som Sørlandet. I mange deler av landet var kontakt med omverdenen et overklassefenomen, men ikke på Sørlandet. Mange jevne sørlendinger har gjennom tidene hatt sterkere forbindelse til utlandet enn til landets hovedstad. Disse impulsene er nok en av grunnene til at den kulturelle og økonomiske moderniseringsprosessen kom tidlig til Sørlandet, og med stor kraft.

Modernisering er et uttrykk som ofte brukes om de samfunnsendringer som preget Europa fra opplysningstida og utover. I Norge fikk moderniseringen sitt gjennombrudd i andre halvdel av 1800-tallet. Utviklingen kan knyttes til en forståelse av at verden er åpen for forandring gjennom menneskelige handlinger, og kom til uttrykk gjennom industrialiseringen og framveksten av nasjonalstater og massedemokrati. På grunn av de sterke impulsene fra utlandet lå Sørlandet helt i forkant av moderniseringen i Norge. Moderniseringsprosessene kan knyttes opp til tre ulike samfunnsområder:

- Teknologisk-økonomisk modernisering, som innebar en overgang fra jordbruk til industri og fra naturalhusholdning til pengeøkonomi.
- Politisk-administrativ modernisering, som for Norges vedkommende innebar en overgang fra embetsmannsstat til massedemokrati, innføring av parlamentarisme og full nasjonal selvstendighet.
- Kulturell-sosial modernisering, som innebar større frihet for enkeltmennesket når det gjaldt religion, livsstil, yrkesdeltakelse og likestilling mellom kjønnene.

Som nevnt foran har den hollandske historikeren Jan Romein utviklet en teori om at store framskritt på ett område ofte skaper forhold som hindrer ytterligere framgang. Resultatet er at andre overtar den ledende rollen.

Spørsmålet er om denne teorien kan anvendes på Sørlandet: Er det korrekt at moderniseringsprosessene kom tidlig i gang, og i hvilken grad kan det hevdes at den tidlige moderniseringen ble til hinder for seinere moderniseringsprosesser? Hvilke konsekvenser har dette eventuelt hatt for det partipolitiske mønsteret i landsdelen?

Politisk-administrativ modernisering

For Norges vedkommende er de politisk-administrative moderniseringsprosessene knyttet til overgangen fra et embetsmannsstyrt samfunn med røtter i eneveldet, til et massedemokrati med bred deltakelse og allmenn stemmerett. Sørlandet som landsdel spilte en stor rolle i disse prosessene. Det har sammenheng med at den politiske bevisstheten blant bøndene på Sørlandet tidlig ble vakt, og at disse spilte en stor rolle i bøndenes oppmarsj i politikken i Norge, både i og utenfor Stortinget.

Viktige impulser fra utlandet bidro til disse prosessene. En annen grunn til at Sørlandet ble trukket tidlig inn i politiseringen av det norske samfunnet, kan være at en relativt stor andel av befolkningen hadde stemmerett. På grunn av de små brukene var det en større andel av sørlendingene som eide matrikulert jord enn bønder i andre deler av landet. Og stemmeretten var blant annet knyttet til det å eie jord.

Et tidlig eksempel på en bevegelse som reiste krav om sterkere medbestemmelse i samfunnet, er Lofthusbevegelsen. Kristian Jensen Lofthus (1750–1797) fra Lillesand var bonde og skipperborger, og ble stående som hovedmannen bak denne reisningen. Han var initiativtaker til og talsmann for en folkebevegelse i bygdene i Aust-Agder. Bøndene protesterte mot embetsmennesenes misbruk av sine stillinger, mot urettferdige skatter og handelsborgernes monopol på kornimporten, som landsdelen var sterkt avhengig av. Dette opprøret startet i 1786, da Lofthus ble valgt til å tale bøndenes sak overfor Kongen i København. Lofthus reiste omkring i hele amtet for å samle klagemål. Dermed kom han i konflikt med embetsmennene, som advarte mot hans virksomhet. Arbeidet til Lofthus førte

etter hvert til folkereisning og væpnet motstand. Prestene tok til å advare mot Lofthus fra prekestolen, og øvrige embetsmenn begynte å spre pamfletter mot ham.

Etter hvert som konflikten ble skjerpet, prøvde øvrigheten å arrestere Lofthus, men bøndene stilte opp for ham. Han ble endelig pågrepet og dømt til straffarbeid på livstid. Han døde etter ti års fangenskap på Akershus festning. Nasjonale patrioter, som Henrik Wergeland, var ikke seine om å hylle Kristian Lofthus, og Lofthus-oppstanden ble en viktig nasjonal symbolsak.

Brede folkelige grupperinger på Sørlandet organiserte seg politisk før de politiske partiene var etablert i Norge. Marcus Thranes bevegelse, som ble startet i det store revolusjonsåret 1848, fikk betydelig oppslutning på Sørlandet. Det ble stiftet flere foreninger i by og bygd i landsdelen. En av dem var Kristiansand Arbeiderforening, som eksisterer den dag i dag. Da Thrane ble arrestert og sendt i fengsel, døde imidlertid denne bevegelsen ut.

Illustrasjonen viser utbredelsen av tidlige politisk radikale bevegelser i Norge. Innringet område: Sørlandet. I forhold til befolkningstettheten er utbredelsen av både bondevennforeninger og thranitterforeninger stor på Sørlandet.

Det skulle imidlertid ikke gå mange åra før Søren Jaabæk fra Holum utenfor Mandal i 1865 tok initiativ til etableringen av «Selskabet Bondevennerne». Dette vokste til en stor sosial og politisk bevegelse med tre hundre foreninger over hele landet, og det antas at det til sammen kan ha vært ca. 30 000 medlemmer. Bare i Vest-Agder skal medlemstallet ha vært 2400 og i Aust-Agder 750 (Slettan 1998; side 275). Også sett i forhold til våre dagers politiske partier er dette et betydelig medlemstall. Jaabæks sparepolitikk provoserte det etablerte embetsmanns-Norge, og i disse kretsene fikk han tilnavnet Nei-bæk. Politisk var Jaabæk og hans bevegelse radikal, og han ble oppfattet som ytterliggående sammenliknet med den andre store politiske bondelederen på Stortinget, Ole Gabriel Ueland fra Rogaland. Jaabæks organisasjon dominerte politikken på Sørlandet. Det gjaldt både valgene til kommunestyrene og valgmannsvalgene til Stortinget. Sørlandet sendte i denne perioden stort sett bare bonderepresentanter til Stortinget. Bondevennbevegelsen fungerte i praksis som et politisk parti og må regnes som en av de tydelige forløperne til Venstre. Dannelsen av Venstre var jo en koalisjon av bønder og liberale byborgere.

Jaabæk var kjent som en kritiker av kirken, og mange regnet ham som skeptisk til hele kristendommen (Bjørn Slettan; side 279). Han gikk nok lenger enn mange av sine tilhengere, og presten i Holum nektet Jaabæk å være fadder i en barnedåp. Jaabæk ville ha bort konfirmasjonsplikten, innføre borgerlige ekteskap og fjerne grunnlovsparagrafen om bekjennelsesplikt for embetsmenn. Hans radikale standpunkt førte til at konflikten tilspisset seg i forbindelse med stortingsvalget i 1873. Jaabæk hadde dominert valgene til Stortinget fra fylket gjennom en lang periode, men bl.a. vekkelsespresten Lars Oftedal reiste kritikk mot Jaabæk. Berge Furre skildrer den konflikten som oppsto slik: «Det var to folkerørslor som støytte saman med eit brak i Vest-Agder 1872–73: Oftedals religiøse vekking og Jaabæks politiske. Dei hadde kvar sin horisont: Bondevennene såg mot kommuneval og stortingsval og økonomi her på jorda. Vekkinga hadde det himmelske hushald for auga» (Furre 1990:169).

Konflikten om stortingsvalget endte med full seier for Jaabæk. Ingen av Oftedals kandidater ble valgt til Stortinget, mens bondevennene fikk inn alle sine. Berge Furre skriver: «Men sigeren var helst av det slaget Pyrros vann: Konfrontasjonen med vekkingsrørsla var meir enn den organiserte Bondevennrørsla kunne greia. Kløyvinga lamma organisasjonen på grunnplanet, og etter valstriden i 1873 låg mest alle bondevennforeiningane nede i Vest-Agder. [...] Bondevennene var ute som organisert masserørslor i lokalsamfunna i Vest-Agder. Indremisjonslaga derimot heldt fram og voks i tal. Det gjekk forresten fort tilbake med bondevennrørsla også elles i landet» (Furre 1990:171).

Fra 1873 og utover ble den politiske moderniseringsprosessen integrert i den religiøse moderniseringsprosessen i det som etter hvert ble Sørlands-Venstre. Pietisme og krav om folkestyre og demokrati gikk hånd i hånd, og Sørlandet spilte en stor rolle i kampene om innføring av parlamentarismen, unionsoppløsningen i 1905, innføringen av alminnelig stemmerett og andre demokratiske reformer.

Som tidligere nevnt ble Arbeiderpartiet stiftet i Arendal i august 1887, etter initiativ fra Samholdsbevegelsen i byen (Røed 1987). Samholdsbevegelsen var et spontant opprør i Arendal etter den alvorlige økonomiske krisa som oppsto i byen i 1886, og som skapte store økonomiske og sosiale problemer. Samholdsbevegelsen fikk i begynnelsen stor oppslutning, og

hadde på det meste et par tusen medlemmer. Etter hvert som den akutte krisa avtok, gikk Samholdsbevegelsen i oppløsning, og ledelsen av Arbeiderpartiet ble flyttet til hovedstaden. Arbeiderpartiet fikk først fotfeste i Aust-Agder tjue år seinere, og ingen kjenner til noen forbindelse mellom Samholdsbevegelsen i Arendalsdistriktet og den seinere virksomheten i Aust-Agder Arbeiderparti.

Dette er et uttrykk for at grobunnen for mer radikale politiske bevegelser ikke var til stede på Sørlandet etter at bondevennbevegelsen til Jaabæk hadde gått i oppløsning. I andre deler av landet var det framveksten av Arbeiderpartiet som førte til politiseringen av valg til Stortinget og kommunestyrene. Denne mobiliseringsprosessen hadde imidlertid funnet sted på Sørlandet flere tiår tidligere. Den tidlige moderniseringsprosessen førte med andre ord til at Arbeiderpartiet kom for seint til å kunne bli bærer av de brede folkegruppens politiske engasjement i den første delen av 1900-tallet.

Det anti-autoritære draget i den sørlandske opinionen vedvarte imidlertid. Et eksempel på hvor sterkt kravene om demokrati og likestilling stod på Sørlandet, er motstanden mot kongedømmet ved unionsoppløsningen i 1905. Vest-Agder var det fylket (sammen med Telemark) som hadde lavest oppslutning om valget av prins Carl til norsk konge (Kong Haakon 7.), og i Kristiansand var det bare så vidt et flertall for valget av kongen.

I Venstres storhetstid, fra innføringen av parlamentarismen og i et par tiår framover, satte sørlendingene også et sterkt preg på norsk rikspolitikk. Det kom blant annet til uttrykk ved en sterk representasjon i ulike regjeringer. Jørgen Løvland fra Evje ble Norges første utenriksminister og seinere statsminister. Abraham Berge fra Lista ble statsminister, Aasulv Bryggesaa fra Hægebostad og Knut Houge fra Kristiansand ble begge kirke- og undervisningsministre. Rudolf Peersen fra Kristiansand ble forsvarsminister og Lars Liestøl fra Hægebostad ble sjef for indredepartementet. Lars Værland fra Vegårshei ble sosialminister. Det bør kanskje også nevnes at den mangeårige Venstre-statsminister Gunnar Knudsen var født og oppvokst på Saltrød i Arendal, men han levde og virket i Grenlands-distriktet i sitt voksne liv. I Venstres storhetstid var Sørlandet noe en virkelig måtte regne med i rikspolitikken.

Sørlandets daværende sterke posisjon i utøvelsen av politikk på regjeringsplan står i kontrast til den posisjonen Sørlandet har hatt under de langvarige periodene med Arbeiderparti-regjeringer. Det er nå 45 år siden Jens Haugland gikk av som statsråd, og Sørlandet har ikke vært representert i noen Arbeiderparti-regjering siden den gang. Noen vil kunne hevde at den svake representasjonen Arbeiderpartiet på Sørlandet har hatt på høyeste politiske nivå fra 1935 og utover, har skapt et inntrykk av at partiet ikke har ivaretatt de regionale interessene. En kan også hevde at dette har bidratt til å opprettholde partiets svake posisjon i landsdelen.

Den tidlige politiske mobiliseringen på Sørlandet kan ha ført til at brede grupper i folket ble trukket inn i de politiske prosessene før Arbeiderpartiet oppsto som et politisk alternativ. Dette bidro til at Venstre ble godt etablert som det politiske alternativet for store folkegrupper, både på bygdene og i byene på Sørlandet.

Økonomisk-industriell modernisering

Som nevnt foran sto Sørlandet økonomisk sterkt i den nasjonale gjennombruddsfasen fra 1850 og utover til midten av 1880-åra. Skipsfarten på Sørlandet var en viktig del av fundamentet for den norske økonomien. Både Arendal og de andre byene langs kysten ble regnet som landets rikeste områder. Det ble drevet internasjonal foretningsvirksomhet med hele verden som arena, noe som førte til at mange i området oppfattet Oslo som en periferi.

Det var typisk for situasjonen at rederne i Arendal engasjerte et advokatfirma i London for å drive påvirkningsarbeid overfor det britiske parlamentet i forbindelse med diskusjonen om opphevelse av navigasjonsakten i 1849. Den forbød transport av varer til Storbritannia fra tredjeland, dvs. et annet land enn det skipet var registrert i. Opphevelsen av navigasjonsakten 1. januar 1850 åpnet store markedsmuligheter for sørlandske redere. Det var dette, sammen med Krimkrigen, som førte til de mest gylne åra i landsdelens økonomi.³

3 Allerede mellomriksloven i 1827 gjorde at norske skip kunne eksportere varer fra Sverige til Storbritannia. Dette var det første gjennombruddet med vekst i skipsfarten.

Fra 1880-åra og utover mistet Sørlandets sin sterke posisjon i skipsfarten. Antallet sjøfolk fra Aust-Agder ble halvert fram til 1900. Grunnlaget for storhetstida hadde vært en sterk konkurransedyktighet på grunn av lave driftskostnader (lave hyrer og ingen utgifter til kull) og lave priser for tonnasje. De sørlandske rederiene hadde utnyttet disse fortrinnene på en gunstig måte, og gjennom noen tiår ble det skapt store formuer. I 1880 hadde for eksempel Arendal en formue pr. innbygger som var tre ganger så høg som den neste norske byen på lista. Svake internasjonale konjunkturer og teknologisk utvikling innhentet imidlertid landsdelen, og skapte en økonomisk nedgang som skulle sette varige spor (Johnsen 2001).

Det var ikke bare en næringsklynge som brøt sammen. Skipsfartens betydning for Sørlandet var så stor at en må kunne si at noe av fundamentet for en uvanlig ensidig økonomi falt bort. Forutsetningene for en rask overgang fra seil til damp var ikke til stede. Sørlandsrederne manglet både kompetanse og kapital til å kunne make overgangen til den nye teknologien. Dette ble begynnelsen på en langvarig økonomisk nedgangsperiode på Sørlandet. Aust-Agder hadde nominell nedgang i folketallet til langt ut i 1960-åra. Dersom landsdelen hadde beholdt sin andel av landets befolkning fra 1900, ville Sørlandet i dag hatt ca. 380 000 innbyggere i stedet for 280 000.

Selv om rederinæringen etter hvert tok seg opp igjen, fikk den aldri samme betydning som før. Store deler av næringslivet på Sørlandet hadde ikke kompetanse og interesse for store investeringer på andre områder enn skipsfarten. Det kan være en av grunnene til at Sørlandet kom seint og svakt med i den industrielle utviklingen i Norge. Vannkraften fra de sørlandske elvene åpnet muligheter, men initiativet til investeringer i industrien kom fra nasjonale og internasjonale investormiljøer. De sørlandske kapitalistene hadde blikket vendt mot havet. Et unntak fra denne regelen i de siste tiåra er de ulike greiner av Ugland-familien i Grimstad, som har investert tungt i andre deler av næringslivet i landsdelen.

Slik ble den sterke skipsfartstradisjonen en hindring for utvikling av det øvrige næringslivet. Dermed har den altså bidratt til at industrisyssetingen på Sørlandet har vært lav. De politiske konsekvensene av den seine og svake industrialiseringen er omtalt foran.

Den solide posisjonen Sørlandet de siste åra har opparbeidet seg innen oljeutstørsbransjen, kan ha sammenheng med de sterke maritime tradisjonene. Deler av denne aktiviteten har sprunget ut av tradisjonelle maritime miljøer. Hvilke betingelser som har skapt grunnlaget for denne sterke næringsklyngen i både norsk og internasjonal sammenheng, er ikke fullt ut kartlagt.

Det kan oppsummeres med at da den suksessfylte seilskipsøkonomien brøt sammen i slutten av forrige århundre, svekket dette hele landsdelens økonomi. Denne klyngen var likevel så sterk at forståelsen for satsing på industri og annen næringsutvikling var tilsvarende svak. Dette er en av grunnene til den seine industriutviklingen på Sørlandet.

Sosial og kulturell modernisering

Perioden fra 1850 og utover regnes som en tid da «associationsaanden» slo igjennom i Norge. På grunn av impulsene fra utlandet kom Sørlandet sterkt med i denne utviklingen. Det ble dannet foreninger av alle slag. Byene langs sørlandskysten fikk sine sjømannsforeninger. Arendal fikk sin sjømannsforening allerede i 1849. I 1857 ble Turnforeningen i Arendal stiftet, som et av landets første idrettslag (Slettan 1998:321), og i 1875 ble Oddersjaa stiftet i Kristiansand, som landets første ski- og skøyteklubb (Oddersjaa SSK nettside). På Sørlandet ble det også dannet mange frivillige skytterlag, særlig i forbindelse med forspillet til unionsoppløsningen i 1905. Kristiansand og Arendal var blant de første byer i Norge hvor det ble etablert dramatiske selskaper (teatre). Oslo kom først i 1780, så Kristiansand i 1787, Bergen i 1794 og Arendal i 1796.

Både lavkirkelige og frikirkelige vekkelserbevegelser må forstås som en del av en demokratisk moderniseringsprosess (se foran). Disse bevegelsene vokste fram i en sterk konfrontasjon med embetsmannsstaten generelt og med de geistlige øvrigheter spesielt. Impulsene til dette kom utenfra. Også avholdsbevegelsen, som kom tidlig til Sørlandet, må betraktes som et ledd i demokratisering og modernisering av samfunnet.

Fram til 1970-åra spilte de såkalte *adiafora* en viktig rolle i markeringen av det å være personlig kristen. Kristne mennesker skulle vende seg bort fra det verdslige. I pietistisk tradisjon var alle verdslige fornøyerer synd;

teater, kino, sminke, alkohol og dans. Denne forståelsen av religionen var ganske dominerende på Sørlandet i lang tid.

Andre teologiske bibelfortolkninger har også hatt betydning for landsdelens sosiale og kulturelle utvikling. Bibelens ord om at kvinner skal tie i forsamlingen har hatt betydning for kvinnerollen, men dette påbudet har også tilknytning til bredere samfunnstradisjoner. Når det gjelder synet på homofili, er dette i de lavkirkelige og frikirkelige miljøene blitt tolket som et rent teologisk spørsmål. At Bibelen i så stor grad er blitt brukt som referanse for holdninger og normer, har totalt sett hatt stor betydning for den kulturelle utviklingen i landsdelen. Kulturelle former som ikke var direkte knyttet til religionsutøvelse hadde trange kår og ble heller ikke politisk prioritert.

Et eksempel på dette er at da Kristiansand fikk tilbud om etablering av det andre regionteateret i Norge (etter Hålogaland teater), takket byen nei (Sandvik 1999). Også den organiserte idretten ble sett på med stor skepsis, og det gikk mange år etter krigen før det ble akseptert at kristen ungdom kunne drive idrett (Justvik 2007). Den viktigste hindringen var alle idrettsarrangementene som ble lagt til søndagene. Noen trosset likevel forbudet, og ble viktige agenter for endring. På 1950-tallet ble det stilt opp viktige krav som måtte innfris for å kunne fortsette idrettsaktiviteten. Etter hvert engasjerte flere og flere seg i idretten, både som aktive og som ledere.

Det sterke religiøse engasjementet er nok noe av forklaringen på at det allmenne, sekulære kulturlivet har utviklet seg seinere på Sørlandet enn i andre landsdeler. Holdninger til *adialora* kan som nevnt ikke føres direkte tilbake til Bibelens ord, men både på dette og andre områder førte religiøs fortolkning til motstand mot moderniseringsprosesser i samfunnet. I spørsmålet om likestilling mellom kjønnene, ble kvinnes underordning i menighetene og i det kristelige foreningslivet teologisk begrunnet. Dette kom blant annet til uttrykk i motstanden mot kvinnelige prester og forkynnere, og i spørsmålet om stemmerett i Misjons-sambandet. Men det alminnelige synet på likestilling og kvinners aktive rolle i arbeids- og samfunns livet er mer et uttrykk for tradisjonalisme enn for teologi. Det er imidlertid vanskelig å forstå landsdelens svake score på SSBs likestillingsindeks (2009) uten å se den i sammenheng med

den sterke stilling lavkirkelighet og frikirkelighet har i landsdelen. De fleste kommunene på Sørlandet hører med blant dem som kommer dårligst ut på denne statistikken.

I de seinere år har spørsmålet om toleranse og respekt for homofile og legalisering av deres rettigheter vært et viktig spørsmål. Også på dette området har vår landsdel hatt store grupper av etternølere, stilt overfor en prosess som delvis har hatt ren politisk karakter. I tunge kristne miljøer er motstanden mot homofil praksis rent teologisk begrunnet.

Også når det gjelder framveksten av fagbevegelse og ordnede forhold i arbeidslivet, kom deler av lavkirkeligheten og frikirkeligheten i et motsetningsforhold. Det paradoksale er at mange av sørlandskristendommens fremste representanter var framstående forretningsfolk innenfor handel og skipsfart, og blant disse var noen av landsdelens mest velstående personer. Fagforeningsarbeid og politisk interessekamp ble derimot i de fleste kristne miljøer sett på som typisk verdslige aktiviteter. Medlemskap i fagforeninger og streik ble betraktet som synd. Dette gjorde det vanskelig for arbeiderbevegelsen å få gjennomslag på Sørlandet. Nils M. Justvik har utdypet dette i sin studie av forholdet mellom lavkirkelighet, frikirkelighet og arbeiderbevegelsen i Stokken (Eydehavn) i mellomkrigstida (Justvik 1998). Stokken var i liten grad preget av antagonisme mellom de kristne miljøene og arbeiderbevegelsen, sannsynligvis mindre enn i andre deler av Sørlandet. Likevel var det også der noen som av religiøse grunner sto utenfor fagforeningene. Justvik viser til den sterkt kritiske holdningen til fagbevegelsen blant sentrale indremisjonsledere som Hallesby og Wisløff, og til sterkt kritiske synspunkter fra ledende pinsevenner. Sentrale pinsevenner knyttet fagbevegelsen til forestillingen om «dyret» og «dyrets merke» fra Johannes åpenbaring.

Det kan konkluderes med at den sterke lavkirkeligheten og frikirkeligheten på Sørlandet var en del av moderniseringsprosessen, men kom i et motsetningsforhold til nye faser i samfunnets moderniseringsprosess. Det gjelder framveksten av fagforeninger, utvidet likestilling mellom kjønnene, toleranse overfor homofili og det allmenne sekulære kulturlivet. Disse moderniseringsbølgene har i stor grad hatt politiske sider. Kristelig Folkeparti og seinere Fremskrittspartiet har vært etternølere når det gjelder både likestilling, homofiles rettigheter og utvikling av det allmenne

kulturlivet, mens partiene på venstresida og Høyre i større eller mindre grad har stilt seg positive til disse delene av moderniseringsprosessen i det norske samfunnet.

Mangfold og motsetninger i politikken på Sørlandet

Selv om Sørlandet som landsdel har mange fellestrekk når det gjelder det partipolitiske mønsteret, er det også store ulikheter mellom geografiske områder. For det første er det store forskjeller mellom Aust- og Vest-Agder. Arbeiderpartiet har stått og står fortsatt betydelig sterkere i Aust-Agder enn i Vest-Agder. Det motsatte gjelder Kristelig Folkeparti. Dette kan knyttes til ulikheter i sosiale og kulturelle strukturer.

Forskjellene mellom Aust- og Vest-Agder kan forklares med Rokkan og Valens teorier om betydningen av sosial polarisering og motkulturenes betydning for utviklingen av det partipolitiske mønsteret. Den sosiale polariseringen har vært sterkere i Aust-Agder enn i Vest-Agder. Dette har sammenheng med en tidligere industrialisering i øst. Eksempler på dette er de tre jernverkene (Næs Jernverk i Holt, Frolands Jernverk og Egeland's Jernverk i Gjerstad), storindustrien i Eydehavn, skipsbyggingsindustrien på Tromøy og Fevik og et større antall tremassebedrifter (Risør, Rykene, Kalvild og Sønedeled), nikkilverket på Evje, møbelfabrikken i Arendal, osv. Det har også sammenheng med at Aust-Agder har et belte av bygder (Gjerstad, Vegårshei, Åmli og Froland) innenfor kyststripa med omfattende skogbruk og et stort proletariat av skogsarbeidere.

Før mekaniseringen av skogbruket i 1960-åra var skogbruket arbeidsintensivt, slik som Halvard C. Hanssen fra Vegårshei skriver: «Da jeg vokste opp på Vegårshei i 1950-åra, var det 300 skogsarbeidere og tre kommuneansatte. I dag er det omvendt.» (Hanssen 2002:49.) Disse skogsbygdene var klassesamfunn på linje med skogsbygdene på Østlandet, og det kan leses inn i partimønsteret. Arbeiderpartiet stod sterkt i dette beltet av skogbrukskommuner i Aust-Agder, og Senterpartiet (Bondepartiet) hadde også en relativt sterk posisjon. I 1957 hadde Arbeiderpartiet en oppslutning på over 50 % i Gjerstad, Vegårshei, Åmli, Tovdal, Gjøvdal, Mykland, Froland og Evje.

Også langs motkulturaksen er det forskjeller på de to Agder-fylkene. Historisk sett hadde Aust-Agder sterkere oppslutning i frikirkemiljøene, mens Vest-Agder var dominert av det lavkirkelige (indremisjon og bedehus). Også i dag er det en markant forskjell i andelen av befolkningen som regner seg som personlig kristne (se foran). Data fra Norsk Monitor viser at 33 % av befolkningen i Aust-Agder regner seg som personlig kristne, mens tilsvarende andel i Vest-Agder er 40 %.

Innenfor hvert av fylkene kan en lese ut ulike belter. For å illustrere dette har jeg gjennomgått resultatet fra stortingsvalget i 1957 (SSB: Historisk statistikk). Det var før de store kommunesammenslutningene, og det gjør det mulig å få et mer finmasket bilde av fellestrekk og ulikheter:

Byene på kysten av Aust-Agder har vært det Knut Hamsun kalte «Høyreder» (Hamsun 1890). Dette kom tydeligst fram før kommunesammenslutningene i 1960-åra. Ved valget i 1957 var Høyres oppslutning i byene i Aust-Agder slik: Risør 21,4 %, Tvedestrand 35 %, Arendal 28 % og Lillesand 33 %. Også i kystbygdene i Aust-Agder (med et sterkt innslag av sjøfolk) som Dypvåg, Flosta, Hisøy, Fjære og Eide sto Høyre sterkt.

Fra og med Lillesand følger et belte av byer der Venstre tradisjonelt (dvs. før 1973) sto sterkt. I Lillesand hadde imidlertid Venstre i 1957 en oppslutning på 31,2 %. Lillesand skilte seg derfor ut fra de andre byene i Aust-Agder. Det kan argumenteres med at det politiske skillet mellom øst og vest går mellom Lillesand og Grimstad. Byene i Vest-Agder har nemlig historisk sett vært sterkt Venstre-dominert. I Kristiansand hadde Venstre i 1957 en oppslutning på 30,3 %, i Mandal 28,2 %, i Flekkefjord 25,9 % og i Farsund 27 %. Farsund må likevel regnes til kategorien «Høyreder», med en oppslutning på for partiet på 31,3 %.

I 1957 sto imidlertid Bondepartiet betydelig sterkere i et belte av små jordbrukskommuner i Vest-Agder. I kommuner som Hægeland, Øvrebø, Holum, Øyslebø, Finsland, Bjelland, Åseral, Vigmostad, Lyngdal, Kvås, Hægebostad, Gyland, Tonstad og Øvre Sirdal hadde Bondepartiet (seinere Senterpartiet) fra 35 og opp til godt over 50 % av stemmene. Flere av disse små kommunene er blitt borte gjennom kommunesammenslåinger, noe som gjør at disse mønstrene ikke framkommer på dagens valgstatistikk. Men også endringene i yrkesstrukturen har gjort at Senterpartiet i Vest-Agder nå ligger under landsgjennomsnittet. Dette er områder der også

Kristelig Folkeparti og Venstre var sterke, og dette beltet av bygder fra Kristiansand og vestover er nå Kristelig Folkepartis sterkeste område på landsbasis.

Kristelig Folkeparti vokste fram på Sørlandet vestfra, og hadde allerede i 1957 en oppslutning på over 20 % i kommuner som Spind, Lista og Hidra, mens gjennombruddet i Kristiansand og kommunene rundt først kom etter Venstres sammenbrudd i 1973. Ved de tre første kommunevalgene etter andre verdenskrig var Avholdspartiet et betydelig parti i Kristiansand, og fanget nok ved kommunevalgene opp noen av de samme velgergruppene som seinere gikk til Kristelig Folkeparti. De store debattene om abortsaken gjennom 1970-åra styrket Kristelig Folkepartis posisjon som et stort parti på Sørlandet.

Dette bildet av den politiske strukturen på Sørlandet i 1957 er ikke komplett, men viser noen av de mønstrene som kan gjenfinnes helt fram til valget i 2009. Det er mange enkeltsaker og enkeltpolitikere som har hatt betydning for utviklingen av partistrukturen. Som et eksempel på dette kan nevnes at Jon Lilletuns personlige popularitet var med på å gi Kristelig Folkeparti en sterk posisjon over en lengre periode.

Et mer historisk forhold som fikk betydning for Arbeiderpartiets utvikling både i Arendal og Kristiansand etter andre verdenskrig, var at fagbevegelsen mistet uforholdsmessig mange av sine i tysk fangenskap. Flere av de mest lovende unge fagforeningsledere og politikere i Kristiansand omkom under fangetransport til Tyskland da fangetransportskipet «Westfalen» forliste. Og hele ledersjiktet i Arbeiderpartiet i Arendal ble arrestert for illegalt arbeid allerede på ettersommeren 1940, og ble satt i langvarig fangenskap. Noen av dem kom aldri tilbake, og dette satte dype spor hos de gjenlevende.

Oppsummering

Det partipolitiske mønsteret på Sørlandet avviker såpass mye fra landsgjennomsnittet at det gir grunnlag for betegnelsen et politisk «annerledesland». Dette avvikende mønsteret går helt tilbake til massepolitikens gjennombruddsår i begynnelsen av forrige århundre. Selv om det partipolitiske mønsteret på Sørlandet viser sterke felles trekk, er det grunn til å

understreke at det er store variasjoner både mellom Aust- og Vest-Agder, og mellom ulike kommuner og deler av kommuner.

De nasjonale svingningene fra valg til valg finner vi også igjen på Sørlandet, men avvikene fra landsgjennomsnittet består. De viktigste særtrekkene ved det partipolitiske mønsteret her er en betydelig svakere oppslutning om Arbeiderpartiet enn i landet som helhet, og en betydelig sterkere oppslutning om Venstre og seinere Kristelig Folkeparti enn landsgjennomsnittet.

Trond Nordby hevder i en artikkel at teoriene som Gabriel Øidne og seinere Stein Rokkan og Henry Valen presenterte (motkulturer, sosial polarisering og sentrum – periferi), ikke gir grunnlag for å forklare moderne velgeradferd. Han skriver blant annet om motkulturene: «Etter annen verdenskrig [...] er de (motkulturene) gradvis svekket. I dag har de knapt noen verdi når velgeradferd skal forklares.» (Nordby 1999:11–12.) På dette punktet mener jeg Nordby tar feil.

Stein Rokkan og Henry Valens forklaringsmodeller for utviklingen av den partipolitiske strukturen i Norge gir fortsatt gode innganger til forståelse av den partipolitiske strukturen på Sørlandet: Motkulturene har bestandig betydd mer for meningsdannelser og partipolitiske valg her enn i landet for øvrig, og den sosiale polariseringen har vært svakere enn i resten av landet. Dette har ført til svakere oppslutning om partiene på den politiske venstresida enn i resten av Norge.

Langs den religiøse, motkulturelle aksen skiller Sørlandet seg ut som en landsdel der lavkirkelighet og frikirkelighet alltid har stått i høgsetet. Tidligere utgjorde Sørlandet og Vestlandet sammen et typisk bibelbelte, men nå kan det se ut som om Vestlandet er blitt mer sekularisert og ikke skiller seg vesentlig fra for eksempel Østlandet. Dette kan avleses i oppslutningen om Kristelig Folkeparti, som i det gamle kjerneområdet Hordaland kun ligger litt i overkant av landsgjennomsnittet.

Også avholdssaken har historisk sett spilt en mye større rolle på Sørlandet enn i resten av landet. Som sosial bevegelse har imidlertid heller ikke avholdsorganisasjonene på Sørlandet noen stor betydning i dag. Fri-lynte organisasjoner har stått svakere på Sørlandet enn på Vestlandet, og er i dag ikke noe element som øver stor innflytelse på landsdelens kulturelle klima.

Langs den økonomisk-sosiale aksen har Sørlandet vært preget av mindre polarisering enn landet for øvrig. Det har sammenheng med små bruk og fravær av en stor gruppe av jordløse arbeidere innen skog- og jordbruk. En annen faktor er at den store utvandringen til USA reduserte det sosiale trykket i samfunnet. En sein og relativt svak industrialisering førte også til at det bare i begrenset grad ble dannet en sterk klasse av industriarbeidere.

Handelsflåten var en viktig arbeidsplass for sørlendingene helt fram til 1970-åra. Isolasjonen fra den norske samfunnsdebatten, den store sosiale mobiliteten (muligheten til å stige i gradene) og den sterke identifikasjonen med de lokale og regionale skipsrederne kan ha ført til at sjøfolkene bare i begrenset grad ble trukket inn i den sosiale polariseringen som preget det norske samfunnet i mellomkrigsåra, på tross av for eksempel den store arbeidskonflikten mellom sjøfolk og redere i 1921. De sterke kristne organisasjonene på Sørlandet omfattet mennesker fra alle sosiale lag, og fellesskapet i disse miljøene kan ha ført til sterkere sosial integrasjon her enn i andre deler av landet.

Alle disse faktorene bidro til at den sosiale polariseringen, som ellers i Norge ga styrke til den politiske venstresida, ikke var så sterk på Sørlandet som i landet for øvrig. Det er et paradoks at den landsdelen der Arbeiderpartiet ble stiftet, er den svakeste for partiet når det gjelder oppslutning.

Jan Romeins teori, *The law of the handicap of the headstart*, kan også kaste lys over hvorfor det partipolitiske mønsteret på Sørlandet har utviklet seg annerledes enn i resten av landet. Som følge av sterke impulser fra utlandet var Sørlandet tidlig ute med noen av moderniseringsprosessene i det norske samfunnet, men det førte samtidig til hindringer for nye moderniseringsprosesser.

Massepolitikk og bred politisk mobilisering kom tidlig til Sørlandet gjennom Lofthus-opprøret, Thrane-bevegelsen og Jaabæks bondevennbevegelse. Fra 1870-åra og utover spredte lavkirkelighet og frikirkelighet seg i landsdelen som en reaksjon på statskirkens geistlighet. Også dette må ses som et ledd i moderniseringen av det norske samfunnet. Som tidligere nevnt ble styrken i denne moderniseringen imidlertid en hindring for seinere moderniseringsbølger, som for eksempel framveksten av arbeider-

bevegelsen, utviklingen av et allment sekulært kulturliv, likestilling mellom kjønnene og større frihet og aksept for ulike seksuelle legninger.

I økonomisk sammenheng brakte gullalderen for seilskipsøkonomien (1850–1880) med seg stor vekst og velstand, men den ensidige økonomien ble også en hindring for andre økonomiske moderniseringsprosesser. Dette er trolig noe av bakgrunnen for at industrialiseringsprosessene kom seint til Sørlandet.

Flere av disse prosessene har vært knyttet opp til det politiske liv, og har delvis vært drevet fram av offentlig politikk. På Sørlandet har dette ført til stor oppslutning om de politiske grupperingene som har vært etternølere i forhold til moderniseringsprosessene.

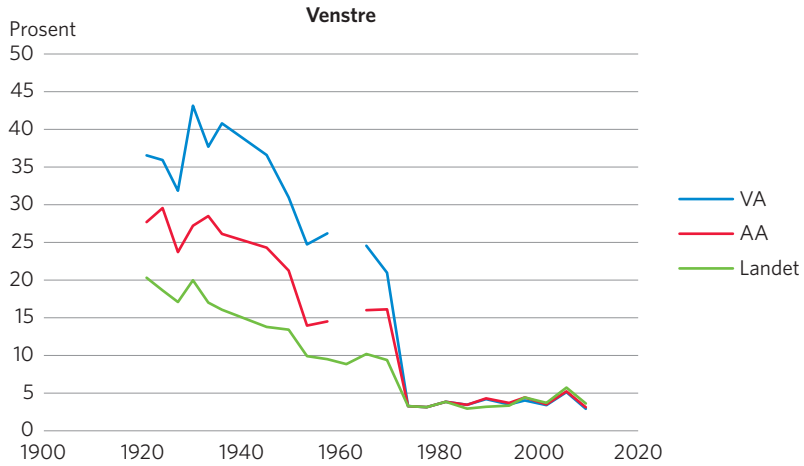
I hvilken grad *The law of the handicap of the headstart* gjelder generelt og på alle felter, kan diskuteres. Det kan imidlertid argumenteres godt for at Sørlandet både kulturelt, økonomisk og sosialt har fått merke effektene av at landsdelen var tidlig ute i den første moderniseringsprosessen.

Romein brukte gatelysene i London som et eksempel på at tidlig modernisering ble en hindring for seinere modernisering: London var den første byen i verden som fikk gasslykter i gatene, og den siste byen i Europa som erstattet gasslyktene med elektrisk belysning. Det kan argumenteres for at «gasslyktene» på Sørlandet har brent lenge.

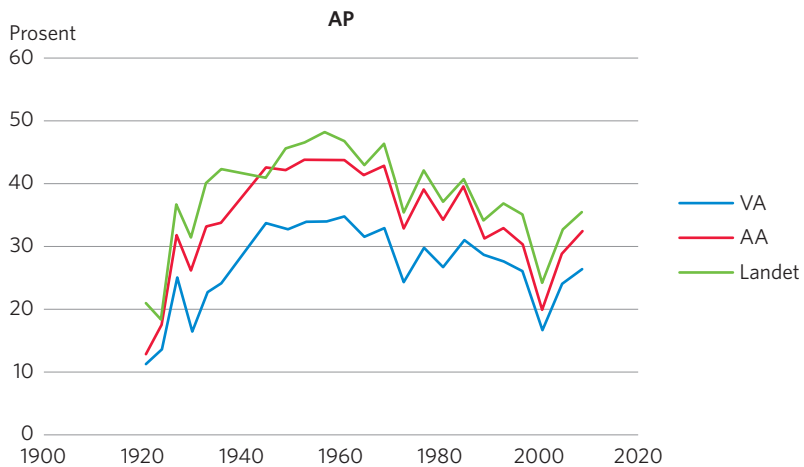
Vedlegg

Vedleggene viser de ulike partienes utvikling fra 1921 og fram til 2009 i Aust-Agder, Vest-Agder og på landsbasis. Dataene er hentet fra Norsk samfunnsvitenskaplig datatjenestes kommunedatabase. Brudd i kurvene skyldes felleslister.

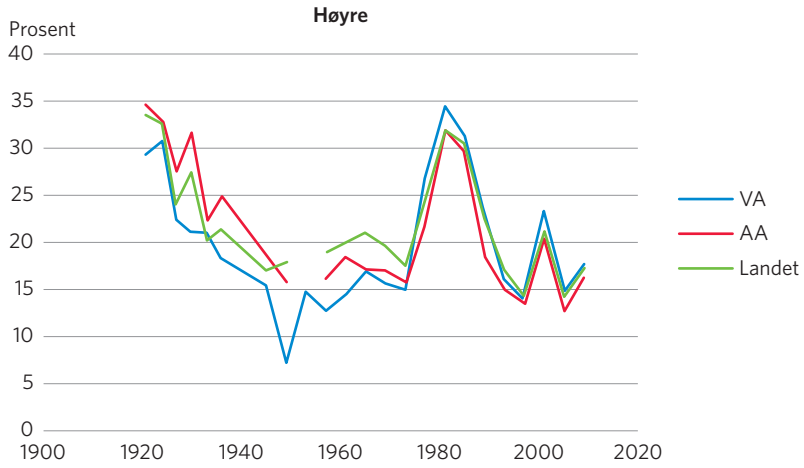
KAPITTEL 6

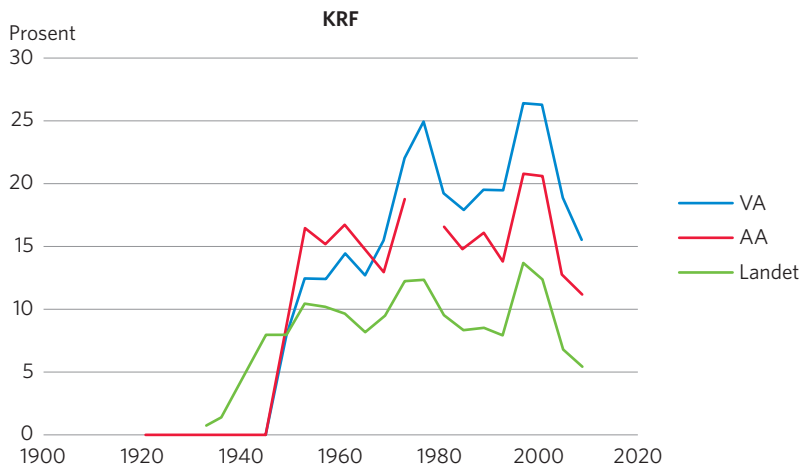
Vedlegg 1

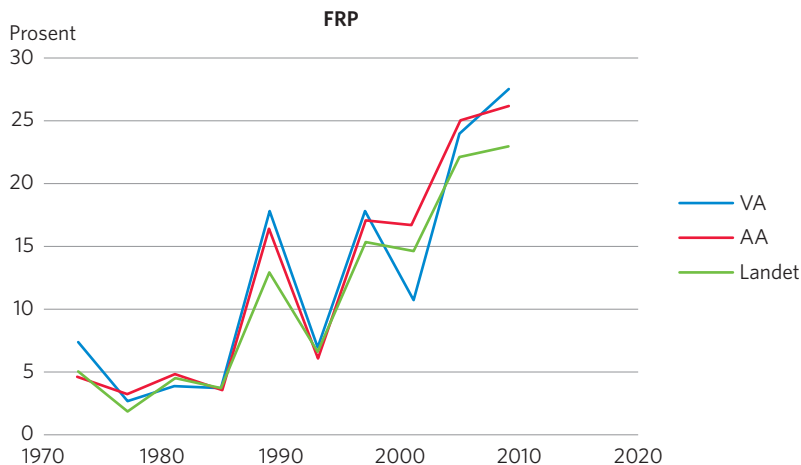
Vedlegg 2

Vedlegg 3

Vedlegg 4

Vedlegg 5

Litteratur

- Aubert, Vilhelm. 1969. *Sosiologi*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Bore, Ragnhild Rein og Tor Skoglund. 2007. *Fra håndkraft til høgteknologi. Norsk industri siden 1829*. Oslo: Statistisk Sentralbyrå.
- Dyrvik, Ståle. 1979. *Norsk økonomisk historie 1500–1970*. Bind 1. Bergen: Universitetsforlaget.
- Ellingsen, Dag. 2008. Flere personlig kristne – svakere likestilling. Publisert 21.04.2008. Lastet ned 25.03.2010 fra *forskning.no*: <http://www.forskning.no/artikler/2008/april/179812>
- Furre, Berge. 1990. *Soga om Lars Oftedal*. Oslo: Det norske Samlaget.
- Hamsun, Knut. 1890. Smaabyliv. *Bergens Tidende*. 9.08.1890.
- Hanssen, Halvard C. 2002. En hel(t) kommunal identitet. I Knudsen, Jon P. og Skjeie, Hege (red.). *Hvitt stakitt og fiberoptikk. Regionale myter – regional makt*. Kristiansand: Høyskoleforlaget.
- Hofstad, Svein. 1977. Næringslivet før og nå. I Kristiansen, Alv (red.). *Agder. Bygd og by i Norge*. Oslo: Gyldendal.
- Johnsen, Berit Eide og Hans Try (red.). 1990. *Arbeidsvandringer på Agder*. Kristiansand: ADH-serien.
- Johnsen, Berit Eide. 2001. *Rederistrategi i endringstid*. Kristiansand: Høyskoleforlaget.
- Justvik, Nils M. 1998. *Frikirkelige og lavkirkelige miljøers forhold til arbeiderbevegelsen i Stokken 1912–45*. Hovedoppgave i historie Oslo: Universitetet i Oslo.

- Justvik, Nils M. 2007. *Kristenfolkets forhold til idrett. Endringer på Sørlandet i etterkrigstida*. Doktoravhandling. Oslo: Det teologiske fakultet, Universitetet i Oslo.
- Knudsen, Jon P. 1994. *Kulturspredning i et strukturelt perspektiv. Eksemplifisert ved politisk og religiøs endring under moderniseringen av det norske samfunn*. Meddelanden från Lunds universitets geografiska institutioner, avhandlingar 119, Lund.
- Lundby, Knut. 1980. *Vekkelser og konjunkturer: forsøk på å forklare en samvariasjon i norsk historie 1800–1980*. Stensil / Forskningsrapport nr. 032 – NAVFs rettleiingskontor for samfunnsvitenskapleg forskarutdanning. Trondheim: Universitetet i Trondheim.
- Masdalen, Kjell-Olav. 1991. *Agders historie 1920–45*. Kristiansand: Agder Historielag.
- Nordby, Trond. 1999. Agder-fylkene sett i et valgsosiologisk perspektiv. I Seland, Bjørg (1999). *Agderbenken. Landsdelens representanter på Stortinget fra 1814 til 1990-tallet*. Skriftserien nr. 57. Kristiansand: Høgskolen i Agder.
- Oddersjaa SSK, Kristiansand. Lastet ned 25.03.2010 fra <http://www.oddersjaa.no/>
- Rokkan, Stein. 1970. *Citizens, Elections, Parties*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Rokkan, Stein. 1987. *Stat, nasjon, klasse. Essays i politisk sosiologi*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Romein, Jan. 1937. *The dialectics of progress*.
- Røed, Helge. 1987. *Slik begynte det: om stiftelsen av Det norske Arbeiderparti for 100 år siden*. Oslo: Tiden.
- Sandvik, Pål Thonstad. 1999. *Kristiansands historie 1945–1999*. Kristiansand: Sparebanken Pluss.
- Scott, Gabriel 1918. *Kilden, eller Brevet om fiskeren Marcus*. Kristiania: Aschehoug.
- Seip, Anne-Lise. 1997. *Aschehougs Norges historie. Nasjonen bygges 1830–70. Bind 8*. Oslo: Aschehoug.
- Slettan, Bjørn 1992. «O, at jeg kunde min Jesum prise...» *Folkelig religiøsitet og vekkelsesliv på Agder på 1800-tallet*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Slettan, Bjørn. 1998. *Agders historie 1840–1920*. Kristiansand: Agder Historielag.
- Store norske leksikon*. Carl Arbo – utdypning (NBL-artikkel). Lastet ned 25.03.2010 fra http://www.snl.no/nbl_biografi/Carl_Arbo/utdypning
- Sætra, Gustav. 2008. *Aust-Agder og sjøfarten – rederens rolle*. Arendal: Aust-Agder Rederiforening.
- Trædal, Lasse. 1997. «Det var hardført.» *Arbeidarminne frå Næs jernverk*. Arendal: Kilden forlag.
- Valen & Katz. 1967. *Political parties in Norway. A community study*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Øidne, Gabriel. 1957. Litt om motsetninga mellom Austlandet og Vestlandet. *Syn og Segn*. Oslo.
- Øidne, Gabriel. 1954. Trekk av kultur og næringshistorie. I Fiskaa, H.M. og H. Falck Myckland (red.). *Norges Bebyggelse. Sørlige seksjon*. Oslo.

Øidne, Gabriel. 1954. Stavindustrien. I Fiskaa, H.M. og H. Falck Myckland (red.).
Norges Bebyggelse. Sørlige seksjon. Oslo.

Publikasjoner fra Statistisk sentralbyrå (fra SSB's hjemmeside)

Medlemmer i trus- og livssynsundersøkelser utenfor Den norske Kyrkja 2007–2008.

Sysselsatte lønnstakere etter bosted og arbeidssted pr. 31. mars 1968.

Historisk statistikk.

*Folkeavstemninger. Stemmeberettigede, deltakelse og avstemningsresultat etter fylke
1905–1994.*

Indeks for kjønnslikestilling i kommunene 2009.

Kjønnsroller og likestilling på Agder – eit historisk perspektiv

Anne Tone Aanby

Innleiing

Kva viser Agders historie om kvinner og likestilling? Nyare undersøkingar viser at Agder i dag skil seg negativt ut når det gjeld likestilling i arbeidslivet. Denne artikkelen tar føre seg kjønn og likestilling i eit historisk perspektiv. Eg baserer meg på materiale frå Aust-Agder, og avgrensar meg til punktundersøkingar i den før-industrielle tida, dvs. 17- og 1800-talet. Eg skal vise eksempel både frå bondesamfunnet og borgarskapet. Det er berre spreidde eksempel eg kan trekke fram. Likevel vil eg gjøre eit forsøk på å trekke liner. Målet er å vise indikasjonar på at ein ikkje kan slå fast at arbeidslivet på Agder i tidlegare tider har vore til hinder for likestilling. Og med likestilling i arbeidslivet meiner eg ei felles forståing frå både menn og kvinner om at kvinnene kan gå over på mannens arena i arbeidslivet når tilhøva ligg til rette for det.

Er synet på likestilling i arbeidslivet konjunkturavhengig? Min hypotese er at synet på likestilling i arbeidslivet for agderkvinnene både var og er konjunkturavhengig. I økonomiske oppgangstider, og når forholda elles har lege til rette for det, har det vore kultur på Agder for kvinneleg deltaking i eit arbeidsliv som elles har vore mannsdominert. Dette er også i samsvar med eit allment kjent trekk som særleg er framheva i litteraturen: Kvinner er nyttige og ønskte i produksjonen i krigstider, men det kan vere ein uvilje mot å sleppe kvinner til på arbeidsmarknaden når mange menn går ledige utan arbeid.

Slutten av 1700-talet var ein økonomisk oppgangstid for Nedenes amt og ein gullalder for Arendal by og omlandet. Dei store sjøfartsnasjonane var i krig samstundes som dansk-norsk utanrikspolitikk bygde på nøytralitet. Dette betydde eit enormt oppsving for norsk handel og sjøfart, spesielt skipsbygging, trelasthandel og jerneksport. Det var fire jernverk på Nedenes-kysten. Regionen kunne levere varer som krigsnasjonane trong, og varene blei frakta med eigne skip. Oppgangstidene forplanta seg også til andre næringar. I byane på kysten voks det fram rike handelshus og eit sterkt borgarskap. Og spørsmålet er: Korleis var tilhøva for kvinnene i Aust-Agder i denne perioden? Neste spørsmål blir kva som skjedde då nedgangstidene råka Aust-Agder først på 1800-talet. Endra det tilhøva for kvinnene? Ein ny gullalder for Arendal by og omlandet fekk fotfeste på slutten av 1800-talet. Kan ein i denne perioden sjå same mønsteret for kvinneleg deltaking i arbeidslivet som på slutten av 1700-talet?

«Det annet kjønn»

Dersom vi skal vurdere likestilling mellom kjønn i arbeidslivet, er det god grunn for å trekke fram Simone de Beauvoirs tankar i boka *Det annet kjønn* frå 1949 (Beauvoir 2000:812–826). Ho hevdar at ein mannleg samfunnsorden sørger for at kvinner ikkje kan gjøre noe med at kvinna er avhengig av mannen. Det nødvendige samarbeidet om oppgåver som heim og barn gjør at kvinna ikkje kan bryte ut av undertrykkinga, men må underordnast «patriarkatets samfunnsorden og verdier». Kvinner kan derfor ikkje som andre undertrykte grupper utan vidare bryte banda til undertrykkaren når det er mogleg. Simone de Beauvoir hevdar også at det ikkje er noe naturbestemt over dette misforholdet mellom kvinner og menn, men heller at det er kulturelle forhold som ligg til grunn. Om dei to partane vil anerkjenne kvarandre som likeverdige og sjølvstendige subjekt, kan denne maktkampen ta slutt. Det er arbeidet som til slutt vil frigjøre kvinna. Dagens system der kvinna er avhengig av mannen som bindeledd mellom ho og samfunnet, vil bryte saman om det blir slutt på den økonomiske ufridomen kvinner har lidt under. Dette vil likevel ikkje skje ved at kvinner blir forskjellige frå menn, men ved at dei går saman med menn.

Ut frå dette slår Beauvoir fast at kvinneleg frigjøring og likestilling i arbeidslivet er bestemt av både kulturelle og økonomiske faktorar – og eit samarbeid med mannen der begge partar anerkjenner kvarandre som likeverdige for å lykkast.

Likestilling og kjønnsarbeidsdeling på Agder i dag

Samfunnsforskar og stipendiat ved Agderforskning, May-Linda Magnussen, har gjort eit stort forskingsarbeid på kjønnsroller og likestilling på Agder i dag. Både kvalitative funn (intervju) og kvantitative funn (offentleg statistikk) har gjort det synleg at Agder på mange område skil seg negativt ut når det gjeld likestilling.

På Agderseminaret 2008 inviterte Magnussen til diskusjon om «Kjønnsroller på Sørlandet – regionale særtrekk?». Magnussen tok utgangspunkt i eiga forskning om likestilling og arbeidsliv på Agder, og stilte spørsmålet: «Hvorfor har kvinner på Agder en svakere tilknytning til arbeidslivet enn kvinner andre steder i landet?» (Magnussen 2005 og 2007). Ho slo fast at Agder utmerker seg spesielt ved ein svært høg del deltidsarbeid blant kvinner. Dessutan skårar agderkvinnene lågt på likestilling ut frå Statistisk sentralbyrås likestillingsindeks (Magnussen 2007:1–6).¹

Bykommunane på Agder skårar særleg lågt på likestilling, byanes pendlingsomland endå lågare, men så stig det jo lenger bort frå kyststripa ein kjem. Magnussen trekte også fram at Agder er prega av mykje sekundærnæring og av kjønnsstradisjonelle yrkesval. Barnehagedekninga er låg, men stigande. Agder har tradisjonelle kulturelle trekk, som viser seg i blant anna politisk stemmegiving, familie- og samlivsstruktur, permisjonsuttak og religiøse haldningar. Regionen har få kvinner med lang og høgare utdanning. Dei religiøst aktive delane av befolkninga har meir tradisjonelle haldningar til kjønnsroller enn dei som ikkje er religiøst aktive.

Magnussen trekte desse hovudkonklusjonane:

1 Basert på Statistisk sentralbyrås likestillingsindeks 2007.

- På Sørlandet drar både struktur og kultur ofte i same retning.
- Tradisjonelle kjønnsroller er viktig for å forstå manglande likestilling.
- Dei tradisjonelle kjønnsrollene kan i alle fall delvis forklarast med haldningar blant regionens religiøst aktive befolkning.

Men kan manglande religiøs aktivitet forklare kvifor bygdekommunane ikkje har like tradisjonelle kjønnsroller? Vidare: Kan forskjell i hushaldsøkonomi og arbeidskultur frå gammalt av forklare noe?²

May-Linda Magnussen utfordrar historikarane ved å peike på at det kan vere historiske forklaringar på dei spesielle tilhøva på Agder. Ho legg som vist særleg vekt på religion, hushaldsøkonomi og arbeidskultur. Fordi Magnussen er samfunnsforskar og studerer likestilling i dagens samfunn der det blir lagt vekt på målbare einingar som t.d. barnehagedekning, og kvantitative undersøkingar ved hjelp av intervju, er det sjølv-sagt umogleg å gjøre samanliknbare undersøkingar i eit historisk perspektiv. Det er derfor vanskeleg å vise om Magnussen har rett når det gjeld historiske tilhøve som forklaringar. Sjølv om eg trur det er for enkelt å peike på historiske tilhøve som hovudforklaring på låg likestilling på Agder i dag, blir utfordringa mi å vise om det tidlegare har vore slik at kvinnene på Agder har skilt seg negativt ut når det gjeld likestilling i arbeidslivet.

Kvinnene i økonomiske oppgangstider på slutten av 1700-talet

Jordbruk og skipsbygging, kvinnestyrte gardar

I tiåra på slutten av 1700-talet var som nemnt skipsfarten ei vekstnæring. I eit skipsfartssamfunn er menn mykje fråverande, og dette gir rom for at kvinnene kan ta over mange leiarposisjonar på landsida når tilhøva ligg til rette for dette. Kvinnene tok leinga på gardsbruk der mennene var fråverande som sjøfolk. Vi finn òg ei samtidig vitneutsegn frå 1804, nedteikna av næringsøkonomen Christen Pram, som stadfestar at i sjøfarts-

2 PowerPoint laga av May-Linda Magnussen til Agderseminaret 2008.

relaterte næringar var mønsteret det same.³ Han peika på skipsbygging som ei viktig næring på Nedeneskysten i si reiseskildring – eller næringsutgreiing om ein vil. Ikkje berre var det slik at det blei bygd skip og fartøy på bygdeverft omkring Arendal – og på eigne reiarverft i Arendal, men ei mengd folk som var opplærte her, reiste austover til Larvik, Tønsberg og Drammen for å bygge fartøy, skreiv han i 1804. Og gardsdrifta blei utført av «det hiemme efterladte Quindfolk». Altså var det kvinnestyrt gardar, sjølv om garden formelt var mannens eige-dom. Kvinnene gjekk over på mannens arena og tok den reelle leiinga av drifta på garden, og dei styrte med hjelp av innleidd arbeidskraft.

Eit kårssystem tilpassa Agderkvinner?

Ei rettssak på slutten av 1700-talet frå Fjære ved Grimstad viser ei kvinne som var i stand til å vinne fram i retten og få omgjort ein follaugskontrakt. Ingeborg Lien (1724–1804) kjente seg urettvist behandla av svigersonen og dottera si. I 1786 hadde Ingeborg skrive kontakt med «min kiære Andres Arnesen og hans ægtefælle, min kiære Datter Mashine Andersdatter». Alt ho eigde skulle dottera og svigersonen arve mot at ho fekk ein trygg alderdom. Alt var bestemt i minste detalj. Men det «kiærlige» forholdet kjølna fort. Allereie etter to år kalla ho inn vitne og sa opp kontrakten. Dette blei bare oversett. Men Ingeborg gav seg ikkje. Ho var villig til å gå til retten for å få omgjort avtalen. Derfor skreiv ho til sorenskrivar Finne i Kolbjørnsvik med krav om å få opp saka si.

I brevet kan vi lese kva klagen gjekk ut på: «I blind tillit stolte jeg paa min yngste Datter Mashine og hendes Mand Anders. [...] De gav mig herlige Løfter og Tilsagn paa en kiærlig-ærbødig, en hyggelig og anstændig Maade.» Dersom ho gav frå seg garden på tri kalveskinn og det ho elles eigde, skulle ho få godt stell og pleie resten av livet. Ho skulle vere sikra ein god alderdom. Men etter to år kjente ho seg som i fengsel på sin eigen gard. Det hadde vore to redselsfulle år. Det gjorde ho vondt å fortelje og «stride mod sit eget Kiød og Blød». Men dei hadde brukt ein «uthelelig Mund imot mig» som ho helst ikkje ville gjøre kjent. Maten hadde vore

3 Kommersekollegiet. Produksjons og fiskerifaget. Nr. 1327. C.H. Prams reisebeskrivelse.

dårleg. Ho hadde ikkje sagt noe, «enskiønt De haver henkasted det til mig ved Kakelovns Krogen som jeg haver været en ringe Betler. Alt haver været laast og lukket for mig». Men det aller verste var at Ingeborg «som de flæste gamle bruger Snus-Tobak», og ho hadde ikkje fått pengar til å kjøpe det. Heller ikkje hadde ho fått sydd nye sko av eit kalvskinn som var boren av eiga ku. Ho hadde gått barbeint. Dette hadde « paaført mig Sorg og et svagt Lægeme». ⁴

Sorenskrivar Finne kalla inn familien til møte i Kolbjørnsvik. Kontrakten blei oppheva. Mashine og Andres fekk løysingspengar og arvedel utbetalt. Dei flytta, og eldste dotter overtok garden. Kva fortel denne saka? Sorenskrivar Finne kunne ha avvist den gamle kvinna, sjølv om det er tydeleg at ho hadde sterke støttespelarar. Men saksframstillinga tyder på ein respekt for ei kvinne som hadde sjølvtilitt nok til å nekte å gi seg (Aanby 1998:24–27). Dessutan er det eit anna moment. Kårssystemet i Øyestad prestegjeld, kalla fletføringsystemet, la kårtytingane på brukaren og ikkje på garden. Det er klart at dette systemet gjorde bruksdeling lettare for kystgardane i Aust-Agder (Aanby 1976:86). Men det tyder òg på at kvinner, som hadde eit slikt kår, sto friare og sterkare til å rå over eigen skjebne enn kvinner elles i bondesamfunnet. På den måten kan vi sjå saka til Ingeborg Lien som eit teikn på samtidas vørndnad for kvinner.

«Rederinnenenes tidsalder», borgarskapets kvinner i Arendal på slutten av 1700-talet

Sorenskrivar Finne var embetsmann. Med nær kontakt til borgarskapet i Arendal var det uråd å ikkje ha respekt for kvinner på slutten av 1700-talet. Det var nemleg slik at enker og ugifte kvinner innan borgarskapet, med heimel i det allmenne lovverket, var myndige med rett til å utføre disposisjonar på eiga hand. Derimot var dei gifte kvinnene stilt under mannens myndigheit. Han hadde makt og mynde til å ta viktige avgjerder om formue og inntekt sjølv om det var kvinna som hadde hatt det med seg inn i buet. Når det gjeld borgarskapet i Arendal, gjeld dette ein elite som var interessant i nasjonal samanheng. Arendal var landets viktigaste

4 Dokumenter frå bnr. 1 Bjørnetrø i Fjære, eigar 1984 Kristian Nybro.

sjøfartsby på slutten av dette hundreåret. Dei store handelshusa domierte. På slutten av 1700-talet var heile sju av dei tolv største handelshusa styrt av kvinner (Sætra 1980:224–229). Som enker hadde dei formell rett til å styre desse handelshusa. Men det spesielle i denne samanhengen er at dei var mange, og at alle kvinnene også var dei reelle leiarane av handelshusa. Dei skreiv sjølv under på alle dokument.⁵ I *Arendals Byes Historie* viser Frithjof Foss at desse kvinnene brukte makta si (Foss 1998). Dei overlét ikkje ansvaret for handelshusa til ein son eller ein annan mann. Dei lét seg heller ikkje freiste med eit raskt gjengifte for å få ein ny leiar inn i firmaet. Nei, madammene styrte sine hus sjølve. Og dei gjorde det faktisk så godt at ein periode på slutten av 1700-talet blei omtalt som «dei unge enkens tid», og «rederinna» var eit omgrep det sto respekt av i samtida.

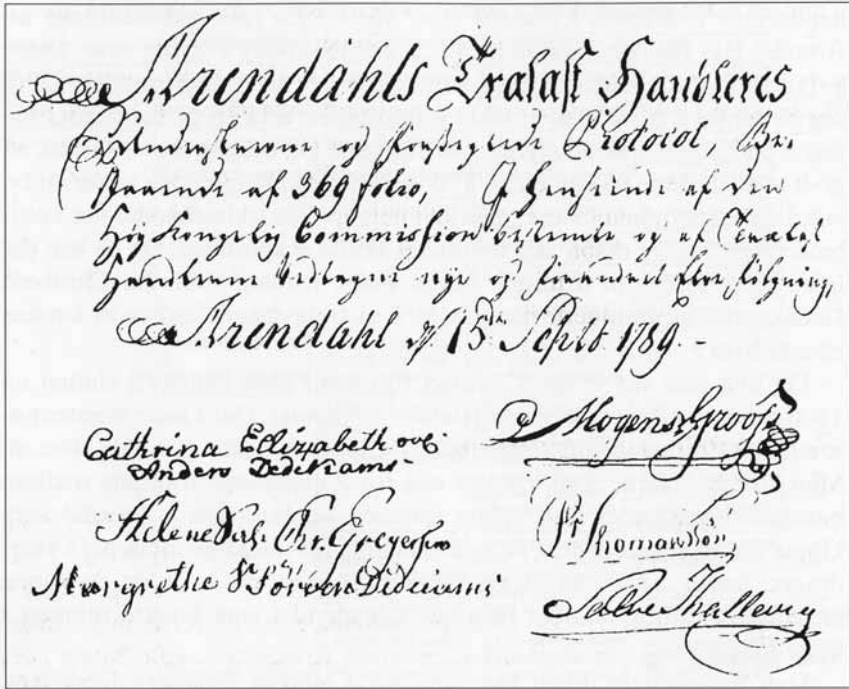
Mest kjent er Cathrina Elisabeth Dedekam (1725–1799) (Sætra 1980: 224–229).⁶ Ho blei enke etter Anders Dedekam i 1777, og styrte handelshuset Dedekam fram til ho dødde i 1799. Ho sette ikkje inn ein mann som leiar då mannen dødde, ho var den formelle og reelle leiaren som dreiv handelshuset i eige namn og skreiv sjølv under alle dokument.

Trelasthandel var den viktigaste inntektskjelda for borgarskapet i Arendal, og det var handelshuset Dedekam som kontrollerte 50 % av trelastomsetninga i Arendalsvassdraget. Kva meir veit vi om Cathrina Elisabeth Dedekam?

På slutten av 1700-talet var det turbulente tilstander i Arendal. Det kjente bondeopprøret, kalla Lofthus-reisinga etter føraren Kristian Loftus, hadde ebba ut. Men styresmaktene sette ned kommisjonar for å undersøke tilhøva i Nedenes amt. Bøndene hadde peika på den sterke monopolstillinga borgarane i Arendal hadde i Arendalsvassdraget, og at dei dikterte kjøp og sal av tømmer på ein uheldig måte. Særleg uåra i 1770- og 1780-åra hadde vist at dei utnytta stillinga si overfor bøndene i opplandet som leverte tømmer i bytte med korn. Den hovudtiltalt blant borgarane i Arendal var Cathrina Elisabeth Dedekam. Klagen på madam Dedekam gjekk ut på at ho hadde latt tømmeret gå i stå i Nidelva som eit middel for å skaffe seg kontroll og monopol i vassdraget. Ved å skape kaos

5 Arendal Trelasthandlers forhandlingsprotokoll 1789–1852, s. 1.

6 Opplysningane om Cathrina Elisabeth Dedekam er henta frå denne hovudoppgåva.

Utsnitt frå første side i protokollen til trelasthandlarane i Arendal, 1789. Tri av dei seks som skreiv under var kvinner.

i fløtinga, kunne ho skyve ut dei mindre trelasthandlarane. Dei var nemlig avhengige av å få tømmeret fram til utskipping innan rimeleg tid for å få sine trelastoppgjør. Men Cathrina Elisabeth Dedekam var så kapitalsterk at tidsfaktoren ikkje spelte så stor rolle for ho. Bildet av ei viljesterk kvinne blir forsterka når ein veit at det var skyldfolk ho var villig til å utkonkurrere. Og bøndene var ho slett ikkje mildare mot, dei styrte ho med hard hand. Derfor blei ho, som dei andre trelasthandlarane, dømd til å betale store erstatningar fordi kjøpmannsvarene i betaling for tømmer var prisa for høgt.

Resultatet av arbeidet til Lofthus-kommisjonen var eit pålegg til tømmerhandlarane om å oppnemne ein eigen leiar for fløtinga, og det blei sett opp ein plan for å rydde opp i vassdraget. Madam Dedekam såg nå at dei økonomiske interessene hennar i vassdraget var truga. Ho hadde brukt tømmerfløtinga som lekk i eigen monopolpolitikk, og ho nekta derfor å skrive under protokollen som skulle konfirmere paboda. Men bøndene i

opplandet og dei mindre trelasthandlarane hadde felles interesser som kommisjonen støtta, og dermed tvinga staten fram fellesfløtinga (Vevstad 1987:50). Kva skjedde så?

Etter at madam Dedekam hadde innsett at ho ikkje ville lykkast i planane, endra ho kurs og omstilte seg. Ved neste møte i Fellesfløtinga underteikna både ho og to andre enker, Helene Salige Chr. Gregersen og Margrethe Salige Søren Dedekam. Og ikkje nok med det! Fire år etter lét ho seg velje til elveforstanderske. Det var eit tungt verv som mellom anna innebar at ho ikkje berre var leiar, men at ho òg måtte ha rekneskapan for Fellesfløtinga. Rett nok stilte ho som krav at ho skulle ha eigen fullmektig til hjelp, men like fullt var det ho som var elveforstandersken. Madam Dedekam hadde erobra ein av dei viktigaste maktposisjonane innan trelasthandelen, som normalt ville ha vore ein mannsbastion.

I Arendal var det òg kvinnemonopol på kran og kjølhaling av skip. Kjølhaling av skip innebar at ein krenge skipet for å reingjøre, skrape, tjøre, male og reparere botnen av skipet. Det blei brukt eld for å gjøre skipssida fri for algevekst, difor var brannfaren stor. For å få kontroll med slik verksemd, fagkunnskapen, materiallageret og skattegrunnlaget knytt til kjølhaling, kravde staten at dette skulle vere ei borgarnæring. Dermed var det ei privilegert næring på 1700-talet. Det første privilegiebrevet på kjølhaling av skip og fartøy i Arendal fekk Madame Ellen, salig Søren Pedersens enke. På strandområdet i Kolbjørnsvik kunne ho leie kjølhaling av to skip samtidig. Sjølv om ho fekk retten i kraft av den avdøde mannen sin, var det likevel ho som kvinne som tok den formelle avgjerda om å gå i gang med denne innbringande næringa i sjøfartsbyen Arendal. I 1740 fekk ho monopol på denne verksemda for 30 år i Arendal tolldistrikt (Dannevig 1973:31).

Kvinner i leiinga på jernverk og i gruvedrift

Det finst òg eksempel på eit kvinnestyrt jernverk på Agder. Forutan trelasthandel og skipsfart, var gruveverksemd og jernverk næringar i vekst på 1700-talet. Thomas Ellefsen og sonen Ellef dreiv trelasthandel og var reiarar i Arendal. Thomas Ellefsen dreiv òg Solberg gruve saman med svogeren Hans Tyske. Då sonen Ellef skulle ta over, ønskte han å løyse opp fellesskapan med

Tyske. Men den gang ei. Her støyte han på ei kvinne med jernvilje, faster Karen. Ho styrte handelshuset og var slett ikkje villig til å gi frå seg roret og Solberg gruve, går det fram av rettsdokument (Hansen 1903:73–78).

Ellef Thommessen kjøpte Egeland Jernverk ved Risør, men døydde kort tid etter i 1725. Enka, madam Margrethe, tok over og dreiv verket fram til 1740, då sønene overtok. Ho førte sjølv saker som hadde med gruvedrift å gjøre, m.a. ei sak om Neskilen gruver. Jonas Hansen skriv i boka om Egeland verk at ho var ein særleg dyktig leiar.

Vi kan supplere tidsbildet med å trekke inn madam Jørgensen frå Flosta. I 1792 var ho første leverandør av feltspat til Den Kongelige Danske Porcelainsfabrik i København. Mannen hennar var 20 år eldre, han sto seg godt økonomisk, men var svaksynt og på slutten nesten blind. Derfor blei det kona Bergitte (f. 1750) som styrte økonomi og forretning, og ho hadde ei tenestejente til å ro seg rundt i området på leit etter feltspat. Ho fann det ho leita etter, og feltspaten var så rein at ho fekk avtale med København. Korrespondansen førte ho sjølv. Det blir fortalt at madam Jørgensen sende doble leveransar til København, ho visste at dei neppe ville sende lasta i retur!⁷ Madam Jørgensen var ikkje enke, ho fann ein nisje for ny næringsverksemd og styrte sjølv. Og ho blei høgt respektert i samtida.

Kulturell frigjoringstid fram mot 1814 – følgt av tilbakeslag

Parallelt med økonomisk framgang var tiåra fram mot 1800 ei kulturell frigjoringstid og ei frigjoringstid for individet. Det kulminerte med Eidsvollsforsamlinga våren 1814. Impulsar kom frå den amerikanske frigjoringkampen og den franske revolusjonen. På Agder målbar Lofthusørsla fridomskampen.

Haugerørsla var ei religiøs vekking, slik Bjørg Seland skriv i sin artikkel. Men Hauge var òg næringsutviklar, og vi veit at han sidestilte kvinner og menn i arbeidslivet. T.d. fekk Guro Myllar viktige oppgåver då ho blei vakt, og ho reiste med Hauge frå Gjøvdal i Åmli til papirfabrikken på Fennefoss på Evje. I Haugerørslas første tiår fekk også kvinnene viktige

7 Personalia, Jørgensen. AAKs.

posisjonar i organisasjonen. Hauge peika ut kvinner, men det var likevel ikkje moderne foreiningsdemokrati.

I ein analyse av forfattaren Engvald Bakkans trilogi *Krossen er din* peiker Aasulv Lande på siste del av 1700-talet som ei frigjoringstid. Stikkord var protestar mot stat, kyrkje og prestemakt. Gammal tru og overtru med førkristne drag blir henta fram som mottrekk mot kyrkjemakt. Folk godtok òg jamstilling mellom kjønna i kyrkja. Kvinner fekk leiaransvar, og i *Krossen er din* formidlar Bakkan bygdefolks kvinnesyn: Sterke kvinner fekk utfalde seg (Lande 2009:115–129).

Som vist fell økonomisk oppsving og eit næringsliv i vekst på slutten av 1700-talet saman med auke i kvinneleg leiarskap, både formelt og reelt. Sjølv om dette er mest synleg i borgarskapet i Arendal, finn vi òg innslag på landsbygda. Også kvinnelege religiøse leiarar var akseptert. I det heile var det allmenn aksept for kvinneleg leiarskap – sterke kvinner som tok føring.

Tida like etter 1814 var ein økonomisk nedgangsperiode for Agder. Dette hadde samanheng med at foreininga med Danmark blei erstatta av union med Sverige. Samstundes kom vi i eit motsetnadsforhold til England, som nå straffa Norge med høge tollmurar som særleg ramma trelasthandelen. Gamle marknader forsvann og rike handelshus bukka under (Hodne 1981:51).

Det blei stille rundt kvinnene etter 1814. Også Haugerørslas andre fase er prega av eit anna og mindre liberalt kvinnesyn. Kvinnene fekk aldri den same frie stillinga i dei seinare vekkingane som Hauge hadde gitt dei (Blom 2005:235). Dette heng òg saman med europeiske straumdrag i tida. Napoleonstida var eit tilbakeslag for dei rettane kvinnene hadde fått etter den amerikanske frigjøringskrigen og den franske revolusjonen. Den privatrettslege lovsamlinga Code Civil frå 1804 skapte eit rettssystem for heile Frankrike som reiv bort grunnen under dei fleste juridiske forbetringane som revolusjonen hadde brakt for kvinnene. I det gamle standssamfunnet hadde kvinna status og rettar i kraft av familietilknytning. Dette mista ho då ho blei berar av borgarlege rettar etter den franske revolusjon (Hagemann og Krogstad 1994:14). Kvinnene var nå umyndige, og derfor utan rettar utanfor familien. I ekteskapet var det nå berre ein autoritet, og kvinna blei derfor oppfatta som juridisk ikkje-eksisterande. Meir autoritære styresett førte også til sterkare kontroll med kvinneaktivitet (Blom 1992:333–335).

Då den liberale norske konstitusjonen av 1814, som var ein av verdas friaste på dette tidspunktet, blei utforma, inkluderte heller ikkje den kvinnene i sitt omgrep om borgarrettar (Hagemann og Krogstad 1994:13).

Kvinnene i arbeidslivet etter 1850 – seglskutetidas gullalder

Tida etter 1850 var igjen ei økonomisk oppgangstid for Agder. Det var særleg skipsfarten som hadde framgang, og tida er kalla «seglskutenes gullalder». Grunnlaget for veksten var liberaliseringa av internasjonal handel med opphevinga av Navigasjonsakta i 1850 som startskotet. Tri år etter var det krig. Krimkrigen frå 1853 til 1856 var ikkje langvarig, men det var dei store sjøfartsnasjonane som var i krig. Fordi Norge var nøytralt land, kunne norske reiarar ta del i ein eksplosiv fraktfart med skyhøge frakter til og frå krigsområdet. Frå verft og byggeplassar på Nedenes-kysten blei det bygd alle dei skutene skipsbyggingsnæringa kunne levere, etterspørselen var uinnskrenka. Gammal kunnskap blei tatt i bruk, og frisk kapital blei sett inn i skipsfartsnæringa. Trelasthandel, skipsbygging og skipsfart var på nytt i vekst. Arendal var landets største sjøfartsby i 1870-åra – i ei tid då Norge var nummer tri i verda. Skapte dette endringar for kvinnene?

Gode tider for skipsbygging og skipsfart sette igjen fart i det gamle systemet vi såg på slutten av 1700-talet: kvinneleing på kystgarden. Mannen sigla til sjøs medan kvinna dreiv garden. Dette var ikkje formell leing, sidan det var mannen som sto oppført som eigar. Men kvinna var den reelle leiaren, og ho styrte med hjelp av innleidd arbeidskraft.

I ein punktanalyse for sjøfartskretsen Nedenes i Øyestad har Gustav Sætra vist korleis dette systemet fungerte. Overskot frå sjøen blei investert i jord. Under høgkonjunkturen i året 1875 var det kvinnfolka som styrte veldrivne gardar. Dei drog inn mannleg reservearbeidskraft. Det kunne vere svenskar eller mannfolk vestfrå som kom som arbeidsvandrarar. Ofte kom vestlendingane saman med barneflokkar som fekk arbeid som hju-ringar (Sætra 1989:110–137).

Sætras analyse av Nedenes krets stemmer godt med det materialet eg har gått gjennom for nabobygda Fjære i Grimstad. Eit eksempel er garden

Ribe. Kjeldene viser at mannfolka på Ribe var engasjert i skipsfart i fleire yrke: som skipsbyggmeister på eigen verv, skipper eller sjømann med skuterpartar. Garden dreiv kvinnfolka. Slehta fortel at dei kvinnene som kunne «husholdrere», var høgt respektert på Ribe og elles i bygda. Og både svenskar, barnevandrarar og folk vestfrå likte godt å vere administrert av kvinner. Dei blei tatt godt vare på, noen blei ein del av familien, og mange busette seg i bygda (Aanby 1998:244–277).⁸

Systemet med kvinnestyring i mannens fråver blei igjen aktuelt i Arendal i andre halvpart av 1800-talet. Borgarskapets kvinner fekk nye leiarposisjonar. Nå var det ikkje berre som enker dei gjekk over på mannens domene, dei kunne jamvel styre eiga krambu. Olav Anton Aalholm skriv om dette i boka om handelshuset Thommesen-Smith (Aalholm 1983:144–151):

I de tidligere dager, dengang da Arendals kjøpmenn også hadde vært skipskapteiner, da hadde det vært vanlig at madamene foresto krambodhandelen som chef hele den tid mennene var til sjøs. Og de forestod den så glimrende at en av byens sogneprester engang uttalte i en embedsattest, som skulle like til Kongen, at som byens menn hadde geni for sjøen, således hadde dens damer talent for handel. I den senere tid var det gått mer av mote at madamen befattet seg med handelen. Dels skyldes dette den omstendighet at kombinasjonen som kjøpmann og skipper var slutt. Men dessuten skyldtes det nok at det likefrem ble betraktet som mindre comme il faut for en dame som ville regnes med i det selskapelege. Ikke desto mindre forekom det at Arendalsdamer hevdet sitt gamle ry for forretningstalent. Den kanskje mest fremtredende og vel også den siste av dem var madame Hanne Thommesen.

Madam Hanne Thommesen (1807–1876) er eit eksempel på kvinnestyre av krambuhandel i siste del av 1800-talet i Arendal. Hanne Thommesen hadde bygd opp krambu i byen, og i enkestand sat ho òg i uskifta bu og vakta det rikaste handelshuset i byen.

Madam Thommesen var både reell og formell leiar. Ho og andre kvinner i byen var respekterte for at dei var dyktige leiarar sjølv om dei var

8 Salve Johnsen Vik blei som vaksen mann skipsbyggmeister i Vikkilen. Han kom som barnevandrar til Ribe, og fekk opplæring på Ribeverven.

over på mannens arena. Dette viser ei positiv haldning til kvinner i arbeidslivet på slutten av 1800-talet i Arendal.

Kvinner kunne òg vere reiarar. Partreiarssystemet var innretta slik at kvar skute var eit eige reiarlag. Ofte var det jenter som fekk desse skipspartane i arveoppgjør. For i bondefamiliar var det slik at gutane tok over gardsbruket gjennom odels- og åsetesretten. Jentene måtte ein kjøpe ut, og ein grei måte å gjøre dette på var å la jentene få skipspartar. Med arvepartar kunne kvinner møte opp på generalforsamling. Dermed hadde dei både reell og formell makt. Gustav Sætra har vist at firmaet O. T. Tønnevold blei bygd opp på slike arvepartar frå garden Hardeberg som Gunhild Tønnevold kom frå (Sætra 2007:274 og 275). Kvinnene blei òg skipsreiarar på ein annan måte. Som enker kunne dei ta over reiarlaga etter mannen sin.

Ein gjennomgang av likningsprotokollane for Grimstad og Fjære frå 1871 til 1910 viser at 68 kvinnelege reiarar eigde 276 partar. Desse reiarane var både enker, gifte og ugifte kvinner.⁹

Kvinnefrigjøring og nye kvinneyrke på slutten av 1800-talet

Slutten av 1800-talet var prega av indre spenningar i det norske samfunnet. Det førte til folkeleg og kulturell bløming med ulike organisasjonar som hadde ein brodd mot den mannsdominerte embetsmannskulturen og embetsmannsstyret. Kvinnerørsla var ein viktig del av denne motkulturen i samtida. Tida gav òg rom for nye kvinneyrke som t.d. kontordame, telegrafistinne og lærarinne. Kan vi finne eksempel på kvinnefrigjøring og nye kvinneyrke i Aust-Agder på slutten av 1800-talet?

Nedenskysten hadde særleg mange lærarinner, og skilte seg med det ut på landsbasis. I 1882 hadde Nedenes 30 lærarinner, Lister og Mandal 2. Same året var det rundt 170 lærarar i kvart amt. Årsaka til dei mange lærarinnene i Nedenes var at det hadde vore høve til å ta «lærerindeprøver» ved private kurs i Fjære, Grimstad, Kolbjørnsvik og Arendal (Slettan 1998:294).

Når vi veit at dei fleste kvinnene kom frå sjøfartsmiljøa på Nedenskysten, stemmer det godt med bildet om at terskelen var låg for kystkvinnene

⁹ Likningsprotokollar for Fjære og Grimstad.

12/3/77
179/77

Eksamensvidnesbyrd.

Marie Omundsen Aabie

af Quesleda Frostegård født den 28de April 1836
 har bestået Kandidaturen i Lærerskolen med høit Be-
 myndet af 16de Decbr. 1877 foruden af anden eller høiere
 se Grad med Karakterer:

For den theoretiske Prøve: Meget godt 16 Grad.

For praktiske Eruerbarhed: Meget godt 16 Grad.

Det bemærkes at hun har meget god Sprogbevidsthed og
 god Gre for etniske.

Med foranvendte Prøver har Marie Omundsen
 erhvilet følgende specielle Karakterer:

For Nordlandsundersøttelse	-	Udmærket godt
• Mådermaal	- - - - -	Meget godt.
• Tegning	- - - - -	Meget godt.
• Geografi	- - - - -	Udmærket godt.
• Historie	- - - - -	Udmærket godt.
• Skrivning	- - - - -	Meget godt.
• Salmadiktampiel	- - - - -	Meget godt.
• Tænsighed: kvindeligkønnes bevidsthed	-	Meget godt.

Fjære skole den 9de Decbr. 1876.

O. Andersen Lær.	L. Løvén Hortmannsgård Lær.	J. Røken alm. skolelær.
---------------------	-----------------------------------	----------------------------

Eksamensvitnemål frå lærarinnekurs i Fjære 1876 til Marie Omundsen Aabie.

i Aust-Agder for å ta del i arbeidslivet når tilhøva låg til rette. Desse kursa som førte til eit yrke, må òg ha betydd mykje for at nettopp jenter skulle få utdanning og yrke i området der skipsfartsnæringa hadde si blømingstid. Det var med på å brøyte veg for likestilling i arbeidslivet, og mange av jentene som gjekk her, opplevde personleg vekst og utfolding. Helene Ugland, som blei aktiv i kampen for kvinnesak og sosialisme, hadde gått på Stensvands lærarinnekurs. Ho skreiv: «Det var under oppholdet ved denne skole at de frie tanker først begynte at dæmre i min sjæl» (Fløystad 1993: 66).

1905 blei eit merkeår. Då mennene hadde hatt si folkeavrøysting 13. august 1905 om unionsoppløysinga med Sverige, samla kvinnene inn underskrifter som ein protest mot at dei ikkje fikk delta. I Nedenes amt blei det samla inn heile 13 000 kvinneunderskrifter, på landsbasis 244 000. Dette sterke kvinneengasjementet i Nedenes amt betydde mykje for kampen om stemmerett og kvinners rettar i det heile (Fløystad 2005/06:16).

Oppsummering

Samfunnsforskarer May-Linda Magnussen har stilt spørsmål ved om forskjell i hushaldsøkonomi og arbeidskultur frå gammalt av kan forklare kvifor agderkvinner, og spesielt kystkvinner, i dag skårar så lågt på likestilling i arbeidslivet.¹⁰

Det er ikkje grunnlag i kjeldene for å utføre ei fullgod vitskapleg undersøking der ein samanliknar likestilling i arbeidslivet før og nå. Aust-Agder i det førindustrielle samfunnet var dessutan heilt ulikt det samfunnet kvinnene fungerer innanfor i dag.

Likevel meiner eg å kunne vise at det som eit hovudtrekk ikkje har vore kultur for å stenge kvinnene i Aust-Agder ute frå eit arbeidsliv, som tradisjonelt har vore mannsdominert, i det førindustrielle samfunnet. Men kvinnelig deltaking i arbeidslivet på mannens arena er særleg knytt til oppgangstider og overklassen. Det var først og fremst i mennenes fråver at kvinnene fekk utfalde seg. Arbeidslivet på kysten av Aust-Agder hadde ein slik struktur at mannsfråver var eit mønster, spesielt i oppgangstider. Når Magnussen

10 PowerPoint laga av May-Linda Magnussen til Agderseminaret 2008.

peiker på at det er kystkvinner som skårar spesielt lågt på likestilling i dag, blir dette nærast ein kontrast til det førindustrielle kystsamfunnet i Aust-Agder. Skal ein finne forklaringar på låg skåre for likestilling i arbeidslivet i dag, må ein leite med større breidde – og etter andre samanhengar.

Kjelder

Aust-Agder kulturhistoriske senter (AAks)

Arendal Trelasthandleres forhandlingsprotokoll 1789–1852.

Personaliasamlinga: Jørgensen.

Fjære kommune, pkt. 3.6.1 og 3.6.2. Likningsprotokoller for skipsredere 1870–1882, 1882–1913.

Private dokument

Gardsarkiv frå bnr. 1, Bjørnetrø i Fjære. Eigar 1984: Kristian Nybo.

Riksarkivet

Kommersekollegiet. Produksjons- og fiskerifaget. Nr. 1327. C. H. Prams reisebeskrivelse.

Litteratur

Aalholm, Olav Anton. 1983. *Handelshuset Thommesen-Smith*. Arendal: Rygene – Smith & Thommesen A/S.

Aanby, Anne Tone. 1976. *Befolkningsvekst og samfunnsforhold i Øyestad sogn på Agder fra 1660 til 1800*. Hovudoppgåve i historie ved Universitetet i Bergen våren 1976.

Aanby, Anne Tone. 1998. *Fjære bygdebok. Håbbestad krets*. Grimstad: Bygdeboknemnda, Grimstad kommune.

Beauvoir, Simone de. 2000 (1. utg. 1949). *Det annet kjønn*. Oslo: Pax forlag.

Blom, Ida. 1992. Frihet, likhet og – brorskap. I *Cappelens kvinnehistorie II*. Oslo: Cappelen.

Blom, Ida og Sølvi Sogner (red). 2005. *Med kjønnsperspektiv på norsk historie*. Oslo: Cappelen.

Dannevig, Birger. 1973. *Arendal gjennom skiftende tider*. Utgitt av Arendal kommune i anledning av 250-årsjubileet som kjøpstad 7. mai 1973. Kragerø: Naper Boktrykkeri.

Fløystad, Ingeborg 1993: Lærerinneutdanning og de første utdannede lærerinner i Agder 1874–1890. I *Agder Historielags årsskrift nr. 69*. Kristiansand: Agder Historielag.

- Fløystad; Ingeborg 2005–2006: 1905 og kvinnene i Nedenes amt. I: *Aust-Agder-Arv. Årbok 2005-2006*. Arendal: Aust-Agder kulturhistoriske senter.
- Foss, Frithjof. 1998 (1. utg. 1893). *Arendals Byes Historie*. Arendal: Arendal Historielag.
- Hagemann, Gro og Anne Krogstad. 1994. Kvinner som vil. I: *Høydeskrekk. Kvinner og offentlighet*. Oslo: Ad Notam Gyldendal.
- Hansen, Jonas. 1903. *Egelands jernverk*. Porsgrunn.
- Hodne, Fritz. 1981. *Norges økonomiske historie 1815–1970*. Oslo: Cappelen.
- Lande, Aasulv. 2009. Kyrkja i Åmli mellom 1700 og 1907. I *Åmli Kyrkje 100 år*. Åmli 2009.
- Magnussen, May-Linda. 2005. *Arbeid ute og hjemme. Sørlandske mødres valg og vurderinger*. Rapport fra prosjektet Likestilling og arbeidsliv på Agder. Agderforskning FoU-rapportnummer 7/2005.
- Magnussen, May-Linda. 2007. *Likestilling i kommune- og fylkesplaner på Agder. Agderforskning*, FoU-rapport nr. 4/2007.
- Slettan, Bjørn. 1998. *Agders historie 1840-1920*. Kristiansand: Agder Historielag.
- Sætra, Gustav. 1980. *Embetsmann – Bonde – Borger – konflikten mellom trelasthandlere i Arendal og bøndene i opplandet 1782-1795*. Hovudoppgåve i historie ved Universitetet i Bergen 1980.
- Sætra, Gustav. 1989. Med beina i vannet. Skipsfart og gårdsdrift i Nedenes krets i 1875. I: *Sjøfolks hverdag*. Kristiansand: ADH-skrift 1989:14.
- Sætra, Gustav 2007: Kvinner og skipsfart. I *Aust-Agder-Arv. Årbok 2007*. Arendal: Aust-Agder kulturhistoriske senter.
- Vevstad, Andreas. 1987. *Arendalsvassdraget – vassdrag i samfunnets tjeneste. Arendals Vasdrags Brugseierforening: 1907-1912-1987*. Arendal: AVB.

Identitetsforvirret sørlending

Stein Gauslaa

Landsdelen Agder har falt til ro etter en sommer og nye regionale debatter, også en stakket stund hos oss i avisene. I Agderposten er vi blitt så moderne at det er slutt på tullet med ombrekkingsnotisene, problemer kunne oppstå når det stokket seg – for eksempel ved at to notiser med hver sin tittel ble blandet sammen. Det skjedde faktisk, hvor den ene notisen dreide seg om en skyteulykke, den andre om en 90-åring som var blitt far. Tittelen ble «90-åring ble far – trodde ikke den var ladd!»

Med nå er den i høy grad ladd, og det er vi her sørpå også. Vi er ugjenkjennelige, hvis mytene fortsatt skal bestemme hvem vi er, hvordan vi skal gjenkjennes. Derfor vil jeg gjerne avskaffe behovet for at vi stadig skal omdømmeundersøkes, at vi er så trege og beskjedne. Vår landsdel strutter for tiden av selvtilitt, vi er i ferd med å bli så innbarket at vi er parat til å møte Agderbenken, stortingskomiteene og departementene når som helst. Slik vestlendingene alltid har gjort.

Jeg møtte en mann en gang jeg kjørte langs veiene i Sogn og Fjordane. Han virket så ihuga, bestemt og forbannet, der han gikk i veikanten og jeg måtte stoppe fordi veien – med mannen – ble for smal til at jeg kom forbi. Jeg spurte ham høflig hva han drev med. «Eg har nett skrive brev til departementet,» sa mannen med ettertrykk. Det var lett å skjønne at det ikke var skrevet av elskverdighet.

Akkurat denne høsten har vi sluppet det kjedelige synet av «sundet, som grynegraud saa graa». Sommeren er som nevnt bak oss, og nå kan det passe oss å ta imot komiteene, som skal se vår begredelighet – og ikke bare

på sommerstid, slik Vilhelm Krag (1918) skildret møtet med en stortingskomité:

Det er sagt før, men det er ikke overflødig at gjentage det: Hvorfor slæber man journalister og komiteer her sørpaa midt i den blide sommer for at vise dem vor elendighed? Og dægger for dem og disker op for dem, saa de absolut maa faa det inntryk, at nei, her sør er da ialfald alt i den bedste orden. Her haster det da ialfald ikke med nogen forandring eller forbedring; – gudskelov, sukker deltagerne, mætte efter festmiddagen, denne landsdel kan da ialfald vente.

Nei, konkluderte Krag i februar 1918, send dem ned på denne årstid da det ikke er idyll mer, men steinkaldt alvor altsammen, når dampbåtene ligger dagevis i stampesjø og passasjerene får tarmslyng av sjøsyke. Kanskje de da betakker seg for å ta turen?

Det er ikke mange årene siden daværende leder av samferdselskomiteen – da vi diskuterte den firefelts motorveien vi nå har fått – uttrykte seg på en slik måte at vi måtte forstå at det var sommertrafikken på E18 som var problemet. Jo visst, trafikken kan saktens ta seg opp om sommeren da vi har turistene i tillegg til de fastboende, men vi har jo hatt en tilleggsambisjon om å binde landsdelen bedre sammen, øke sikkerheten, lette transporten for næringslivet, arbeidstagerne, lokalsamfunnene, småbyene – til og med øke tilbudet av kultur og fritidssysler, etablere en felles bolig- og arbeidsregion.

Jeg har sett kommunalkomiteen på befaring i Grimstad, politikerne skulle befordres videre til Arendal – og en oppfinnsom og kanskje lokal-kjent sjel anbefalte sjåføren å ta ytre vei via Fevik, Nedenes og Hisøy. Ved Strømbrua ble komiteens medlemmer så blendet av det vakre synet av Arendal og alle de hvite husene at de formelig gjorde Krag's bilde av et komitébesøk til sitt eget. Et medlem av Arbeiderpartiet, fra Oslo, hadde knapt sett noe så idyllisk. Her kan det da ikke være tale om kommunal armod? I så fall, hva med sammenslåing eller konkurranseutsetting?

Burde vi kanskje ha ventet til «dampbaaden ligger dagevis i stampesjø og vælter sig, saa passagerene faar tarmslyng av sjøsyge» (Krag 1922)? Hjelper ikke. Dampbåten har klappet til kai for lengst, og vi velger mellom sørlandsbanen, ekspressbussen eller privatbilen. Det tar uansett tre–fire

timer. Og slik vintrene fortøner seg i vår tid, skremmer de neppe noen til å tenke armod.

Agder er mangfold og motsetninger, det er ingen monolittisk enhet. Velferdssamfunnet former også vår landsdel, og gnir mot monolitten – det er så. Min tipptippoldefar, Halvor Kittelsen Gauslaa, ble i år 1800 benådet etter seks ukers straffarbeid på Akershus festning. Han ble dømt til ett års straffarbeid helt opp til Høyesterett for å ha medvirket i Lofthusopprøret i 1787. I parentes holdt han fogden i Nedenes og lensmannen i Øyestad innesperret i lensmannens eget arrestlokale.

Da var det smalhans i Herefoss, hvor han kom fra. Nå har Agder unike bokkvaliteter, slik at vi fremover vil konkurrere stadig sterkere med det sentrale østlandsområdet om folk og kompetanse. Da må vi selvfølgelig tilby gode oppvekstbetingelser, trivelige boforhold, et lett tilgjengelig skoleverk. Fra før har vi kort vei både til kyst og sjø, til skog og hei, til fjell og vidde. Vi har vekst i folketallet. Ambassadører, næringslivsledere, akademikere og kunstnere har fritidsboliger her.

Vi har spennende innovasjonsbedrifter innen en rekke bransjer – shipping, offshore (olje og gass), elektronikk, IKT, prosess- og miljøindustri, fritidsbåter, bank og forsikring, varehandel, ferdighus, bygg og anlegg, et bredt spekter av alle tenkelige tjenester. Vi har hele verdikjeden av utdanningsinstitusjoner, finansieringsordninger samt alle typer regionale fond. Vi har medier, kulturhus, teater, symfoniorkester, festivaler og dyreparker. Si hva du savner, og det dukker raskt opp.

Kultur blir forresten en stadig viktigere del av folks liv. Mange etterspør ikke bare lønn og trygge arbeidsplasser, de søker også muligheter for høyere utdanning og videreutdanning, og interessante fagmiljøer utenfor egen bedrift hvor man kan søke kunnskap, fellesskap og dyrke interesser. Vi søker til bibliotekene, galleriene, scenene, kinoene, museene. Kulturen bidrar til å skape oppmerksomhet om landsdelen. De svære festivalene gir opplevelse og tilreisende.

Agder har i alle år hatt betydelig kontakt med andre land, vi beundrer Merdøgaard skjærgårdsmuseum for nettopp å vise den kontakten. I tidligere epoker var det Danmark, Holland, England – og litt senere også USA, Junaiten. Mange mente New York eller Brooklyn når de snakket om «byen», ikke Kristiansand, Arendal eller Farsund. Og vår utvandring til

USA varte lenger enn andres. Fra 1920 toppet Sørlandet all norsk statistikk over utvandring til USA. Nå har vi egder, blant dem venner og familie, i Kina, Singapore, Brasil, Mexico, Canada, Ukraina, Russland, Midtøsten og Australia. Vi er landets mest internasjonale.

På bakgrunn av alt dette må det være grunn til å spørre hva vi skal med alskens omdømmemålinger, omdømmebarometre og den slags. Er vi landets fremste selvpiskere, moderne utgaver av middelalderens flagellanter? Vi peker på at vi er dårlige på alle levekårstatistikker, uten å nevne at vi scorer 34 når landets gjennomsnitt ligger på 35, som for skoleresultatene. I egne øyne hevder vi å være nasjonalt usynlige, i alle fall at våre bedrifter er en godt bevart hemmelighet, noe som kanskje er en fordel når mange blant oss – som Fædrelandsvennen – samtidig mener sørrendingene er feige og falske.

Mye har skjedd siden Krag i 1918 skildret møtet med stortingskomiteen. I 1922 etterlyste han Sørlandsbanen, først i 1935 kom den til Nelaug og Arendal, i 1938 ble den åpnet fra Oslo til Kristiansand, i 1944 til Stavanger. 22 år tok det.

E18 Grimstad–Dyreparken tok det tre år å bygge, litt lenger tid å planlegge. Det tok ni år fra vi demonstrerte i Oslo. Det siste tiåret har det skjedd mye – og det har skjedd raskt. Ikke minst har det skjedd mye, og raskt, i Kristiansand, Lillesand, Grimstad, Arendal – den virkelige Agderbyen.

På Sørlandet er det vanlig å anta, slik Berit Eide Johnsen gjør så overbevisende i sin artikkel og Bjørn Hemmer også har gjort tidligere, at vår identitet i stor grad er knyttet til våre store sørlandsdiktere – Vilhelm Krag og Gabriel Scott. Deres verker og figurer blir dermed målestokk på oss som sørrendinger. Men fremstiller vi dem realistisk, når vi aller helst trekker frem deres sørlanderier – som Gunvald Opstad ville kalt den delen av deres diktning som fremstiller det idylliske og spesielle ved sørlandsnaturen og sørlandskulturen, sittende på en trapp med tær i sjøen?

Visst har Krag skrevet vakkert og romantisk om Sørlandet. Det har så visst Scott også. Men jeg har vært inne på Krag's offentlige pisk, som han ofte svinger over sørrendingene. Er vi fortjente ofre for hans pisk, eller er det snarere Krag som da blir sørrendingen? I så fall representerer han den andre ytterlighet: Ikke den beskjedne, forsiktige, ikke den uforbederlige

idyll – men snarere den kritiske, den samfunnsengasjerte. Slik også Scott er i virkeligheten. La meg ta ham for meg litt mer grundig:

Scotts roman *De vergeløse* fra 1938 er et sviende oppgjør med samfunnets og øvrighetens tendens til å lukke øynene eller se en annen vei når det gjelder barnehjemsbarna, de barna som mistet eller ble fratatt foreldrene og plassert i barnehjem fordi foreldrene av ulike grunner ble ansett som uskikket til å ta seg av dem. Scott tilegner boken til de han kaller «alle medskyldige», og bringer et innledende dikt, sviende som bitre piskeslag (Scott 1938):

Vi tier til all denne skjensel som skjer,
Mens vi burde skrike av harm!

Innen utgangen av 2009 kunne alle barnehjemsbarn som har lidd overlast, vært utsatt for overgrep eller fått manglende skolegang, søke om erstatning fra det offentlige. Mer enn 70 år etter at *De vergeløse* kom ut, får de altså en oppreisning og erstatning i Scotts ånd.

I *De vergeløse* røper Scott sitt innsyn i og respekt for barnesinnet, noe som medvirket til hans suksess også som barnebokforfatter. Leser vi romanen *Helgenen* fra 1936, møter vi igjen et barn – denne gang et barn med uvanlige evner, stilt overfor et helgenbilde får han klarsyn, han forutser ting som skal skje, ser ting som er skjult – og det 72 år før Ingar Sletten Kolloen skrev biografien om Joralf Gjerstad, Snåsamannen. Det er Even vi møter i romanen, som Scott anså som en av sine beste. Det er mystikeren Scott som fører pennen. *Helgenen* er muligens den første boken i Norge med en mystiker som hovedperson, en som opplever henrykkelser, som Scott selv hevdet å ha opplevd fra han var barn til han var i 40-årsalderen. Scott foretrakk begrepet teomisme fremfor ordet mystikk eller mystisisme.

I 2009 markerte vi 150-årsdagen for Knut Hamsuns fødsel. Det ble en jubileumsmarkering som ikke gikk helt upåaktet hen. Ikke bare protesterte noen av dem vi er vant til i Grimstad, folk som nekter å gå på biblioteket etter at Hamsun-bysten kom på sokkel utenfor veggen og plassen fikk navnet Knut Hamsuns plass. Nei, selv Israels utenriksminister Avigdor Liberman synes det ligner på antisemittisme å markere Hamsun. La oss dvele litt ved Scotts forhold til Hamsun.

Han oppsøkte Hamsun i Kristiansand i 1894, mens Hamsun bodde i Torridalsveien på Lund og fullførte Nordlands-romanen *Pan*. 20-åringen Scott var interessert i Hamsuns mening om diktene han hadde skrevet. Hamsun mente selv han ikke var noen fagmann på poesi, men kom på bedre tanker og ga faktisk Scott noen råd. Samme året kom debutsamlingen *Digte* ut, og et langt forfatterskap var i gang.

Så er det – etter en lang rekke utgivelser, for eksempel av de fleste barnebøkene, og etter å ha opplevd å bli alenefar til barna og ha slitt med et vondt kne – at han begynte på mesterverket *Jernbyrden: historien om Jan Vibe*. Boken kom ut i 1915. Aschehoug kom på å sende et eksemplar til Knut Hamsun, som kvitterte med denne anmeldelsen på første side i *Aftenposten* 27. november 1915 (Hamsun 1915):

Jeg sitter omsuset av Gabriel Scotts Bok efter Læsningen. Der er stærke Tildragelser, kraftige Mennesker, Historie, Topografi, Sandfærdighet. Digteren er ingen Steder flinkere end Hændelserne, han er merkelig solid og stilferdig. Læseren faar ingen usunde Hikst av «Spænding», det er ikke Teater, det er Liv. Det er atpaa Kjøpet Liv med freidig Mot og med Humør, ja med Humor. Lat mig faa lov til, Hr. Redaktør, at vise til denne Bok for Folket og Hjemmene. Den er saa grundig og ærlig sørlandsk, men norsk; de kostelige Vers som er lagt inn er gammelt gennemstukket Sølvarbeide. Kunsten i Fortællemaaten er vel nærmest for Fagfolk, men alle vil føle seg vel under dens Paavirkning fordi den er egal og gennemført.

Gabriel Scott har noget at fare med. Mangen smaating dukker op hos ham og han utnytter den ikke til det yderste og sliter den ikke ut. Han har bedre Raad end vore Folkelivsskildrere. Det er behaglig at læse en Forfatter som ikke for hver liten Bok ha skrapet Bunden i sig.

I tillegg sender Hamsun en personlig hilsen til Scott hvor han betegner *Jernbyrden* som «... en storartet bok!» De fleste mener Scotts *Jan Vibe* er inspirasjonskilde til Hamsuns *Isak Sellanrå* fra romanen *Markens Grøde* (1917), som brakte ham Nobelprisen i 1920. I sin tur mener mange at *Isak* ikke var så lite inspirasjonskilde til fiskeren *Markus* i *Kilden*, som kom ut i 1918 – året etter *Markens Grøde*. Dermed blir de to forfatternes hovedverk knyttet til hverandre på en måte som bør appellere til dem som savner Scotts rette format i norsk litteraturhistorie.

Men spesielt sørlandsk var vel ikke dette? Lite å hente noen regional identitet ut av, et begrep som for øvrig Frank Meyer i sin artikkel foretar en kritisk drøfting av. Og det er enda mer med Scott som adskilte seg fra det sørlandske:

Skuespillet *Babels tårn* fra 1910, som skapte slik oppstandelse – ja, rene opptøyer – og krevde politibeskyttelse for så vel forfatter som regissør og skuespillere, var et bevisst innlegg i norsk språkdebatt. Dagens språkdebatt, slik vi for eksempel har fulgt den gjennom debatten om tidligere kulturminister Trond Giskes og regjeringen Stoltenbergs språkmelding i 2009, er nokså blek i forhold til tilstandene i 1910 da nynorsk, riksmål og samnorsk var oppe til diskusjon.

Vilhelm Krag var teatersjef på Nationalteatret, og det er gret Scott at hans venn var så treg med å få satt opp komedien. Det skjedde imidlertid vinteren 1911, billettinntektene kom opp i 2800 kroner, programmet inneholdt 93 reklameannonser. Scott hadde sørget for å sende Nils Kjær – på den tiden landets ledende teaterkritiker – en kopi av manuset. Her kunne språkkunstneren Kjær lese en komedie som forutså en samnorskreform – som vi jo fikk sju år senere under en annen sørlending: Jørgen Løvland.

Gabriel Scott stimulerte gjennom flere bøker en mer vital norsk debatt om verdier, ideologi og samfunnsproblemer. Han ville ha trivdes på dagens seminarer, men ikke som utpreget sørlending. Om *Kilden* skrev flere anmeldere at Scott var påvirket av filosofen Baruch Spinoza (1632–1677). Ronald Fangen skrev at *Kilden* neppe ville vært skrevet om ikke Knut Hamsun året før hadde utgitt *Markens Grøde*.

På samme måte stimulerte en bok som *Det gylne evangelium* (Scott 1921) en norsk åndsdebatt. Handlingen begynner som kjent i himmelen der St. Peter blir stadig mer forferdet over hvor ille det står til på jorden. Han foreslår for Gud Fader selv at de tar en tur ned for å se hva de kan gjøre med elendigheten. Vandringsen til St. Peter og Vårherre blir fornøydlig og full av forviklinger og morsomme utfall og innfall. Til sist konkluderer St. Peter med at medisinen for jordens folk må være kjærligheten – det gylne evangelium – altså verken det spesielt pietistiske eller det spesielt saktmodige.

Et gledelig budskap, en god og fornuftig livslære, et ypperlig ord for dagen, et helt moderne folkeeventyr, fullproppet med prøvet visdom og kunnskap, og

inneholdende en samlet betraktning av vår mennesketilværelses foreteelser og grunnforhold (Nærup 1921).

Flere oppfattet til og med boken som blasfemisk. Man skøyer jo ikke ustraffet med guddommen. Sånn skal det være. Og heller ikke i en slik sammenheng er Scott noen utpreget sørlandsdikter. Så mangfoldig var Scott at det blir meningsløst å la et overfladisk inntrykk av hans diktning forme en sørlandsk identitet.

Lar vi det overfladiske skygge over virkeligheten, blir Krag og Scott sitt eget dilemma gjennom å underbygge et inntrykk de bekjempet. En riktig tolkning av dem gir en annen identitet, om vi i det hele tatt skal lete etter noen. Dessuten er det originale og sammensatte nå blitt verdifullt, noe vi søker etter. Særpreg bidrar til seier. Vårt image er kanskje annerledes enn vi trodde.

Dessuten er vår mentalitet sterkere påvirket av innflyttere, større geografisk og sosial mobilitet. Dette har påvirket sørlandskulturen mer positivt enn vi selv aner, og gir bedre grobunn for ny virksomhet, mer innovasjon, mindre avhengighet av offentlige midler og virksomhet. Vi blir mindre slave under Oslo, trenger ikke fly i regjeringsbygget for å få lov til alt mulig... Vi gjør som den første presidenten i Arendal sjømannsforening gjorde i 1849: Vi drar like godt rett til London for å drive lobbyvirksomhet med sikte på å avskaffe *Navigation Act*. Han lyktes til og med: Loven ble avskaffet 1. januar 1850.

Dette initiativet ga sørlandske skipsredere og skipsbyggere en ny oppblomstring. I likhet med situasjonen den gang, har den nye økonomien nådd en kritisk masse på Sørlandet. Omfanget blir selvforsterkende og påvirker kulturen. Miljøer som tiltrekkes av miljøfaktorer blir sterkere og rekrutterer lettere når massen er på plass.

Vi er dermed ikke slik lenger, som Krag mente vi var da han pisket på oss her sør. I artikkelen «Denne taalmodigheda» fra 1922 ligger de på andre døgnnet i isen ved Sandefjord, om bord på dampbåten Excellensen. De er sterkt forsinket på veien sørover. Men Sørlandet kan vente, skriver Krag:

«Vi faar haabe han letter imorra,» sier styrmanden. De to som har slikt forbrænnande travelt har fundet hinanden.

«Ja, det var vel saa lava,» sier den ene.

«Ja, det var vel det,» svarer den anden.

«Og det kunde jo været møe værre, saa en faar bare være taknemmelig,» sier den ene igjen.

«Ja, det er saa sandt,» sier den anden.

Javisst er det saa sandt saa sandt, men alligevel. Alligevel. Denne taalmodigheda, denne forbandede sørlandske taalmodigheda (Krag 1922).

Så det er ikke slik lenger.

Eller er det? Finnes det noen holdninger der ute blant oss som går på at vi har det jo så greit som vi har det? Preger den sørlandske mentaliteten vårt syn på bygd og storsamfunn, vekst og vern, arbeid og trygd? For vi finner oss jo i det, alt går jo så greit. Et marginalt problem, men likevel?

La meg helt til slutt fortelle om en gang Odd Einar Dørum var i Arendal Rådhus og holdt foredrag om verdier. Etter å ha foredratt ganske lenge, og opplevd at mikrofonen fungerte litt dårlig, spurte han dem som satt på bakerste benk om de hørte hva han sa. Nei, det gjorde de dessverre ikke.

Men hadde ikke Dørum spurt, hadde de sittet lojalt og trutt under hele foredraget, uten å mukke – enn si høre et eneste ord av hva som ble sagt. Så kanskje det ligger noe her likevel, en resignasjon som ifølge Berit Eide Johnsen kan være omfortolket til avslappethet, noe som ytterligere forvirrer vår identitet. Om vi i det hele tatt har noen enhetlig identitet. Forskjellene mellom øst og vest i Agder, som Helge Røed finner i sitt valgmateriale, og som Jan Henrik Munksgaard finner i sine kulturgeografiske studier, kan tyde på at vi likevel ikke har en slik felles identitet vi som sør- lendinger trodde vi hadde.

Litteratur

Hamsun, Knut (1894). *Pan*. 1. utg. København: Philipsen.

Hamsun, Knut (1917). *Markens grøde*. 1. utg. København: Gyldendalske Boghandel.

Hamsun, Knut (1915). Anmeldelse av Scotts roman *Jernbyrden: historien om Jan Vibe*. Aftenposten 27. november 1915.

Krag, Vilhelm (1922). «Denne taalmodigheda.» *Tidens Tegn* 11. februar 1922.

Krag, Vilhelm (1918). «Steinen der sør.» *Morgenbladet* februar 1918.

Nærup Carl (1921). Omtale av *De vergeløse*. *Tidens Tegn*.

Scott, Gabriel (1894). *Digte*. Kristiania: Haffner & Hille.

Scott, Gabriel (1910). *Babels tårn*. Kristiania: Aschehoug.

Scott, Gabriel (1915). *Jernbyrden: historien om Jan Vibe*. 1. utg. Kristiania: Aschehoug.

Scott, Gabriel (1918). *Kilden, eller Brevet om fiskeren Markus*. 1. utg. Oslo: Aschehoug.

Scott, Gabriel (1921). *Det gylne evangelium: legende*. 1. utg. Kristiania: Gyldendalske boghandel.

Scott, Gabriel (1936). *Helgenen*. Oslo: Gyldendal.

Scott, Gabriel (1938). *De vergeløse: et barns historie*. Oslo: Gyldendal.

Bidragstere

Stein Gauslaa, født 1948, redaktør. Han er utdannet lærer og journalist, og har arbeidet i *Nationen*, NRK, VG, *Dagens Næringsliv* og *Agderposten* som ansvarlig redaktør gjennom 13 år, samt i Finansdepartementet og Den Norske Bankforening. Han har utgitt en biografi om Rolf Presthus, en lærebok i leder- og kommentarskrivning, samt redigert antologier om litteratur knyttet til Sørlandet. Han har vært leder av Norsk Redaktørforening og styremedlem i Norsk Presseforbund. Han er styreleder i Bokbyen forlag og medlem av Kringkastingsrådet og Hovedutvalget for 1814-jubileet.

Berit Eide Johnsen, født 1955, professor i historie og dekan ved Fakultet for humaniora og pedagogikk ved Universitetet i Agder. Hun er dr.art. fra Universitetet i Bergen 1998 på en avhandling om sørlandsk skipsfart (utgitt som bok 2001): *Rederistrategi i endringstid. Sørlandsk skipsfart fra seil til damp og motor, fra tre til jern og stål. 1875–1925*. Ved siden av artikler om kulturhistorie og maritim historie har hun også skrevet boken *Han sad i prisonen... Sjøfolk i engelsk fangenskap 1807–1814* (1993). De senere årene har hun forsket på og skrevet om turismens historie på Sørlandet.

Frank Meyer, født 1964, historiker, dr.phil. og dr.art. og professor i flerkulturelle studier ved Høgskolen i Oslo. Relevante bøker er *Dansken, svensken og nordmannen. Skandinaviske habitusforskjeller sett i lys av kulturmøtet med tyske flyktninger. En komparativ studie* (2001) og (sammen med Knut Kjeldstadli) *Uten grenser? Migrasjon og minoriteter* (2008).

Jan Henrik Munksgaard, født 1943, seniorrådgiver ved Vest-Agder-museet. Han er cand. philol. fra Universitetet i Bergen. Sentrale publikasjoner er

Byggeskikkene - litt av hvert av mange sorter. Møre og Romsdal. By og Bygd i Norge (1977), Byggeskikkens og husbunadens geografi på Vestlandet. Distrikts-historie (1979) og Bebyggelse og næringsgrunnlag. Trekk fra arkitekturen i ytre Midthordland i første halvdel av forrige århundre (1982).

Helge Røed, født 1944, seniorrådgiver i Agderforskning. Han har særlig arbeidet med levekår og regional utvikling. Han har bakgrunn som journalist og redaktør i A-pressen (Tiden, Sørlandet, Arbeiderbladet, Fritt Slag) og som redaktør i Kommunal Rapport. Han har vært politisk rådgiver i Kommunaldepartementet og Miljøverndepartementet og informasjonssjef i Arbeiderpartiet og Kommunenes Sentralforbund. I stillingen som informasjonssjef i Arbeiderpartiet arbeidet han mye med velgeranalyser.

Rune Røstad, født 1969, førsteamanuensis i nordisk språkvitenskap ved Universitetet i Agder. Han er dr.art. samme sted på en avhandling om talemålsforhold på Agder (utgitt som bok 2008): *Den språklege røynda. Ein studie i folkelingvistikk og dialektendring frå austre Vest-Agder*. Røstad har også arbeidet med fag- og språkhistoriske emner knyttet til talemål og talemålsutvikling. Artikkelen «Vilkårleg tradisjon» (i *Mål og Minne* 2010) er et kritisk blikk på fagtradisjonens beskrivelse av noen sentrale dialekttrekk i Vest-Agder.

Bjørg Seland, født 1947, førsteamanuensis i historie ved Universitetet i Agder. Hun er dr.philos. fra Universitetet i Bergen 2002. Hennes forskning omfatter sosial- og kulturhistoriske emner i perioden 1800–1940. Blant publikasjoner fra seinere år er doktorgradsavhandlingen *Religion på det frie marked. Folkelig pietisme og bedehuskultur* (2006) og boka *Vekkelsesvind. Den norske vekkingskristendommen* (2008, i samarbeid med kultursosiologen Olaf Aagedal).

Anne Tone Aanby, født 1948, seniorforsker ved Aust-Agder kulturhistoriske senter. Hun er cand. philol. fra Universitetet i Bergen med historie hovedfag. Hun er forfatter av bygdebøker for Fjære i Grimstad og har skrevet flere artikler med vekt på kvinnehistorie. Hun har vært redaktør av *Aust-Agder-Arv* fra 2005.